

СӘБИТ МҰҚАНОВ

ТАҢДАМАЛЫ
ШЫҒАРМАЛАР

ӘОЖ 821.512.122
КБЖ 84 (5 Каз.)-44
М 84

*Қазақстан Республикасы Мәдениет және спорт министрлігінің
Тіл саясаты комитеті «Мәдениет және онер саласындағы білсеке-
лестіктің жағарылату, қазақстандық мәдени мұраны сақтау, зер-
делеу мен насхаттау және мұрагат ісінің іске асырылу тиімділігін
арптыру» бағдарламасы «Әдебиеттің дәлеуметтік маңызды түр-
лерін сатып алу, басын шыгару және тарату» кіші бағдарламасы
бойынша жарық көрді.*

Жауапты редакторы – Теміргали Қопбай
Күрастырған – филология ғылымдарының кандидаты
Әділгазы Қайырбеков

Мұқанов Сабит.

М 84 Таңдамалы шығармалар, 10 томдық. Т.8. Поэмалар. – Алматы:
«Қазығұрт» баспасы, 2020. – 432 бет.

ISBN 978-9965-599-4
ISBN 978-9965-22-607-6

563724

С. Мұқанов казак поэзиясының поэма жанрында да өнімді еңбек еткен. Өлең-
мен жазылған романы «Сұлушаш» 1928 жылы жеке кітап болып шыккан. Бұл
томга ақынның он поэмасы енген.

ӘОЖ 821.512.122
КБЖ 84 (5 Каз.)-44

ISBN 978-9965-22-607-6 (8.Т.)
ISBN 978-9965-599-4

© «Қазығұрт» баспасы, 2020

Северо-Казахстанская
областная библиотека
им. С. МУКАНОВА

СҰЛУШАШ

КІЛТ

(*Tolgauy*)

Жалғанда табынатын тәнірім табым,
Табы жокта «тәнірі» жок – күні жарым,
Табым десем бұлқатай таудан аккан
Өн бойымды шымырлап билейді ағын.
Қияға өрлеп, қырандай канат жайып,
Табым десем – козады «аруағым».
Тұпсіз кара тұныкта суды кешсем,
Топ – колыма медеу ғып ұстар талым.
Көzsіз көрдей басыма күндер туса
Табым колда жарық қып ұстар шамым.
Менін табым – Еңбекші – Еңбек Еri,
Онсыз менде көрген күн бұлдыр сағым.

Бесіктен-ак маған тап белгі таккан
Тапты шаккан бесікте мені шаккан,
Сап-сары ала, сап-сасық жөргектерде.
«Іңгә» орнына уілдеп «тап» деп жаткам.
Есті біліп, етекті жапкан кезде,
Табыма оғын аткандар маған да аткан.
Сақылдаған өмірімнің аязында
Тапқа мұз боп каткан кек, маған каткан.
Менін кегім мың жылдық таптың кегі,
Ол кек күл, күл болғалы келе жаткан.

Табым кегін алуға аттанғанда,
Дүрмекке еріп, кектенгем, мен де шапқам.
Менін-дағы, мен сүйген тапты-дағы
Көгендеуден Октябрь таңы ағытқан.

Жылы суға сұық кол малынғанмен,
Томағасы қөзімнін алтынғанмен,
Ілесе алмай қалмасам өзім шаршап,
Маған айқын жүрер жол салынғанмен,
Кеше маған кіжіндеп кожа болған,
Бұғін құл боп, бас иіп бағынғанмен,
Кешегі күн күрмелген үнсіз тілім,
Бұғін сирын актарып ағылғанмен,
Кешегі күн бит тескен жауырыным,
Бұғін бүтін шүберек жамылғанмен,
Кешегі күн іздеген жоғым түгел,
Бұғін кайда болса да табылғанмен,
Кешегі өткен өмірім әлі есімде,
Ол өмірден бұғінде арылғанмен.

Өткен өмір ұқсайды соккан желге,
Оны еске аламыз – тап та, мен де.
Не көрмеді, басынан не кешпеді
Октябрьдің өткелін кешкен пенде?!
Бұл өткелде кім өліп, кім өшкен жок.
Кім түспеді өткелде сергелденгे?!

Кім шопылладап батпады дарияға,
Дауыл соккан кемелер тербелгенде,
Октябрьдің өткелін өткенше тап,
Құрбан болды талайлар ерлерден де.

Домбырада бір күй бар «Көкей кескен»
«Көкей кескен» ұға алсан шыкпайды естен,
Бір кезде сол «Көкейді» алмас канжар,
Жылы канын ағызып шаншып тескен,
«Көкей» өлген, көш көшкен, тұрмыс көшкен.
«Көкей кескен» тұрмыспен бірге көшкен.
Домбырада зарланған күйі қалып,
«Көкей» өлген, сүйнған өмірі өшкен.

«Көкей кескен», шынында, Алтай зары,
«Көкейінен» Алтайдың аккан каны,
Талай-талай жұз жылдар өтіп жатыр
«Көкей кескен» сол қанды жырлағалы.
«Өлді, өшті, жүректе кегі кетті,
Кор боп өлді сабаз» деп ымдағалы.
Қашан таптың біткенше таптық кегі,
Талай ерлер бұл күйді жырлар әлі.

Қытай менен Қырымның арасында,
Хандардың қан ағызған даласында.
Еділ, Жайық, Нұра, Есіл, Шу мен Ертіс,
Сырдария, Сарысу жағасында.
Орал, Алтай, Алатау – аскарлардың
Биік күзды салалы сағасында.
Нелер Алтай өмірмен кош айтыскан,
Хан, батыр, бек пен байдың таласында.
Менін жырлар Алтайым – сол Алтайлар.
Бір Алтай болуы анық, расында.
Ескі өмір күркесін, күмар емен,
Ескіге емес, алдағы күнге сенем.
Бірак ескі өмірдің мұңды зарын,
Жана өмірге бейнелеп айтып берем.
«Көкей кесті» өткеннің айнасындай,
Ұққандарға Алтайдың сырлы терен.
Күйдің кілтін осымен бұрап ашып,
Енді күйдің тұп-тура өзіне енем.

I БӨЛІМ

САЙРАН

I

Бай болған дәүлеті мол Тілеуберді,
Байлықпенен менгерген тамам елді.
Төрт түлік мал өргенде құрттай кайнап,
Құмырскадай қыбырлап жапкан жерді.
Торы каскалы, каз мойын жылқыларын
Екі-үш мыңдаш он шакты коска бөлді.
Түйелері түздерде бота тауып,
Койы жүрген жерінен козы терді.

Тілеуберді жасынан жігіт жиды,
Тоқсан торка оранып киім киді.
Қыран тазы колында жұбымен боп,
Қасқыр, тұлқі, киікті тау ғып үйді.
Жаз – каршыға, лашын, тұйғын салып,
Дабыл қағып өзеннің бойын шүйді.
Көнілі түсken кісіге қыдыр болып,
Теріс ыңғайға келгендер отка күйді.
Аппак майды ағызып аузынан,
Пенде қылды елдегі батыр, биді.
Айғырындаш құтанның одырандаш,
Бет алдына жан шықпай басын иді.

Есл менен Талас сай арасынан,
Теріс акканнын, теріс жак жағасынан,
Жеті атасы мекен ғып келе жатқан
Данкты ата болғалы о басынан.
Одан көшсе Шортанды, Тенізді өтіп,
Бір мекен ап Соналты сағасынан,
Кейін беттеп кайтатын күзге карай,
Құлан етпес Нұраның даласынан,
Қыс Корғалжын басына үйін тігіп,
Кетпейтұғын ықтасын саласынан.

Жас кезінде кыз таңдап кезіп елді,
Өз бойына лайыкты іздел тенді.
Мын жылтыны біржола матап беріп,
Алтынай дейтін сұлуды алып еді.
Токсан нараға жүқ артып безеп, жасап,
Алтынайға әкесі құл, күн берді.
Шұнак деген жігіт пен Тезек атты
Бір жас кыз, құл, күндермен ере келді.

Шұнак пenen Тезек те косты көніл,
Құлдық, күндік болса да көрген өмір,
Өздерінше кызыкты дәурен сүріп,
Тәтті өмір тәрізді болды о бір.
Шөккен түйе, көгенді козы арасы,
Жататұғын мекені құл мен көмір.
Сейтіп Шұнак Тезекпен осы өмірде
Тірі жанға сездірмей жүрді үш-төрт жыл.
Содан кейін құрсақты болып Тезек,
Торсық шеке, ак сазан талты бір ұл.

Ұл туды деп шашулар шашылған жок.
Катын жиып қалжа да асылған жок.
Шілдехана жасауға туған күні
Екі адамның басы да косылған жок.
Жәргегі жок, кап-кара құрымға орап
Алса да, жанның жаңы ашылған жок.
Алтай деп әлдекалай атын койды,
«Азанменен» құлағы ашылған жок.
Шұнактың ақжүрегі қуанғаннан
Көпке шейін дүрсілдеп басылған жок.

Жан туды деп еш адам елеген жок,
Шұмек салып бесікке бөлеген жок.
Көзі көрсе, – «Шұнектан шұнак туды,
О да не онар дейсін» – демеген жок.
Қарақұрым ішінде шегі катып,
Жылағанда, тірі жан жебеген жок.
Сонда-дағы өлген жок өсті Алтай,
Торсық шеке, аксазан көбеген боп.

Күн-күн санап толкыды туған айдай,
Қап-қара көз, кыр мұрын, каска мандай.
Қаз мойынды, кен иық, сұлу тұлға
Тіп-тік боп тауда өскен қарғайдай.
Кір-кожалак табанын тас тілсе де,
Жұдемеді, үдеді гүл боп жайнай.

Қозы бакты, кой бакты, отын жакты,
Ерте тұрып үнемі кешке жатты.
Құлдан туған неме деп көзге шұқып,
Кім көрінген бір сабап шырылдатты.
Итке төгер іркітін оған беріп,
Бай да жастан ұстады қысып катты.
Сол бейнеттің бәрін де көргенімен,
Болып өсті ер Алтай ер сымбатты.

Бір доғал, жасынан бір бетті болды,
Кекшіл касқыр сықылды кекті болды.
Аузынан шықкан сөзден кайтпайтұғын,
Сөз ұстағыш қажырлы, сертті болды.
Сол бірбеткей бетінен кайтпаймын деп,
Жасында талайлардан тепкі көрді,
Бала күннен әлдінін қылышы отіп,
Жас күннен өзегі өртті болды.

II

Екі-үш жылдай отасып Тілеуберді,
Тұнғышы Алтынайдан бір қыз көрді,
Сұлушаш койып атын, ұлан-асыр
Той жасап дүрілдettі бүкіл елді.

Ай мен күндей нұры бар жалғыз ару,
Бесіктен-ак бал болып мәпеленді.
Ержеткенде күн түсіп бұғағынан,
Таң қылды сұтульығы көргендерді.
Он алтыға келгенде қыздың жасы.
Төгіліп тізесіне түсті шашы.
Қаламмен жалғыз сызық тартқандай боп,
Қылды қап-қара боп қиғаш касы.

Каракат көз, қыр мұрын, ұзын кірпік,
Тістері меруєттің тізген тасы.
Бетінен нұры бөртіп, каны тамған,
Толқыған сұлу айдай кесер басы.
Мойыны иірілген акку-сынды,
Тамағы торғындаі боп тартты күнді.
Қып-қызыл жұка ерін, оймак ауыз,
Киылып құмырскадай белі үзілді.
Сүйрік саусак, жұп-жұмыр жұмсақ білек,
Орта бойлы – шалқактау ер пішінді.
Көзкарасы көргенді күндей ертіп,
Ішпей-жемей мас болып көзін жұмды.
Есіркеп, әлдекалай құты түсіп,
Не керек, бай табиғат берген нұрды!...
Басына бәт-құндыздан киді бөрік,
Шеберге шашын ылғи маржандатты.
Бір рет өргеніне бір ат беріп,
Бірі күтіп, біреуі нөкер болып,
Сонынан сұлу қыздар жүрді еріп.
Өз алдына онаша бір ауыл боп,
Алты отауды ақ күмбез тікті бөліп.
Өншен торы қасқалы жорғаларды,
Тұрмандасты шұп-шұбар күміс көміп,
Қай уақытта серуенге шығам десе,
Бәрі даяр керегі, өзінде ерік.
Сандалды ел мырзасы болып ғашық,
Талай жорға, ішікті текті шашып.
Бетпе-бетте бір ауыз сөз ката алмай,
Сұлудың маңайынан жүрді кашып.
Бетіне сұлу жанды каратпады,
Сөзге шешен, ақжарқын, мінезі ашық.
Толған айдай толықсып гүлдей жайнап,
Күннен-күнгө сұлулық өрледі асып.

III

Сұлушаш бала еді аз жыл бұрын.
Балалық өмірдің жай терген гүлін.
Не дегенін істетіп, еркелетіп,

Тілеуберді «кыз» демей, деді – «ұлым»...
Неше түрлі куыршак істеп сұлу,
Отауда отыратын жиып «жүгін...»
Сол кезде козы бакқан Алтай бала,
(Сауыс боп үсті-басы каракүрим),
Соктығып ойнаған боп қағып кетіп,
Көретін Сұлушаштың тартып сырын.
Сұлушаш сол мезетте күлімсіреп,
Алтайға аударатын көздің кырын.
Әйттетіні, Алтайға біткен тұлға
Байланбаған мүшелі сұлу құлын.
Ол кезде екеуі де құлын еді,
Құлындай ойнап қана күлімдеді.
Ержеткенде ол ойын у болуы
Оларға бала кезде біліпбеді.
Қызырып шыға қалған қос қызғатдак,
Суық желді өмірмен үрілмеді.
Неге екенін сезбеді өздері де,
Карасса жүректері дірілдеді.
Ойнакшып кара көздер жаутандасып,
Қып-қызыл еріндері қубірледі.
Жастық-мастық, балалық бәрін женіп,
Өмірдің шын пердесі түрілмеді.

* * *

Май туып, жер құлпырып, шешек атты,
Даланы мың құлпырған пұліш жапты.
Сай суларға мөлтілдеп, өзен-дағы,
Сылтк-сылтк құлтіп бұрандап төмен акты.
Жылы жаздың мейірі ағаштарға
Сылдыраған, төгілген шолпы такты.
Ой да, кыр да сайраған әнге толып.
Бұлбұл дауысын құбылтып балбырратты,
Жанды-жансыз, жаз тойын карсы алыш,
Ракатқа белшеден келе батты.
Басталды ел ішінде жазғы сайран,
Кымыз тілер күн туды жарлы байдан.
Құрық көріп, құландай жытса-дағы,
Байланбаған аз калды құлын-тайдан.

Жыл тәулік боп желінің басын көрді,
Лашық үйдеги биелер, жалын жайған,
Талай-талай айғырдың сауырына,
Жылдағы ырым, – ак ала құйылды айран.
Өзеннің өне бойы елге толды,
Қыс бытырап кеткендер консы конды.
Кезек-кезек срулік әкелісіп,
Ел менен ел жүргізді «ата жолды».
Жастау жағы қымыз бен қызды бағып,
Кәрілтері кездік ап жая жонды.
Қымызы бар, еті бар, аты барлар
Рақатқа бөленіп карық болды.

* * *

Сәске еді. Нұры балқып, қайнады күн,
Желігे Алтай әуел байладап құтын.
Үйге карай кайтканда, ак отауға
Жүрші деп жүрек сокты бермей тыным.
Есікті ашып үйге кіріп келсе,
Сұлушаш шашын тарап отыр қырын.
Сүйріктей саусағымен шашын ашып,
Жымиды келгендігін көріп мұнын.
Канша арбап қылмындалап жүрсе-дағы,
Бұлай карап көрмеген бұдан бұрын.
Мандайы сықылданып күміс тенге.
Жарқ етті шашын ашып жібергенде,
Бота көзі жарқылдалап, жанған шамдай
Мөлтілдеді беттегі кара мен де.
Буындары әлсіреп, ғашық Алтай
Сұлушаштың касына барды төрге:
– «Сұлушаш! – деді акырын езу тартып,
Бұл үйде жан жок екен бізден өнге.
Сені ойлап, жүрек толқып мазамды алды.
Тыш кыл мені сәүлем көнілт бөл де,
Болмаса, өз өртіне өзін қүйіп,
Шок болып біраздан сон сөніп өл де».
Сұрудың ұялғаннан беті қүйді,
Бірак айткан зарлы наз жылы тиді.
Кет әрі еместігін білгеннен сон,

Алтай кеп Сұлушашты беттен сүйді...
Не керек, ұзын сөзді қыскартканда,
Сол түнге күэ қылмак болды ақ үйді.
Ак үйден Алтай шыға келген кезде,
Сұлудан басқа бір ой түсті лезде:
Ата, енесін сұлудың ата, енесі
«Құл, күн» деп күнде-күнде шұқып көзге,
Ұрып-соғып, Алтайдың өзін-дағы,
Жасынан кой бактырып қылған кезбе,
Мойнақ төсеп, иығына құрық іліп.
Денесін жарытпаған бүтін бөзге.
Табанын инедей боп шөгір тілген,
Нәлет камыт мойнына мыктап ілген.
Баккан койдан бір козы жатып қалса,
Ішкен асы бойына зорға сінген.
«Құннен туған ит-шошка, шұнақ құл» деп,
Тілеуберді шағатын улы тілмен.
Ер Алтайды улы ой жегідей жеп, –
«Өлген артық – дейтүғын – бүйткен құннен».
Сұлудың рас болса берген серті,
Алтайдың шықпак бүгін іштен дерті.
Құлдық күнде кожаның қызын сүйсе,
О заманда басына алған «еркі».
Солқылдаған, мықының басып жүрген
Мырзалардан бір озбақ өзі келкі.
Әттөн «құл» деп танылған атак кана.
Әйтпесе кем туған жок ақыл, көркі.
Үйіне карай Алтай койды бетті,
Киял шарлап шыркады төніректі.
«Денім сау боп, Сұлумен көніл коссам,
Ежелдегі алам ғой байдан кекті».
Деп үміті ұмтылып көкке өрлеп,
Бір жак ұшы шұбалып күнге жетті.
Сол ойда келе жатып, каракұрым,
Аска тіккен күркеге тұрған шеткі, –
Отау жакты айналып бір шолды да,
Қасқа мандай каскиып кіріп кетті.
Түн болды, ауыл-аймақ, түгел жатты,
Жұлдыздар әлденеге жымың какты.

Тұн күзетіп, Алтайдың жас жүрегі
Тыным бермей ойға да, кырға шапты.
Бір кезде толған айға тәжім қылышп,
Отауға еніп Алтай есік жапты.
Алдынан күндей Сұлу қарсы шығып
Сыбыртап – «мұнда кел!» – деп колдан
тартты...
Бір сүйіп бота көзді құралайды,
«Тан атты, енді жату ұнамайды» –
Деді де тұрды Алтай, Сұлу сонда:
«Жүргім шыдамайды, шыдамайды!..» –
Дей беріп, ак білекті Алтайға артып,
Алтайдың ыстық жаспен бетін шайды.
Есіктен шыкса Алтай, алтын тан да,
Қызарған алтын сәүле берген манға.
Сиыр мөніреп, кой маңырап, түйе боздал.
Өріске өріп барады барлық мал да.
Ауыл өлік, түк нәрсе сезінбестей,
Малшылар жүр оянған мал жақ манда.
Баса қарап ер Алтай бар әлемді,
Өзін бүгін санады мұнсыз жанға.

IV

Басқаны Сұлушаштын сүйері жок,
Алтайдан басқа көnlі иері жок,
Кездескен кай мырзаға көз салса да,
Ішінде тап Алтайдай біреуі жок.
Алтайдың тілі оған бұлбұлға ұксас.
Сөйлесе майдай майда, сүйегі жок.
Тәнірісі табынатын жалғыз Алтай,
Өзінше одан артық киелі жок.
Алтайды көрмегелі көптен бері,
Жүрекке сағыныштын толды шері,
Отарға жылкы айдал кеткен Алтай
Жыл болды, міне елге келмегелі.
Алтайдың косы жүрді Нұраны өрлеп.
Жылкыны салған қыска, жайлы жер деп,
Сол бет алған жағынан жазғытұрым
Кос көшіп Құланөтпес жакка келмек.

Сәуір туып, кар беті қабыршыққа
Айналғанша, көшті ол қосын тендел,
Бұл бет алған манайда, ат жететін
Орында, катынасар ешбір ел жок.
Қыс маужырап, жылқыны қысып кетпей,
Қыс тентегі – боран да зәрін төкпей,
Жылқышылар жайланды ракатта,
Бір адамға батыра сұық етпей!
Жер отты, қыс та жайлты болғандыктан,
Семіздің басы жерге қалды жетпей.
Быртып жылқышылар семіріп ап,
Беттері қара қүрен болды өрттей.
Алтай да осылардың арасында,
Жапанның ак кебіндей даласында.
Ойынан жатса-тұрса шыкпай сұлу,
Көнілсіз, қосылып жүр карасынға.
Тұн болса «күзетке» деп қоска келмей,
Кетеді екі інірдің шамасында.
Жүреді тұні бойы жұлдыз санап,
Ғашығын іздең, көзін көкке қадап,
Ермені сүмбі-сынды Торытөбел
Октаудай ішін тартып каткан жарап.
Есіне сұлу түсіп кеткен кезде,
Екпінмен шырқап тұрып әнге салад...
Бір күні жүргенінде жылдай болып,
Жаз жакындалап, жылыды кар да еріп.
Қыстай көшкен кос та енді кейін қарай
Бетін бұрды ел жакқа бейімделіп,
«Сұлуыма біртабан жакыннадым» –
Деген жанша, Алтайға ажар еніп,
Күндіз-тұні ат үстін босатпастан,
Жүре берді қуанып, көнілденіп,
Кос сол көшкен бойымен жер қарай,
Құланөтпес тұбіне қарай келіп.
Тігілді де, жылқыны токыратты,
«Келдік» деп иесіне хабар беріп.
Тұс еді, жылқы біткен жусап жаткан,
Алтай мен бір жолдасы жылқы баккан,
Аттарын кантарысып отыр еді.

Көрінді бір салт атты ауыл жактан.
Алыстан аттың түсі қыланданып,
Кара құйрық желпендең бұлтан каккан.
«Бұл кім!» – деп көз тігісп отырғанда.
Бір жігіт келе калды жорғалаткан.
Терлеген боз жорғасы бұлқіл қағып,
Толқыған толқындаі боп ыргаланып.
Аузынан ак көбігі бұрк-бұрк етіп,
Тайпандал «ә» дегенше келе қалып.
Караса Сейіл дейтін жігіт екен,
Атынан түсірісті бұлтар танып.
Жайласып, амандыкка келгеннен соң,
Алтайды шыкты Сейіл оңаша атып.
– «Келіп ем – деді Сейіл, – әдейі саған,
Тапсырды бір аманат сұлу маған».
«Алдынан жұма күні карсы шыксын,
Алтайды сай басында тосып алам» –
Деп мені хабаршыға салып отыр,
Сөзімде жалған бар деп болма алан.
Сенімен осы арада уәделесіп,
Ауылға көп кідірмей кайта барам.
Алтайдың тұла бойы шымырлады.
Жүрегі дүрс-дүрс соғып жыбырлады.
Жалғыз-ак жыр сактағыш сұрша беті,
Білдірмей сасқандығын құбылмады.
Бұл хабардың не хабар екендігі,
Әрі ойлап, бері ойланып ұғылмады.
Ой келді: «Бұл сұлуға не боп кетті,
Бұл калай тым ыстықтай сұғынғаны?»
Ер Алтай шіміркеніп кабак катты,
Шыжыткан ыстық күннен тер де акты.
Кенеттен келген хабар, тусініксіз...
Ішіне косымша ғып тағы от жакты.
Әрі ойлап, бері ойлап келгенінде,
Шығып карсы алууды макұл тапты.
Сейілге жауап күтіп жаутаңдаған.
«Жарайды... Барайды!» – деп сөз ұстартты.
Қайсады бүгін Алтай қасына ерткен,
Ол оған тату күрбі болған көптен.

Сейілдін сөзін айтып Қайсарға Алтай,
Актарды сырын түгел судай төккен:
– «Сұлушаш жанған жұлдыз маған бола,
Көрсетіп жарқын нұрын әуре еткен.
Жасырып сенен сырды не қылайын.
Сұтуды аламын деп мен ант еткем.
Адам болып өмірде жасау киын.
Таятын болсам егер осы серттен.
Қане, Қайсар, айтатын ақылың не?
Жәрдем тілеп, алдына жолым шеккен»
– «Мұнынның бәрі макұл – леді Қайсар, –
Бірак іске аптықпай кіріс еппен!»

V

Кеш болды көктің жүзін бұлт жапты,
Баяу жел біраздан сон дауылдатты.
Ымыртта атын ерттеп мініп Қайсар,
Әкелді жарап жүрген екі атты.
Қос алдында жалындар жалп-жалп жанып,
Бакырда ет бүркүлдап кайнап жатты...
Ет жеді жылқышылар майлап мұртты,
Ак майға томпандатып толтырды ұртты.
Алтай еттеп дәм татпай отырып кап,
Сіміріп жалғыз аяқ кымыз жұтты.
Алдағы өмірлерін елестетіп,
Көзімен шолып отыр көрген сыртты.

Торытөбел кайшыланып құлактары,
Қасынып артқы аякпен жібек жалын.
Пысқырып тұяғымен жерді тарпып,
Шелектей желпілдетіп танауларын.
Есінеп желге қарап ішін тартып,
Керіліп төстіктей боп созды таңын...
Ер Алтай Торытөбелге көзін кадап,
Деп отыр: «Жолын болсын, жануарым!».

Бір кезде Алтай, Қайсар атқа мінді,
Қаруға карларына сойыл ілді.
«Күзетке барамыз» деп сұрағанға,

Перде ғып аттанысты қара түнді.
Бұлардың кандай жакка баратынын
Серік боп ілесетін жел-ақ білді.

Төбеден кап-қара боп бұлт көшті.
Ыскыртып аттын жалын жел де есті.
Карандап карақурай төніректе,
Бұларға «жол болсын» деп есендесті.
Қыл-ұшы құйрығының ағарандап,
Жолшыбай косаяктар алдын кесті.

Сарлатып кос Торытөбел тартты желіп,
Тер шығып бойларына кірді желік.
Аузымен ауыздыкты сүзе шайнап,
Ойнады үстерінде аппак көбік,
Танаудан будак-будак дем шығарып,
Желпілдеп желбезегі делеуленіп,
Түйілтіп қайшылатып құлактарын,
Келаткандай хауыпты көзі көріп.
Пысқырып анда-санда бас изейді,
Шаршамай келемін деп дыбыс беріп.

Сарлатып талай-талай жерден өтті,
Жазық дала, белесті өрден өтті.
Жарыскан желмен бірге отты жүрек,
Алтайды әлденеге дірілдettі.
Кара түн кап-қара боп маужырап тұр.
Тұнеріп төрт құбыладан төніректі,
Сар желіп сол ағызған бойыменен,
Екеуі уәде қылған жерге жетті.

Тан атып келе жатыр түнді кулап,
Жер жүзін шық басқан қалын булап,
Бет атып күн шығыстан күн батыска.
Бұлттар көшіп жатыр будак-будак.
Өзеннің кошеметшіл көп құстары,
«Кош келдің, жолын болсын!» – десті шулап,
Өзен де жар астында сар-сар ағып.

Көпіршіп әлденеге жатыр тулап.
Құлак түрді, еш дыбыс білінбеді.
Шыдамай шерлі жүрек дірілдеді.
«Асықпа, кешікпейді, келеді» деп,
Майда жел құлағына күбірледі.
«Екі жас ұяларын, мен кетейін» –
Деп Шолпан езу тартып күлімдеді.
Коныр каз долы өзеннің жағасында.
«Мұншама ерте жүрген бұл кім?!» – деді.
Жан-жакка Алтай көзін сап түрғанда.
Он жактан естілді аттын дүбірлері.

Дүбірге Алтай, Қайсар құлак салды.
Со жактан аттыларды көзі шалды.
Тан еркін бозармаған, ала сәуле,
Әуелі анықталмай, бұлдырланды.
Укалап көзін тағы карап еді.
Боз жорға көз алдында оттай жанды.
Үстінде Сұлушаштың ак үкісі
Тенселіп самал желге бұлғаланды.

Екеуі Сұлушашты енді білді,
Мінісіп аттарына карсы жүрді,
Сұлушаш жакын келіп аттан түсіп,
Алдына Алтайының тәжім қылды.
Құшактап екеуінің көріскенін,
Өзен, тан, Қайсар, қыздар көріп тұрды.
Шөп етіп Алтай беттен сүйіп алды,
Сұлушаш езу тартып кана күлді.
Көп тұрсақ көзге ұшырап қалармыз деп,
Кайтадан бәрі тағы атка мінді.

Жолшыбай мәз-мейрам боп карк-құрк күліп,
Қайсар да нөкерлерді сөзбен іліп.
Сұлушаш Алтаймен ат үстінде
Келеді құшактасып сайда жүріп.
Жол ашты шық басқан жасыл шөптер,
Майысып басып иіп, тәжім қылып.
Шуылдан өзен үсті әнге толды,

Бүгінгі шат көнілді құс та білді.
Бөлмеуге екі жастың әнгімесін,
Басылып жел жалырап болды тымық.
Жарыса аккан өзен мөлдірленіп,
Сыр бермей күп-күрен боп қалды тұнып.

Сейлесе Қайсар қандай тілге шебер:
– «Арулар, сөзім макұл көрінсе егер,
Сұлу менен Алтайды онашаға
Жіберейік, кешіксең біреу көрер.
Ойнап-күліп бір жерде думан қылышп,
Бұл ара емес отырып орын тебер».

Арулар айткан сөзді қабыл алды,
Белініп бір тасалы жерге барды.
Қайсар да оларменен бірге кетіп,
Сұлушаш Алтайменен жеке қалды.
Екеуі сол арада құшактасты,
Жамылып үстеріне жасыл талды.
Үстінен кошеметтеп ұшты акку.
«Қайырлы болсын» айтып, шырқап әнді.

Сығалап сұлу күн де күлімдеді.
Жел сыйырлап құлакқа күбірледі.
Косылған жас жүрекпен коса қабат,
Талдардың жапырағы дірілдеді.
Өзеннің қабағында коныр каздар,
«Мұншама құмарланған бұл кім?!» – деді.

Каракат төне қарап мөлдіреді,
Жасыл жапырак перде боп желбіреді.
Тал ішінде қызырып шыккан гүлдер
Шайкалып нарттай жанып үлбіреді.

Шыктар құмістей боп, жарқ-жарқ тамып.
Әр жерде бір мөлтілдеп селдіреді.
Бұтакқа конып алып бұлбұл сайрап.
«Ұзак болсын қуаныш, сүю» – деді.
Бұлардан басқа, сүйген кос жүректі

Жалғыз-ак киядағы күн біледі.
Жүректін жатындарын басып енді,
Екеуі құшактасып түрегелді.
Көптен бері жүректе топ боп жүрген,
Актарды іштерінен калын шерді.
Сұлудан көзін алмай тесе қарап,
Ер Алтай «үһ», «Ойпырмай, үһ» –
дей берді.

Қайғысы ер Алтайдын бақ па, мал ма?
Не нәрсе күйінгендей батты жанға?
Болмаса өткен өмір уландырған,
Кәрілік келіп жеткен өлер шал ма?
Немесе мынау сұлу табиғаттың
Алтайға ұнамаған жері бар ма?

Жок! Оған бақ пен малдын керегі жок,
Қайғысы – алды-артына сенері жок.
Өлетін халте жетсе жаны ашып,
Аузына әкеп сусын берері жок.
Алдында күндей құлген мынау сұлу,
Жандыра жүргегіне түскен бір шок.
Сол шокты сөндірем деп жүргенінде.
Ракымсыз қандай күнге болады сок.
Бәрін айт, бірін айт та, ит жокшылық
Жүректі айнытады құсықтай боп.

« Алтайжан, – деді Сұлу оған қарап,
Қаракат кара көзін тұра қадап.
Қыздың көрген қызығы бес-ак күндік,
Мұндаі дәурен басымнан өтеді әлі-ак.
Міне, мен он жетіге аяқ бастым,
Бұл өмір жиырмаға жетсе сол-ак.
Өз алтын босағанды аттаған соң,
Өмірге болғаның жай күсіз конак.

Сүйіктін еркін басын ноктаға ілді,
Құда түсіп айттырды бір жер дүмді.
Атастырған адамның тені емеспін,

Сұрастырып ғашығын жана білді.
Омірімде жар емес, жалын құшып,
Откізбекпін құсамен көрер құнді.
Соны саған естіртпек болып бүгін,
Әдейі келдім, төккелі іште мұнды!..»

Есіне түсіп барлық дос пен касы,
Сұтудын мөлтілтеді көзде жасы.
Қыбырлап қызыл ерні тоңғандай боп.
Қабакта кимылдауды кара касы.
Әке де, шеше де жау, туған да жау,
Бар сенгені Алтайдың кара басы.

Неге екенін білмейді өзі-дағы,
Әйтеуір ауды соған ықыласы.
«Алтайжан, қайтемін!» – деп құшактады,
Оралып мойынына жібек шашы.
Алтайдың мына сөзге мұздап іші,
Құбылып қырық түрленіп сұрша түсі,
Аузына айтатұғын түк сөз түспей,
Дей берді:
– Құда болған кандай кісі?
– Ол атакты Байбосын, Ұлы жүзде
Билік құрып аюдай батқан тісі.
Оған жесір бермеуге, тенгермеуге
Үш жүзде де келмейді жанның күші.
Байбосынның жұмсары кектескенге,
«Шокпарлы кол, сүйреген найза ұшы!» –

– «Енді білдім, Сұтушаш, енді білдім!..
Кармағына түсіпсін мыкты дүрдін.
Ол қармактан құтқарып алу үшін
Колынан не келеді мендей «құлдын».

Мен жанымды киямын құтқаруға,
Дерлік болсан егер де «көзді жұмдым!»
Әкенін төрт құбыласы түгел дерлік,
Тізесін дәү-перінің бүгегер дерлік,
Тік тұрса төбесімен көкті сүйеп,

Колымен кос бүйірін тірер дерлік.
Сені берген қайынын Байбосын да,
Үйретіп жолбарысты шідерлерлік.
Азыу алты карыс өншен аю,
Оңайлықпен бере ме бізге теңдік.
Мұндай іске бел байлап, көз жұмғанда,
Қайратыннан тыскары керек ерлік.

Ойласақ малда ғана күш пенен бак.
Кім-кімде малы болса мықты болмак.
Кім ат пенен ас берсе, елдің бәрі
Сойылын соғып сонын, тілін алмак.
Бір мені құлғып көкке ұшырады,
Жағынған екі байға өншен жатдап.
Қаптаған қалын аран іштерінен,
Әкету тағы киын көзін алдап.
Мұндай бәле басқа кеп орнағанда
Құтылмақ талмайтұғын жүйрік санлак».

– «Алтайжан! – деді Сұлу бір заманда,
Нелер мұнды өткен жок бұл жағанда!
Өкінгемен өткен іс бұзылмайды,
Оған кейіп қажыма, назаланба!
Кешетұғын өткел көп екені рас,
Талай әлі киындық жатыр алда.
Мен сендік!.. Сенер болсан сырым осы,
Косылmasам санама тірі жанға.

Құр қажудан, қажырлы арық қайрат
Ұнатсан мен бір амал жүрмін ойлап,
Ұрын келсін деп әдейі атаскан-ды,
Шакыртуға белімді будым байлап.
Жамандығы шын болса жасқаншактап.
Сенсе өзіне әлемге келер жайнап.
Менсінбеймін десем ол не қылады,
Азар болса бармағын кетер шайнап.
Жамандығын көзімен көрсө өзі,
Әкем-дағы уәдесін бұзып, таймак.

Менің әкем тек сонда бұлінеді,
Үәдеден және де шегінеді.
Байбосын көнсө егер құдай иіп,
Малдары қайырылып беріледі.
Жау жағы тулғанмен не қылады,
Азар болса біраз мал төгіледі,
Баласы жаман болып көзге түссе,
Болса да кандай мықты жениледі.

Көп ойлап менің ақылым соған жетті.
Демесін жесірімді бермей кетті.
Бүгін тан осы араға шакырғаным,
Ақылдаспак болып ем осы кепті.
Қайтеміз, айла қылмай амал бар ма,
Тағдырының талқысы экеп соған жекті.

– Алтайжан, жарай ма осы ақылдарым?
(Алтай ойлап) – «Мен-дағы макұлдадым!»
– «Бұл қалай деп түбінде ойламасын
Деген ой еді сені шакырғаным.
Байбосының мырзасын көзінмен көр,
(Күліп айтты) жезден ғой, жақындарың!»

Серттесіп бір-біріне колын берді,
Ер Алтай Сұлушашқа жана сенді.
Құмарын баса алмаған екі жастың,
Сүйісп шоп-шоп етті тағы да ерні.
Сұлушаш бір уакытта Алтайына
Бір алмас екі жүзді қанжар берді.

Қанжарды Сұлушаштан колына ап.
Аударып екі жүзін карап-карап.
Ышқына бір күрсініп алды-дағы,
Қанжарды қойды Алтай жерге қадап,
«Білтелі кара мылтық тағы берем», –
Деді Сұлу, колымен шашын тарап.
Серттесіп, сөз байласып болғаннан сон,
Шакырып жолдастарын алдырды ат.

Сұлушаш нөкерімен аттанысты,
Сүйісті, құшактасты, кол алысты.
Бозжорға ырғаландай басып шұлғып,
Баяғы келген ізге кайта тұсті.
Артынан Алтай ұзак қарап тұрды,
Ойлары болашактың улап ішті.
Карасын Сұлу үзіп кеткен кезде,
Бұлтар да өз бетіне жөнелісті.

VI

Аттанып Алтай кайтып келе жатты.
Бұлт жадырап, құн кайнап отын жакты.
Торғай шырлап, шарықтап кияға өрлең,
Тұс-тұстан канаттарын жыбырлатты.
Жан-жактың бәрі сұту – құлімденіп,
Денені шаттық беріп шымырлатты.

Курайлар ақ үкілі иіп басын,
Жас талдар жап-жасыл бол жайып шашын.
Кызыл гүл қызаңдашап нарттай жанып,
Құбылды нұрға бөлеп дөн арасын.
Жасыл шөп жұпар шашып, жерді жауып,
Жүректің жазарлықтай бар жарасын.
Тап сол құн дүниеге келмейтін құн,
Айнала неткен шаттық танғаласын!..

Торытөбел басын шұлғып бұлк-бұлк желді,
Денеден домалатып шып-шып терді.
Құйрығын сипандатып, басын шұлғып,
Жортқтап борт-борт басып ұтты жерді.
Жасыл шөптің астынан күргак топырак,
Самалдан шанғымак бол дөнгеленді.

Тізгінді ер басына казықбау шап,
Камшысын мықынынан таянып ап.
Ағытып түймелерін омыраудын,
Жендерін шынтағынан түріп тастап.
Кабағы жабынқы бол Алтай ердін.
Тұнғиык көкке көзін келеді сап.

Ғашығын көріп қайтты, – қуанбады,
Сүйісті, бірак оған жұбанбады.
Үмітті ойы алдына алыс жатыр,
Көздеңен максаттары тұмандады.
Сұм үміт сұп-сұр болып елес беріл,
Көктін бір кирында қыланады.
Болмаса сағымменен бірге толқып,
Тұлкідей таудан кашкан сыланады.
Алтай ер ат үстінде қалды катып,
Көп ойлап ой ұшынан шыға алмады.
Үміттің тілі ауыр, сөзі киын,
Ол тілді Алтай еркін ұға алмады.

Тұнеріп кара көк боп тұр аспан-көк,
Бетінде шұбар бұлт тұр толқындай боп,
Қадалып канша қарап байқап еді,
Бұп-бұлдыр жаткан дария киры жок.
Айналып күнге көзін бір салып ед,
Ол дағы телегей боп жанған тек от.
Көз жұмып өмірді де ойлап еді,
Ол дағы зымыраған бір аткан ок.
Не ойлап, не нәрсені киял етсе.
Қайғыға бәрінде де болады сок.
Бір кездे көкten көзін жерге аударды,
Төнірек ажарланып гүл-гүл жанды.
Көзіне не көрінсе жаудай болып,
Бұрынғы қайғы үстіне қайғы салды.
Жер, шөп, су, орман, дөнес... бәрі-дағы,
Бай үшін жаратылған сықылданды.

Ойлады: «жер менен су, тоғай, орман...
Адамзат пайдалансын деп жараткан.
Бірак сол ен байлыкты байлар ғана
Өзіне меншікті ғып пайдаланған.
Жалшыға, құл-құтанға дәнеме жок,
Жалғыз-ак ішер тамақ оларда арман.
Дүние-ай, маған берсе бар билікті,
Күштіні етер едім көзге тұрткі.
Жалшыға, құл мен күнге, кедейлерге,

Берер ем бөліп-бөліп мал-мұлікті.
Не керек, бар байлыкты байлар көріп,
Кекіріп, болып отыр майға күпті!».

Әкесі жүр соры кайнап бие бағып,
Кезі келсе, кой менен түйе бағып.
Киімі өрім-өрім сауыстанып,
Шешесі жүр бүкшендең отты жағып.
Інісі Ермек – әлі жас... өзі-дағы
Жылқышы боп бейнеттен киді камыт.
Иіні сияр өмірде тескіндік жок,
Қайда барса алдында азап-тамык!..

Тағы да әртүрлі ой елестеді,
Бәрі ұшқыр бір-біріне ілеспеді.
Қаншама көзін жұмып ойласа да,
Ойлар көп, біреуін де түгеспеді.
Ойлаткан осыларды кедейлік кой,
Бай болса «мен еркінмін» демес пе еді?!»

Алтайдың Қайсар ойын отыр сезіп,
Ол дағы ой сарайын тартты кезіп,
Алдында келер күнді болжағанда,
Өмірден кол сілтеді о да безіп,
Алтаймен не көрсө де бір көрмек боп,
Ішінен неге болса отыр төзіп.

Алтайды жұбатайын деді-дағы;
– «Жеткен жок қайғыға енер мезгіл әлі.
Ер басы енбек үшін жаратылған,
Қашанда сыннаң өтпек ердің бағы.
Не керек ойға құл боп, жаным Алтай,
Жастық күн өмірдің ол жалын шағы.

Жастықтың жалынына су сепкені
Қайғыға ер жігіттің қажығаны.
Осыны дәү де болса айткан шығар,
Өзің шын сеніп сүйген сұлу-дағы!»

– «Қайсар-ая! – деді Алтай күрсініп ап,
Рас, қызу уақыт кой бұл жастық шак.
Осы істі бір бастауын бастасам да,
Акыры не болары тәуекел-ак.

Тілеуберді еркімен Сұлушашты,
Тап менін бұл күйімде бермеуі хак.
Егер де Сұлушашты алып қашып,
Олардың колдарына түсе қалсак:
Не болмак?.. Не боламыз?.. осы арасы
Жүректі шошытады көрсем толғап.

Ар жағы не болуы өзіне аян,
Қашқанмен жок барап тау, басар саян,
Жаудан корқып үмітті тілегімді,
Өлем деп орындарай қалай қоям.
Ой мен қырым, канатым, құйрығым жок,
Құлашты талпынсам да қалай жаям,
Бұйткен өмір – өмір ме, ойлаши өзін!
Осы өмірден табамын қалай баян», –

Деді де Алтай катты демін алды,
Қара көзден ұшқындар шашырады.
– «Өлсем де орындеймын осы істі,
Өлгенше дүшпанымнан ішем канды!
Ардактап жаудан корқып, бұғып сасып,
Қадірлеп капка буып қайтем жанды.
Әйтеуір ертелі-кеш бір өлім бар,
Көргем жок екі жұз жыл жасағанды!».
Деп жігермен шокытып Қайсар жігіт,
Жылқыға келгенін де білмей қалды.

II БӨЛІМ

СЕРГЕЛДЕҢ

I

Жұлдыз сөніп, таң атқан мезгіл еді,
Алыстан бұлдырап бір салт келеді.
Самалы коңыр салқын толқып соккан,
Ән салып толқындастып жібереді.
Парсынын масатылы кілеміндей
Құлпырған ғажайып гүл төнірегі.
Аккудай сұнқылдаған сонау әнді,
Жанғыртып ен дағаны шырқаған-ды.
Октаудай жарау атты бүгілдіріп,
Күзеткен алабөтен атқан танды,
Мас болып шырт үйқыда жатқандардын
Қайсысы ән екен деп есіне алды?

Ол әнді күміс көбік көл тыңдады.
Құлпырған, астau жонды дөн тыңдады.
Бөлмейін дегендей-ак зарлы қүйді,
Тына ғап жұпар иісті жел тыңдады.
Көзінен мөлдір жасы мөлт-мөлт тамып,
Буланып шық басқан жер тыңдады.
Одан басқа, мал бакқан, отын жакқан
Как, сауыс, кара, жыртық жен тыңдады.

Ән салып келе жатқан жалғыз жан кім?
Ішінде зарлағандай нендей бар мұн?!
Керіліп ат үстінде есінейді,
Көз шырын алмаған-ау бүгінгі тұн!

Көзінен көрер таңды неге атырад?
Желдіртіп неге асығыс келеді тым?
Жер астынан сығалап бұлтты жарып,
Неліктен көзін кадап қарайды күн?
Дем алмай не себепті ішін тартты,
Самал жел көпті көрген кария сұм?

Торғайлар неге сонша шырылдады?
Неліктен үйрек көлде бырылдады?
Коныр каз балапанын жайып жүрген
Біріне-бірі неге сыйырлады?
Күн жадырап, жайылып, өз-өзінен,
Не жаксылық жұмысты ырымдады?

Өсімдік жел тынғанда басын шұлғып
Қалайша себебі жок қыбырлады?
Не кайғы, не қуаныш көретіндей,
Аттынын неге бойы шымырлады?

Осынын бәріне де себеп ашық:
Қосылмак бүгінгі күн екі ғашық.
Ән салып ен даланы өзі билеп,
Көрінген жігіт Алтай дөннен асып.
Астында бәкен кабак Торытөбел.
Келеді жұмсақ жерді борт-борт басып,
Құс, көл, жер, дөн, жел, сағым үндемеді.
Карсы алды ер Алтайды амандастып.

Алтай да таза ауаны жұтып еркін,
Құбылған табиғаттың көріп көркін.
Таянып он жак колын мықынына,
Шекеге артын түре киді бөркін.
Таң атпай келе жаткан бар жұмысы
Сұлуға орында мақ айткан сертін.
Қазір де көнілі онша қаяу емес,
Таң жойды түнде өзекке түскен дертін.

Ел үсті өрген малмен азан-казан,
Сыр мөніреп «өрем!» деп айтты азан.
Өрген койды айнала шық бөлеп,
Қыбырлаған, үстері тарткан бозан.
Кой жағалай жарысқан лак, козы,
Дегендей боп бірінен-бірі озам!

Көл де нұр, көлем де нұр, сайлар да нұр.
Айнала нұр, ілікпейлі көзге тозан.

Сол нұрлардың ішінде аппак үйлер.
Дөнкиіп тұр бейне бір күміс казан.

Тұк нәрсе сезінбестей. ауыл өлік,
Танғы тәтті үйкіға алған еніп,
Ояулары құрт жайып, казан қырған,
Кой құрттаған, жүргендер тезек теріп,
Ен аяғы иттер де жалқаулаңып.
Манқ етіп жата кетті дөнгеленіп,
Сонын бәрін көзімен шолып Алтай,
Қарақұрым үйіне түсті келіп.
Куанышты әкесі құле қарап.
Құлдынын кіріп келген көре сала-ак,
Құшағын ұша тұра жайып келіп.
Қысып-қысып бетінен сүйді жылап.
Шешесі де бүкшендер жүгіріп кеп,
Бір беттен о да сүйді жанасалап.
Амандастып болған сон, ұйыктап жаткан,
Інісін Алтай барып етіп аймалап.
Жыртық үй шымнан соккан балағандай,
Ішінен сырттағыны санағандай.
Үй ішінде төсөніш, көрпе, жастық.
Бірі жок, үйлі жау кеп тонағандай.
Ер жігіттің тұрмысы сондай болса.
Нағып шыдар жүрегі жарапанбай.

Екі аттап Алтай төрге барды-дағы.
Жан-жағына бір қарап алды-дағы.
Шырша бойы сыймады, басын иді.
Сықылданып жылқының арғымағы.
Ойына әр немелер түсіп кетіп.
Иғың талғандай боп салбырады.

Далаға тоқырамай кайта шыкты.
Өліктей ұйыктап жаткан көрді жүртты.
Бір қарап жаңа шыккан сұлу күнге.
Отауға кара көзді қадап тікті.
Алдынан ғашық сұлу елес етіп
Козғады жүректегі нәзік жіпті.

Бармауға шыдамады жанған жүрек.
Бірак ерте баруға себеп керек.
Күні үшін байға құл бол жағынғандар.
Көзі шалса «бұл қалай барад?» – демек.
«Тірі адам көрмейді, тасалаймыз,
Бар, бар!» деп тұманданып тұр төнірек.
Тұманменен тұтасып, күннің көзін
Жасырды ер Алтайды бұлт та елеп.
Бір кезде Алтай барып есік ашты,
Денесін жерді жапкан буға бөлеп.

Сұлушаш ұйыктап жатыр болып бырдай.
(Ұйыктамас па, кездессе тұрмыс мұндай!)
Жамылып шайы көрпе, шалқасынан
Керіліп жатыр еken аппак кудай.
Тықырды сезгеннен-ак атып тұрды,
Шошынып ұясынан ұшқан құрдай.
Толқынды кара шашы тізеден кеп,
Алтайға құшак жайды сабыр қытмай.
Бұктеліп құмырска бел бұрандады.
Үзіліп кететұғын нәзік кылдай.
Қадалтып кара көзін карай берді,
Кірпігін әрен қағып, көзін жұмбай.

Құшактап Алтай қысып бұраң белден:
– «Қалқам-ау, жолым ғой бұл әдейі келген.
Тағы да сойлесерміз, көп тұрмайык,
Көп тұрсақ біреу-міреу көрер елден.
Кешке тағы келемін, сырласып бір
Құтылу керек көптен жүрген шерден.
Канеки, тілінді тос, бір сүйейін.
Кел қалқаш, әкел, әкел, әкел, бермен!»

II

Күн кайнап жалын шашты түстікке кеп,
Аспан ашық, шөкімдей бір бұлт жок.
Тұнғиық теніз аспан кара қүрен,
Алыста жалтырап тұр айнадай бол.

Сілкініп әнші торғай жырлап жатыр,
«Тира-ра, тири-ра, тири-ра» деп.
Алтыста шашқылдады ақшагала
Таңданып әлденеге күлкісі кеп.

Ауылдың сыртын ала қаккан желі.
Үйездеп байдың сауын биелері.
Түнде майса көк шөпке тойғандыктан.
Шығады ыңқ-ыңқ етіп зорға демі.
Құлындардың құйрығы жерді сабап,
Ыстықтап, солқылдайды бүйірлері.
Желіде сауыншы жүр кенек іліп,
Кеудесі ашық шынтақтан тугел жені.

Тік өркеш, ұзын шуда, иір мойын,
Сортаннан сасырды жеп алған тойым.
Бөленіп толқып жатқан сағымдарға,
Жусап тұр шаттық алып тұла бойын.
Кой жатыр өзенде өрлей бырт-бырт қүйсеп,
Ішінде козылары салып ойын.

Пісілді курс-құрс етіп кара саба,
Дауысына жанғырықты мидай дала.
Құйылып сары қымыз салырылып,
Шұпілдеп көбіктене толды шара.
Ас үйде мейіздей сүр бұлк-бұлк қайнап,
Будак бу бұрқылдады мұрын жара.

Иіндең саба-саба жиған іркіт,
Асылып жерошакта кайнады құрт.
Тұтіні желсіз күнде көзге ілеспей,
Көкшіл түсті жалындар жанды жылт-жылт.
Көсеуменен от тұртіп кәрі кемпір,
Салқын тер маңдайынан шыкты шып-шып.
Еңбегі канша екені мағлұм ғой,
Әйтеуір байға құл боп бағынған жұрт.

Ұйқыдан тұс қезінде тұрды бай да,
Бұрқылдарап мыс шәйнекте жатыр шай да.

Үй іші масатылы жайған кілем,
Жұмактың дәл өзіне ұқсамай ма.
Іргеден түріп койған есіп жатыр
Хош істі, коныр салқын жел де майда.
Жастанып мамық жастық карның сипап,
Кекіріп бай бір кезде қанды шайға.
Бәйбіше шекесіне салып күндік,
Азырак сығырайтын ашып түндік,
Кеудесін кейлегінің желпе түсіп,
Ішіне шым жібектің отыр сұнгіп.
Сонда да бір нәрсеге кейігендей,
Азырак қабағына түскен кіrbіk.

Ол кіrbіk – бәйбішенің Сұлушашы,
Келгенде отауына бірде апасы,
«А... па!...» деп аргы жағын айта алмай,
Мәлдіреп кара көзге толған жасы.
Қып-қызыл жұка ерні қыбыр етіп.
Қабақта кимылдаған кара қасы,
Анасы жалғызына деген: «калқам»,
Өз ойын Сұлу жарып айта алмай,
Жүрегі дүрс-дүрс соғып болған талкан.
Анасының төсіне басын сүйеп,
Дей берген «апа, айтуға коркам, коркам...»
«Калқам-ау, көз жасынан құрмалдық» деп,
Төгілген кара шашын сипап жібек.
Сүйріктей саусактарын шөп-шөп сүйіп,
«Ойынды айт, калқам!» деп қылған тілек.
Бір кезде сырын шешіп, құшактаған,
Анасын күміс – жұмыр аппак білек.

– «Апа, мен бергенінді ұнатпаймын,
Дейтін ең – калкам, сені жылатпаймын.
Сүймеген адамыма косактадын.
Қазірде көгендеулі лактаймын.
Бергенін бай болғанмен неге керек,
Мен малмен өмірімді жұbatпаймын!»

Жүрегі бәйбішенің аттай туласп,
Денесін мұздай салқын қандар кулап,

Төбесі катты шымыр ете калып,
Тер шыккан мандаіынан будак-будак.
Сол сәтте не болғанын өзі сезбей,
Құлағы әлденеге кеткен шулап.
Солайша, ана шіркін, аяп кетіп.
Сұлумен о да көзін алған сулап.

Қадалып құлынына қалған қатып,
Айты деп бұл сөзді ол қалай батып,
«Бармаймын бергеніңе» деген сөзі.
Кеудесін мылтыктай боп кеткен атып.

Көп сөзді корытканда келгендері:
«Көрген артық – естіген сөзден гөрі».
Күйеуді ұрын кел деп шакыртпак боп,
Сұлудың осы сөзге қатқан белі.
Тап бүгін бәйбішеге ой түсүі,
Күйеуі ертең ұрын келмек еді.

Бәйбішеге Сұлудың ойы анық,
Салдырып қүйеу ертең келмек қалып,
Ойын-той, ырым-жырым өтіп болып,
Женгелер қалыңдықты бармақ алып.
Ұнатса ол құдайдың ондағаны,
Ұнатпай шықса егер кінә тағып.

Базарға бас түсіү билай тұрсын,
Көруі екіталай сәүле жарық.
Жүрегін осы ойлар бәйбішенін
Жыландаі әлсін-әлсін отыр шағып.

Шытынап, тырыстырып қабактарын,
Ышкынып құрсінеді демін алып.
Бай бұдан түк нәрсені сезінбейді,
Қымызды сіміреді ыңыранып.

Бүгінгі кайғылышының Аттай бірі.
Күн сыйылды еместей көрген күні.
Өзгелердің құлқісін көтере алмай,

Ашудан шығып отыр беттен түгі.
Канша кайрат орнаган жан болғанмен,
Бүгін түсken мойынға аз ба жүгі.

Қайғырмай қайтсін Алтай, амал бар ма!
Тізгіні бакытының отыр мада.
Тен болса терезесі байларменен,
Өлсе де күйеуді ұрын шакыртар ма?
Алтайды шын жүрекпен сүйген Сұлту.
Еріксіз басын салып отыр шарға.
Өзіндік сүйген жаны біреулік боп,
Тұрғанда батпай қайтіп тұрсын жанға!

Ішінде кырык жамаулы құрым үйдін,
Дауысы күніренеді зарлы қүйдін,
Көз жұмулы, бармағы шекті құлаап,
Мазасын Алтай алып отыр мидын.
Өзегін ойы құрғыр өртеп жатыр,
Деп «жарымды біреуге қалай кидым?!
Сұм жүрек тілегіңе жете алмасан,
Кол жетпес сұлту күнді неге сүйдін?»

Сұлтуға зарлы қүйдін даусы жетті,
Оның да жүргегінін қылын шертті.
Қараса Сұлту ойын өрге салып,
Асудан өтетүғын мезгіл жетті.
Көз шолып осы арасын байқағанда,
Солқылдаپ кара көзден жасын төкті.
Көп жылап, дene шаршап, басы катты,
Ауыр ой Сұлушашты әлсіретті.
Сол көз жасын сұртпестен зарлы сұлту
Жастанып ак білегін қалғып кетті.

III

Інір бол каранғылық жайды канат,
Ашылды көктін жүзі бұлт тарап.
Жарқылдаپ күміс жұлдыз нұрын шашып,
Қара үйге көзін тігіп тұрды карап.
Алтай ер шалқасынан жатып алып,
Жыртықтан жұлдыздарды жатыр санап.

Қалың ой қайғылыны коя ма ертпей,
Лауланып іші-бауыры жайнады өрттей,
Талықсып мажыраған адамдай боп,
Көз жұмып домбыраны жатыр шертпей.
Түрегеп жұрт ұйыктады-ау деген кезде,
Аякты ак отауға басты беттей.

Ак таңдак сәуле шашып сонау жоннан,
Жел тынған, ұсына ай да конған.
Үйректің зуылдайды канаттары,
Ауылдың тұнде ұшып үстін шолған.

Түйелер ұйыктап мойнын жерге салып,
Күсеп сиыр, ынырсып, демін алып,
Көлбакаға үн косып лак-теке,
Жардан төмен құлайды домаланып.
Әупілдек ара-тұра әупілдейді,
Дауысы тымық тұнде құлак жарып.

Қысылып әлденеге жүрген жандай,
Талықсып бір киырда шығады айғай,
Ол – күзетте ән салған жылқышы ғой,
Тұн күзеткен көзінің шырын алмай...
Осындай көркемдіктің бәрін Алтай
Тамсанып, дәмін алмай жұтты балтадай.

Алактап төнірегін шола қарап,
Аяғын жолбарыстай басты санап.
Қырық адым жерге жолда қырық бес токтап,
Отауға тасаланып келді жанап.
Есіктің ілгегіне салды колын,
Манында жанның жоғын көре сала-ак.
Сұлуды Алтай сүйіп, – деді: «Қалкам!
Онаша кездесіп бір кеніді арқам.
Сонда да күйеу келед деген сөзден,
Жүрегім күні бойы болды талкан.
Сен үшін не де болса шыдамақпын,
Кінәні серттен тайсан саған артам.

Өзеннің өткеліне жаңа келдік,
Жастықпен женіл ойлап жокка сендік.
Әрі ойлап, бері ойлап келгенімде,
Әкеннен екеумізге болмайды елдік.
Өлімге басынды бер, белінді бу,
Мұндайда ете қажет көзсіз ерлік!».

Басқа іс түскенде адам ашынады...
Сұлу да бұрынғыдай жасымады:
– «Егер де уәде кылған сөзден тайса,
Адам емес, айуан осы-дағы.
Менде екі жүрек жок, бір-ак жүрек
Не өледі, не саған косылады.

Достық көніл, Алтайжан, достық көніл!
Достық көніл дегенге байлаулы өмір.
Анық достық табылса, айну киын,
Достық көніл айтуға ғана женіл.
Бірак достық қайғысын дос аршымак,
Жалғыз қайда барады кайратпен құр.
Сен не десен, мен соған белді будым,
Кекірекке орнаған иманым бұл!».

– «Мен саған ежелден-ак сенген жанмын,
Сен үшін неге болса, соған бармын,
Өлсем-дағы бұл істен өкінбеймін,
Өйткені өзіме-өзім тілеп алдым.
Менің мына ойыма не айтасың:
Көзіне жоғалайық түспей жанның!».

– «Алтайжан, ол ыстықтай сұғынғанын,
Соншама тығыз ойлап негылғаның?!
Көрдім деп мәз-мейрам боп күйеу кетсін.
Асықпа, күзге дейін шыда, жаным.
Күз бола, бір қаранғы түн жалынсын
Күз болғанша жолынның жей бер камын!
– Осыған шыдайсың ба?
– Төздім, макұл.
Бұл да онша конбайтын емес акыл.

– Камынды өзің әбден жеп болған сон,
Қайсады жібер-дағы, мені шакыр.

Оған шейін өзектен бар-дағы ал,
Жалғыз терек түбінде мылтық жатыр.
– Жарайды, мұның-дағы мақұл екен,
Бірақ сен шығарында болма капыл.
Ала шық өн бойына сыйғанынша,
Колында кару болса іске татыр.

Екеуі серт байласып алысты кол,
Сөздері «сен мыкты бол, сен мыкты бол!»
Бүгінгі көрісуден тапқандары,
Ашылған сықылданды көмескі жол.
Ернінен бір шоп етіп сүйді-дағы,
Есік ашып даға шыкты Алтай,
Сүйгенін шығарып сап: – «болсын деп жол».

Сіберлеп келеді екен таң да атып.
Барады құлімсіреп Шолпан батып,
Көл де көл, дөңдер де, сайлар да көл,
Әлемді шық басқан тұмандағып.
Аспанда түтеленген сұрғылт бұлттар,
Сіркіреп күнбатыска көшті калқып.
Сол сұр бұлтка түйіле көзін қадап,
Ер Алтай жансыз жандай калды катып.

IV

Кара бұлт қоюланды қабак түйіп,
Көк жүзі отка толды аспан күйіп.
Ысылдалап айдаһардай, ұйтқи соғып,
Жел-дағы өршеленді күшін жиып.
Өзенде таудай толқын домаланып,
Жығылды жасыл құрак басын иіп,
Шатырлап бұлтка бұлт соғылысып,
Шұмектеп кара жанбыр жауды қүйіп.

Кереге сықыр-сықыр селкілдеді,
Тұндіктер тулактай боп желпілдеді.

Жер жүзін топан кептап, аппақ болып,
Сайларда су сарылдан көлкілдеді.
Караша үйлер канбактай ұшып кетіп,
Кирады, жел әй-пүйге келтірмеді.
Өткен дауыл кайырыла кайта соғып,
Кара бұлт бір жадырап серпілмеді.

Малдын да, адамның да құты кетті,
Жауратып бәріне де жанбыр өтті.
Арық-тұрак, козы-лак, жанбырға ұшып,
Семіз де су сорғалап дір-дір етті.
Бір кезде бұлт – «ашуды токтатайын» –
Дегендей-ақ шығыска қойды бетті.
Не нәрсеге долданды? – Өзі білед,
Әйтеуір ондап ұрып алды кекті.

Бұлт арты – күнбатыс жанғандай боп,
Күнбатысты жалынды өрт алғандай боп,
Тұтанып, белен алып, өрлей жанып,
Жарты аспанды жалынды от шалғандай боп,
Сиреп жауған жанбыр да қызарапдан,
Қызыл жалын тамшы боп тамғандай боп,
Не болмаса көкті де, бұлтты да,
Қызыл қанға малышлап алғандай боп,
Қызыл бұлт түтеленіп, арты сиреп,
Дауыл-дағы басылып, ашылды көк.

Қызарған сәулесі екен батар күннін,
Қызыл от бояуы екен отты нұрдын.
Дөнгеленіп қызыл күн қанын шашып,
Төмендеді үстінде сонау қырдын.
Күндегідей күлімдеп коштаспады.
Ізі бардай бетінде кайғы-мұннын.
Деген жанша бір кезде жоғалды күн –
«Енді кайтып шықпаймын көзді жұмдым!»

Соншама жер, жал, бұлт, күн долдануы,
Тиыштықта жүргендерді колға алуы.
Күндегідей күмісті нұрын сеппей.

Күнбатыстың боялып қандануы.
Жер де, көк те сілкініп, буырканып,
Жынды бура секілді шамдануы.
Неліктен? – кайғырмасқа бола ма еken,
Жасын төксе, Сұлушаш – жер аруы!...

Жанбыр емес, сел болып әлгі жауған,
Ол Сұлудың көз жасы мөлт-мөлт тамған.
Анау дауыл киратқан талай үйді,
Катты ышкынып Сұлудың демі алған.
Найзағай боп жарқылдаپ көкте ойнаған,
Жүректегі шер ғой ол от боп жанған.

Күн бата зарлы сұлу калғыған соң,
Себебі сол – бәрі сап бола калған!
Күн батты, көктін жүзі конырланды,
Бұлт сол көшкен күймен тамырланды.
Кирап калған үйлерді күрке қылып,
Жұрт жауыннан адасқан жиды малды.
Дәл сол кезде түстіктен бір көп салтты,
Ауыл жакка бет алып шоғырланды.

Ол шоғыр – ұрын келер күйеу еді,
Жанына ерген нөкері, биі, бегі.
Алдынан карсы алуға аттанысты,
Күтуші Тілеуберді жігіттері.
Жұзден астам алдында салт аттылар,
Арт жағы шұбак түйе көрінеді.

Он үйді бір койнауға койған тігіп.
Соған бұрды карсы ала шыккан жігіт.
Оларда не уайым бар, амандастып
Конак үйге бет алды карк-карк күліп.
Түйелерге тенделіп келе жаткан
Кәде үшін әкелген болды мұлік.

Талай тоғыз айыбы тағы да бар,
Зейнетінен бай адам аяй ма мал.
Оған коса босаға айып үшін,

Жұз жылқы тағы әкелген өншен көкжал.
Бірер басшы ірі адам болғанымен,
Өзгесі: әнші, ку епті, шіренген сал.

Сұлуда не ой барын білмейді бай,
Мынау келген мүлікке көнілі жай.
Ұрын келіп осынша малын шашты,
Бұлдан артық бай құда болмақ кандай.
Бірак сол конактарға құрмет етер
Өзінен еркек кіндік адам болмай.
Байға осы ой азырақ ауыр тиіп,
Құрсінді тіршілікке көнілі толмай.

V

Далада ерсілі-қарсылы сабылған жұрт.
Есінен шала мас боп жанылған жұрт.
Сыя алмай «куанышы» койынына,
Бар-жоғы бүгінгі күн табылған жұрт.
«Кайғы» жок, «уайым» жок, «өкініш» жок,
«Шаттыққа» белшесінен «малынған» жұрт.

Бәріне сүйтепрліктең көрінді не?
Өшпейтін мәңгі шаттық берілді ме?
Болмаса молда айтатын «сегіз жұмбак»
Ашылып «хордың кызы» көрінді ме?
Немесе мылтық атып, кылыш шапкан,
Жаулары ұқсатылып женілді ме?

Балқытып әнші неге шыркайды әнді?
Күйлері домбыраның неге зарлы?
Көктегі көп жұлдыздын біреуі жок,
Себеп не, күліп тұрмай, сөне қалды?
Қап-кара тұтектеніп түсі суып,
Кара бұлт бүгін неге коюланды?

Жел неге ысылдады ішін тартып?
Ай неге бата қалды жүрмей қалқып?
Көл неге көбіктеніп жарды соғып,
Толқынды толқын ұрып жатыр шалқып?

Солардың аятыны жалғыз-ак жан –
Сұлушаш бүгін жалғыз кайғыланған.
Ішінде сол жиналған қалып топтың,
Алтай мен Сұлушаш-ак назаланған.

Жиын кімдер?

Ойынға жиылғандар!
Бәрі де шат, оларда не «арман» бар.
Құлак естір манайдан іздеп келген,
«Күйеуді көреміз» деп мырза, салдар.

Шынтақтап тізе үстін, тізе баса,
Отырған кыз, бозбала араласа.
Балалар шуылдасып жүгірісken,
Ойыннан басқа оларға не тамаша.

Бір жакта үймелеген толған катын.
Бастары аппақ болып шағалаша.
Жөнсуы бозбаланың шетте қалып,
Катынға қалжындаиды жағаласа.

Ойланып «хан жақсы ма» сайданып хан,
Көтеріп әнші жігіт салады ән.
У да шу, күбір-күбір, сыбыр-сыбыр,
Жок шығар үн шығармай отырған жан.

Дауысы шоп ете кап естіледі,
Жігіттін кыз аузынан сакина алған.
Сүйгізген кыз көнбекен адамымсып,
Үкісі желкілдейді бұлғаланған.

Ойынды бозбалалар жүрген бастап,
Колына есіп алған белбеу ұстап.
Калжындаң бірін-бірі қағып кетіп,
Жұлкысып әл жеткені жығып тастап.
Не десе өміріне құлдық ұрып,
«Хандығын» макұл дейді бәрі костап.

Күйеуді жүрттың түгел көріп бәрі –
Десіп отыр «мырзамыз мынау ма әлі?!»

Кей кегі бар жігіттер Сұлушашты
«Мырзаңа болайын» деп табалады.
Бұрынғы от үстіне тағы от жағып.
Сұлуды одан жаман жарапады.

Ән, күй, жының кызық кой, ойын, сауық,
Жазбады жүргегінін емін тауып,
Жиреніп естілгенмен құлағына,
Қабағы түсіп отыр қайғы жауып.
Білдірмей қасындағы тірі жанға,
Үнгелеп күрсінеді ауық-ауық.

Көз ашып жоғары бір қарамайды,
Көз жасы маржандай боп домалайды.
Есінде дос дейтұғын жалғыз Алтай,
Басқаны досым бар деп санамайды.
Сорлыны қайғы басқан сал соккандар,
Неліктен «кану ма?!» деп табалайды!

Сұлудын бүгін жарға келген күні,
Не жығып, не жығылып өлген күні.
Келмеуге канша белін буса-дағы,
Көпшілік жалғыз жанды женген күні.
Алтайдан басқа бір жан дос емесін
Көзімен бүгін анық көрген күні.

Сонда да білдірмеді жанға сырын.
Сезген жок қайғылысын адам мұнын.
Бір өзі мың сан топты алдап кетіп,
Өзінше бәрінің де таппак қыбын.
Ішінен сонда-дағы сескенеді.
Деп ойлап «жарар еді-ау, болса мұным?!»

VI

Жел тұрып тан атуға жакындасты,
«Тан атад» – деп бөдене такылдады.
Тауқұдірет – «құдірет, құдірет!..» деп.
Зар қағып көл басында какыллады.
Көлде құстар оянып шу-шу етіп,
«Құдірет, құдіретті!» макұллады.

Жүгіріп Сұлушаштың женгелері,
(Сылдырап бұрымында тенгелері)
Сұлуға сейлесуін жиілетті
Көрсетіп кәде алмак боп көнілдері.
Калай күліп жакындаш келсе-дағы,
Сұлудың жылы сөзі көрінбеді.

Жанбайдың Айжан деген келіншегі,
Айжанды жандай жакын көруші еді.
Сырларын түгелімен актаратын.
Айжанға көп адамнан сенуші еді.
Тар жерде түпкі сырын ашса егер,
Жәрдемін беретіндей көруші еді.

Қап-кара тұнжыраған кара тұнде,
Сөнгенде желден басқа дауыс, үн де.
Сұлудың ақ білегін мойнына асып,
Отауға келе жатыр Айжан бірге,
Аяғын Сұлу түзу баса алмайды,
Әл, қуат денесінен кеткен мұлде.

Жанына ақ отаудың келіп жетті,
Сұлудың буындары дір-дір етті.
«Ойпыр-ай, шаршадым-ау, женеше-ай! деп,
Сылқ етіп Сұлу жерге құлай кетті.
Басын сүйеп «онын не, қалкам!» деген,
Айжанға Сұлу тағы жасын төкті.

Сұлудың Айжан сүйеп жарлы басын,
Буланған орамалмен сүртіп жасын.
Саусағын қойынына тығып тұрып,
Колымен сипап жібек кара шашын.
Дей берді «Еркежан-ау, мұнын қалай?
Камығып не нәрсеге мұнданасын?»

– «Айжан-ай, жандай көрген женгем едін,
Саған мен жанашыр деп сенген едім,
Өзін айтши, алдында тілегің бар.
Ойлашы, сол күйеу ме менін тенім?!

Бұйтерім бар, анадан неге тудым,
Құрысын бүйтіп көрген күнім менің!»

– «Кой, еркем, неге үйдейсін, олай деме!
Жай айтасын, күйеу кем болсын неге,
Ол бір елдін мырзасы сылқылдаған,
Бір өзі бір манайға болған тәбе.
Бүгін сөйлес, сырын біл, сына анық,
Күнібұрын көрмей жатып, уайым жеме.

Жанындай көретүғын жалғыз анан,
Әдейі осы сезді айтты маған.
Басқа жаннан дос көрер болмасыншы,
Анаң қастық айта ма сонда саған.
Жүр, еркем! Таң атады, кешікпейік,
Канеки, отауга өзім ертіп барам
Ағанды сүйе тұра сүймеймін деп.
Мен дағы өп-өтірік бұлғандағам».

Айжанның сезді Сұлту ішкі сырын,
Бұлай деп ойламайтын бұдан бұрын,
Жаксылық қыла ма деп күтіп еді,
Есіркеудін атынан көрmedі ырым.
Дос емесін көрді де белін буды.
«Рас, дұрыс... макұл!.. – деп, – Айжан мұның!»

Маңайда үн атаулы қалған өшіп,
Жалғыз-ак самал жел-ак жатыр есіп.
Етегін торғын көйлек жел көтеріп.
Бір кездे сықыр етіп ашылды есік.
Алды тұман, не болмақ біле алмайды
Сұлту терен теңізге кетті түсіп.
Күйеу де және оның жолдасы да,
Төсекте ұйықтап қалған киім шешіп.

– «Еркежан, ұятты кой, отыр енді,
Бұйрық солай, тілдесер заман келді.
Мынау сенің косағың құдай коскан.
Жолдасын көрем дейтін көптен бергі».

Деді де Үрыстыға кездестіріп.
Ак үйден Айжан шығып жүре берді.

«Мырзамыз» түк те жауап ката алмады,
Амандықка амандық кайтармады.
Сұлудың мысы женіп, терлеп-тепшіп,
Тым болмаса «кел» деп те айта алмады.
Қасындағы жолдасы ұйықтаған боп,
Сұлуды «карашы!..» деп сыйкалдады.

– «Келіп ем, – деді Сұлу, – амандықка,
Мен адаммын, жаным сен корықпа, бұқпа!
Сен менің көрер жаным емес едін,
Шет болмайын деп келдім аруакка.
Ен актық келген жолын осы болсын,
Бұдан былай бұл жакқа жолға шықпа!»

Деді де есік жакқа жүре берді...
Біреуі төр алдынан түргелді.
Құшактай ап сұлуды аш белінен, –
– «Қой сұлу, шалқактама үйтіп енді!
Көзінді аш, басынасың кімді сыйкал,
Бұзылған, құрыткан күң күллі елді!
Мынау сенін күйеуің, сен катыны,
Дән деме, кол-аяғын шідерлеулі.
Сен кімсін, осыншама дарданғайтын,
Қайдан ойлап шығардың менсінбеуді?
Шатаспа!.. Кой!.. Дән деме!.. көзінді аш!..
Біз сендей үйреткеміз көп бедеуді»:

– «Сен үй деп тіл тигізбе, сыйлы конак,
Жараткан мен емеспін күйеуді олак.
Күйеу бол бір ауыз сөз ката алды ма,
Бергенде калыңдығын үйге қамап.
Түбінде бөтен көнілім болмағанмен,
Мырзана әзір қылған сыйым сол-ак!».

– «Жок, сыйкал, ол құлығын болмайды!» деп,
(Коя бер дегеніне караған жок).

Төсекке сылқ еткізіп алып ұрды,
Белі үзіліп, көзінен жарқ етті от.
Бозарып нарттай жанған қызыл беті.
Жалп етті ұзын шашы кара жібек.
Бассалды Ырысты да білегінен,
Шынтақпен бір нұқыды жүргегінен...
«Алтай-ау, тірімісін?! Қайдасын!» деп.
Қысылып зарлы Сұлу зорға алды дем.
Сарт етіп сол уақытта ашылды есік,
Каранғы үйді көзі оқтай тесіп,
Ілгері ұмтылды да, Ырыстыны,
Жонынан дыр камшымен жіберді осып.
Ырысты «ойбай өлдім!» деп бак етіп,
Жыландаі белге соккан түсті шоршып.
Сұлуды талықсыған көтеріп ап,
Ал жаным, есінді жи, шық ілесіп!» –
Деп еді, демі бар да, дәрмені жок,
Сормандаі бейне өлік тұр сірепсіп.

Күйеу жак жана білді болған халды,
«Жауды» ұстап жабытуға үй каранғы,
Біреулер қалкан болып, «кашпасын» деп,
Есікті жап деп іштен баса қалды.
Корқактар қиқушы боп, өз жандарын
Сактайтын пана ларға тасаланды.
Қызғандар намысына: «Ал, ұстайык,
Паршалап өлтірейік осы адамды!» –
Деді де ұмтылысты.
Сонда Сұлу
Ес жынып, ауызға ап «жасағанды»,
– «Алтай жан... құтыл! – деді, – мені таста!
Женбейсін жалғыз, өншең есаланды!»

Жан-жактап сүйк қолдар жабыскандай,
Қордалы жылан көрген арыстандай,
Шошынды Алтай, колдан түсті Сұлу.
Сылқ етті актық демін тауыскандай...
Шошынған Алтайда күш жок сиякты.
Жабылған мына топпен алыскандай.

Сонда ол қанжарына берді ерік:
Кейін жарып, кейбірін жанышқандай
Болғанда, жан түршігер бір шу шыкты,
Тындаған болды естен ауыскандай.
Сып етіп үйден Алтай шыға келді,
Арты шу, құзғын, қарға, сауыскандай.

Тұр еken Торытөбел де тігіп құлак.
Үстіне Алтай ырғып мінді бір-ак.
Жөнеле бергенінде, арт жағынан
Жаулар да аттанысып қуды шұбап.
Жармасканын сойылмен бір-бір қағып,
Талайының есі ауып қалды құлап.
Торытөбел ұшкан құска шалдыра ма,
Қара үзіп құғандардан шыкты жырак.

Жаулардың құғынынан аман шығып,
Атының алды Алтай басын бұрып.
Ыза-кектен алқынды, дем ала алмай,
Ой жүректі өнешке әкеп тығып.
Зарланды айдалада жалғыз өзі,
Бозарып аткан танға қарап тұрып:
– «Сұм өмір, маған тартқан сыйын, сол ма?
Бір ісім өмірімде баспады онға.
Адаскан айдалада аксак андай,
Кездестім кайда барсам казған орға.
Жалғыз сенген, сүйенген Сұлушашым,
Бүгін, міне, күн болып қалды колда.

Откелге жолыктырдың Құланетпес,
Бір тауға өрмелеттің өмір жетпес.
Мен не жаздым, не іске күнәлімін,
Неліктен маған бүйтіп болдың кектес?

Сорлы анам, сорлы ұлды неге таптын?
Тапсан да тірі қылышп неге бактын?
Көрсетер бір жарығың болмаған сон,
Өмірім неге әуелі таң боп аттың?!

Жасымда өлмей, не үшін көрдім жарық?
Жасық болмай, неге өстім от боп жанып?!
Адам болып, басқамен тен болмасам,
Неге журмін адамның атын алып?!

Сорлы көз көрмесінді неге көрдін?!
Біреуді касіретке неге көмдін?!
Неге бірге өлмедім сол арада
Сұлумен, ынырыған «өлдім, өлдім!..»

Осылай өтпексін бе өмір құрғыр?!
Өстіп жүдей бермек пе көніл құрғыр?!
Қанбакша ұшып, у ішіп өткенім бе,
Үміт шіркін, ілікпей қолыма бір?..»

Күн шыкты нарттай жанып нұры балқып,
Бұлттар демін бүркіп өтті калқып,
Көп ойлардың артынан, Алтай іштен
Деді – «жасық болудан жігер артық...»
«Сұлуды арашалап алу жаудан...»
Барлық ойы құйылды соған сарқып,
«Қайсады алып аттанар заман туды»,
Деп сар желіп жылқыға кетті тартып.

III БӨЛІМ

ЖОРЫҚ

I

Бұлдыры өмір, буалдыры, бұлдыры тұман,
Ой дегенін улы тіл, ол бір жылан.
Сол бұлдырда адамды булықтырмай,
Алыш ұшпак кияға кайрат – қыран.
Тапқыш ақыл кайратпен серіктессе.
Өжеттігі шығады келіп мұнан.
Сол кайратпен ақылдың жентегі боп,
Енесінен жаралған Алтай ұлан.

Алтай ер кейістіктің жүгін тартып.
Мойынға азап өмір қамыт артып.
Кайсардан басқа жұрттан бой таса ғып.
Аузынан «аң!» дегенде жалын шалқып.
Құндіз-түні тұншықтырып үстін басып.
Қайғыны кара тұман көшті қалқып.
Өмірдін арпалысқан толқынында.
Тұншығып, жанталасып жүзді малтып.
Ішке тартқан демі де удай өртеп,
Мұрнына өлім іісі келді анқып.

Адамға талықканда ән, күй серік,
Қайғыны қөкірекке алған еніп.
Жанғырып ен даланы шырқап әнді.
Алады лықылдатып, төгіп-төгіп.
Бұлқтай қөзі ашылған ауыр қайғы,
Жүргегін топ қылады тағы керіп.
Бетінен каны кетіп күзгі шептей,
Боп-боз боп, кан жок, сөл жок, катып, кеміп.

Шілде өткен,

Түн ұзак.

Үркөр туып.

«Жеті ұры Үркөрдің қызын қуып»
Шоғыр Үркөр жамбаста үріккен койдай.
Барған мезгіл жүзіген айға жуық.
Қырау алды – басталған күзгі суық.
Бұлсыз аспан күмісті камзол киіп.
Белуардан Құс жолын алған буып.

Сол түні Кайсар, Алтай күзетте еді.
(Көп болған мұндай түнді күзетке лі).
Бұлтарға шапкан жаудай үрей беред.
Құлакка масаның да ыз еткені.
Сол түні бұлар баккан бір топ жылқы,
«Карашок» дейтүғын бір өзекте еді.

Алтайға Қайсар:

«Алтай, сен енді жат,
Жакындал қалған шығар таң атар шак.

Көп түн өтті, көз шырын бір алмадым,
Карауылдаپ, маңымды болам ғой сак.
Торытөбелдің ерін ап, оттатуға.
Маңымызға шідерлеп қоям тұсап».

«Жарайды.

Коркак қоян демін алсын.
Ұйқыда ар жок, ұйыктайын, мейірі кансын.
Жануардың иығынан ер түспеді.
Торытөбел де аунасын біраз шалсын.
Бірак, менін бағым бар, – катер туса,
Арашалап алатын досым барсын.
Ие... Қайсар!.. Бұның да аты тірлік...
Бүйтіп көрген тіршілік адыра қалсын!».

Аттан түсіп, көк шөпке бауырын төсеп,
(Көк шөп қандай, іскесе жұпарға есеп).
Жата кетті. Кор етті. Нені ойлатад,
Түк нәрсені елетпес – ұйқы есек.
Қызған бойын суытып, маужыратты.
Шық басқан сап-салқын мұздай төсек.

Тұс көрді:

– Тактай канат кара бүркіт.
Шанқ-шанқ етіп, канатын комдаپ сілкіп.
Имек тұмысқ ирендел, тіл жалактап.
Самғағанда аузынан жалын бүркіп,
Болат тұяқ жарқылдаپ, шыкты аспанға
Екпінінен ыдырап, бұлттар іркіп.

Кекке шыкты. Шырқады, жоғары өрлей.
Түймедей бол карайды көз де көрмей.
Бір кездे жерге карай сорғалады,
Аткан октай, екпіні соккан желдей.
Олай-бұлай қалыктап, жүйткіп өтті.
Бет алдында карайған тұкке төнбей.

Жүзген бейне ұксап аппак қуға,
Жүр еді Сұлу шашын жайып суда:

Өзеннің жиегінде Ермек-дағы,
Ойнап жүрген балалық, пісіп буға,
Екпіні жел тұрғызыған кандыбалак,
Калықтап қылқын қағып төнді суға.

Төңген кара қыраннан Сұлу сасып,
Шошынып, жүзгөн судан шыға қашып,
Жібек шашы жалбаңдап, жаны ышқынып,
Көйлегін басқа ілгенді жанталасып,
Жарқ етіп болат тұяқ тақтай қанат,
Сұлуды кара бүркіт қалды басып.
Үстіне Ермек бала түсе кетті,
Шыңғырған женгесіне жаны ашып.

Алтай да Торытөбелмен тұра шапты.
Торытөбел бар шабыспен құстай акты.
Жеткенінше болған жок, екі жасты
Іліп ап, көкке қыран бір-ак тартты.
Бес болатқа бүрілген кос сорлыны
Қысып қыран шыңғыртып, шырылдатты.
Тым болмаса қапыда түспес пе еken,
Деген жанша ер Алтай көкке бакты.
Көлбемей, аспанға тік өрлеп қыран,
Бұлттан өтті, бер жағын тұман жапты...

«Ойпрай, не болды бұл, не болды?!» деп.
Алтай жылап жіберді ышқынып кеп.
Өз даусынан шошынып түре келсе,
Түсі еken, бүркіт те, дәнене жок.
«Не нәрседен шошындын?» – деп Қайсар да
Жетіп келді. Ер Алтай:
– «Мерт болды, мерт
Сұлушаш та, Ермек те аман емес,
Бұл түс калай дәл келді ойыма дөп?!»

«Түс тұлқінің боғы ғой, оған нанба!
Не кірмейді қысылып жүрген жанға».
«Әй, Қайсар-ай, несіне жасырасың,
Бір сұмдық бар. сеземін, біздін манда»...

Тұсті жорып екеуі отырғанда,
Күншығыстан бозарып атты таң да.

Жылқышы бір шал бар-ды Тұтқыш деген,
Жакын болып жүретін Алтайменен.
Көрген жерде Алтаймен шұрқырасып,
Дейтін: «қалқам, мен сені жаксы көрем!».
Таң ата жылқы жиып келді сол шал,
Астына бір кортықтау мініп дөнен.
«Алтайжан, сұмдық бар... деп (кемсен-кемсен)
Мен бір жаман сөз білем, маған сенсен»...
«О, не сұмдық, не ата, о не сұмдық?»
«Болып едін өзімнің баламдай сен.
Ел жактан сені іздең күғын шықкан,
Киналтармын жаулардың көлінде өлсек,
Бұл арадан тез жөнел, жөнінді тап,
Жаным ашып айтамын досын көрсек?».

Кескіні Алтай ердің сұрғылттанып,
Өкпе алқынып, демін де зорға алып,
Денесін мұздай салқын қандар кулап,
Көзінде кызыл шоктай ұшқын жаңып,
Тұтқыштан қайта-қайта сұрай берді, –
Деп: «Анық па, ата бұл, анық па, анық?!»
«Қалқам-ау, сенер болсан, мұным анық,
Анығын Жылқыбайдан келдім қанып.
Сұлушашты бұзыпты бұзылған күл,
Деген саған жүр дейді атақ таңып.
Жакында қалың кол кеп Сұлушашты
Еліне әкетіпті тартып алып.

Ермекті құда жакқа құл ғып берген,
Солай етпей қайтеді жаулар женген.
Осы істі бұлдірген Алтай бұзық, –
Деп ұстаяға кол шықкан біздің елден.
Кешегі күн астыртын кісі келді.
Сені алдаң колға ұстап бермек, Берден».

«Жарайды, ата, разымын келгеніне,
Жаудан сактан деп хабар бергеніне,

Сәті түссе түптең бір құтқаармын,
Болмаса канға батып өлгенім де».

Кескіні кара түнек ұксап түнге,
Тыңдаپ Қайсар қабағы каткан түрде.
Былай деді:
— «Алтай, мен жақсы білем,
Бір кемеге мінгеннің жаңы бірге.
Қайда барсак жұбымыз айырылмай,
Бала күннен дос болып қосылды ірге.
Достың лостық борышы қайда өтелмек
Кезіп ракат іздесе тарлы күнде?

Саған дос боп, сырлас боп жүргенімде,
Ойымда жок бак, дәулет, олжа, жүлде.
Сен кайда өлсен, мен сонда бірге өлем,
Бұл есіннен шықпасын, — мұны «бір» де!

— «Екеумізді достассан тілек кости,
Айнымайтын, сенімді жүрек кости.
Майданында енбектің қайнап піскен
Құрық ілген кажырлы білек кости.
Байдың кегін кекпенен кайтарам деп,
Сұлу сынды аккудай түлек кости.
Саған қосып мені де сұрғылт тұрмыс,
Бәйгесіне, жарыска сілеп кости.

«Бір біз емес, біз сынды – құл, жалшы көп,
Топ-топ адам бір байда жылқышы боп.
Жүрген жок па осында, баска байда
Бар емес пе тағы да осындей топ?
Өмір бойы соларда көрген ракат –
Бір аяқ саумал менен бір асым ет.
Шокпыт, Тұтқыш, Каракұл, Жамандарды
Ілген құрық картайтты жетпіске кеп.
Өмірінде қатын ап, бала сүймей,
Жасар өмірі құлдықпен өтті жай тек.
Сол құлдықты ешбірі сезінбейді,
Аты адам, жүректе санасты жок.

– «Мындаған жылқыларды солар баккан,
Дамыл жок, ерте тұрып, кешке жаткан.
Рұлы елде, байқашы, бір бай бар ма.
Бір күн келіп күзетте азап тарткан.
Елге барсан жүздеген тағы жалшы,
Байдың күтін сыйрып отын жаккан.
Еңбексіздер ракатта, жалшы азапта,
Сол ракат көрсеткен малды баккан.
Құл-құтанға, жалшыға байлар жылан,
Денесіне қадалып тынбай шаккан.

– «Адам казір екі жік:

кожа мен құл.

Құл – құлдықта, құлданып кожалар жүр.
Байға карсы тұруға басын косып,
Құлдан әлі туған жоқ тап ондай ұл.
Берденнің сені ұстап берем деуі,
Құлдың байға жағынған белгісі бұл.
Ойламауын көрдін бе Берден сұмнын,
Бай тепкісін көрсе де отыз бес жыл.
Құл кожаға бас иіп бағынбауға
Талай, талай заман бар, бірталай қыр,
Кашан құлдар оянып бас көтерсе,
Біздің өмір оларға болады жыр.

– «Міне, Алтай дос, сұрасан менің сырым.
Мұны саған айтқам жоқ бұдан бұрын.
Саған серік болғаннан осыны ойлап,
Айырылмай келеді сенен жұбым.
Мен саған өле-өлгенше шын жолдастын,
Кекірекке орнаған иман мұным.
Біз көретін өмірде теншілік аз,
Тіршіліктегі тендіктен болмаса ырым.
Өйтіп тірі болғаннан не каснет,
Кыска өмірлі, тез өлер болып шыбын.
Жүргенше, сеніменен бірге өлсін,
Бірге өскен дос денем жазбай жұбын.

«Ылғи тұман коршамас, бір ашылар.
Бір күні күн жарқырап, нұр шашырап.

Біз ашынып коймаспыш, нәлет арткан,
Бейнет көрген құл біткен бір ашынар.
Біз өлеміз, кош көшер, тұрмыс көшер.
Мыкты кеуде құлдарға бір бас ұрап.
– «Бір орында токтамас, заман зырлар,
Құлдар ылғи құл болмас, бір күн шындар.
Ылғи кара түнек күн төне бермес.
Алтын күнді бір көрер көзсіз құлдар.
Құл біткендер бірігіп көтерілсе,
Паналарға жер таппас, байлар сұмдар.
Құл жастар құлшылыктан азат болса,
Бізді атаусыз тастамас, толғар, жырлар.
Біз кешірген өмірді жырлағанда,
Жай тындарамас азат құл жылап тындар!!...»
– «Жан жолдасым, разымын, разымын» деп.
Жылады Алтай Қайсарды құшактап кеп.
– Ренжір, калса қалсын деп ойлап ем,
Серікті неге әйтпесе көрейін жек.
Сендей сенер сырласы бар жігіттін
Арманынан шығуын қытмаймын шек.
Не өлеміз, кейінгі үлгі алар,
Не кайтар, құштілерден алатын кек!».

Бір атты қылан етті сол арада,
Қайсар қарап:
– «Берден ғой, әне кара!
Алдап колға түсіртек болып жүрген,
Деп Тұтқыш айтып еді-ау, бізге, мана».
– «Ие, солай. Әйткенмен қауіп қытмай,
Қалайша бұл сескенбей келді дара?».
– «Сұркиялық сазайын тартайын деп
Келеді ғой, «сыйына» сыйын ала!».
Сыпыртып бір жиреммен келді жетіп.
Жылқыны қайырған боп ағып өтіп,
Атынын басын тартып, сар аяндал,
Сұм Берден қастарына келді жетіп.
Түк нәрсені сезбеген адамымсып,
Құлімсіреп, баяулап өлеңдетіп.
Қалжындал:

– «Қоска неге келмейсіндер,
Жүрсіндер безіп жүрттан неге көкіп!»
Ашулы Алтай шап берді тізгінінен:
– «Сикырланба бұзылған... білем... білем...!»
Берден сасып:
– «Ой, жаным, не айтасың?!
Ойынын ба, шынын ба, мынауын нен?!»
– «Аш көзінді, сұрқия, кімді алдайсын,
Кулығынды білмейтін шығармын мен.
– «Екі-үш жыл жылқы бағып болдық дәмдес.
Атып көрген күнім жок бетіннен еш.
Мені жауға пенде ғып берем деуге.
Қалай кидын? Бұл жерін сен өзің шеш!
Біл, білме... Қазір сенін канынды ұрттап,
Сенен бастап жауымнан қайтарам өш!...» –

Деді де,
Жағасына колын салып,
Өзінे карай аттан тартып атып,
Сол кезде жарқылдаған алмас қанжар,
Сүйіріп кос өкпеден кірді барып,
Корқырап, қап-қара қан көкке шапшып,
Атынан ұшты Берден домаланып.
Бір кегім қайтты білем деген жанша,
Шырадай Алтай көзі кетті жанып.
– «Жүр, Кайсар, жаудан бұрын елге барам.
Баласын актық сүйсін ата-анам.
Сонан шығып, жарым менен Ермегімді,
Жер шетіне кетсе де іздел табам.
Егер бұл ниетіме бөгет болса,
Кім болса да Бердендей қанға малам»

III

Өзеннің он жак беткей жағасында,
Иірілген бір койнау, саласында,
Жапырағы сарғылттау түсі кашкан,
Шок-шок қалын талдардын арасында,
Күннің көзі түстіктен ауып кетіп,
Батыс жакка құлаған шамасында,

Алтай, Қайсар аттарын отқа қойып,
Отырысты сол жердің жырасында.

Көпіршіп жарға соғып көбік ойнап,
Сүзгілесіп толқынды толқын айдал,
Сыр-сыр, шыл-шыл иіріп дөнгеленіп,
Шымырлап аласұрып жатыр қайнап.
Шошан етіп, шабактар қайта сұнгіп,
Сайрандарын құрып жүр, тойын тойлап.
Өзенде ерлей біткен жасыл құрак
Бұлғандайды үкісі, гүл-гүл жайнап.
Екі акку ак күмбездей, суда жүзіп,
Сұнқылдан, канатымен суды сзып,
Иірілген кез мойнын созып барып.
Көк құрактың шашағын алды үзіп.
Шұбырыскан үйректің балапаны,
Маржан тастай өткізген жіпке тізіп.
Ән, қүй, мұн жыр, көркемдік бәрі сонда,
Көзді еріксіз тартады түрлі қызық.

Шу етті бір уақытта барлық құстар,
Енесіне тығылды балапандар.
Алтай, Қайсар жан-жакка қарай қалды
Дегендей бол:

«Не болды, нендей іс бар?».«
Көре қалды: аспаннан төмен қарай
Құйылған бір қараны, нокаттай дәл,

Бір көк құс жұдырықтай ағып келіп,
Екпінімен қамыстың ішіне еніп,
Қайта шырқап аспанға шыкқанында,
Тұяғына бір үйрек өтті іліп.
Сұқсырдың баласы екен, сорты анасы
Барқылдан қала берді дөнгеленіп.
Қайсарға бұрылтып бір қарады да,
Ышқына құрсінді Алтай оны көріп.

– «Құс-екеш құстағы баласы үшін,
Аяғысы келген жок барлық қүшін.
Әл келмеді. Жүргегі ойран шығар

Ана үйректің караса жарып ішін.
Ермекжанға қалайша елжіремес,
Ата, енемнің жүргегі, менін ішім...»

Деген кезде бірдеме сыйбыр етті,
Алтай да, Кайсар-дағы шошып кетті.
Аттарына жүгіріп барған кезде,
Тал сындырып бірталай түйе өтті.
– «Әкем де келген шығар, мен танимын,
Мына біреу тапалтай кара лөкті».
Деп Алтай, атын ертеп мініп жылдам,
Түйенің арт жағына койды бетті.

Бір дауыс ызың етті құлағына:
– «Тәнір-ау... Жеткізбедін мұрадыма!..
Ермекжан-ау!.. Қасқырға жемтік болдын...
Ұқсап бейне ешкінің лағына!..
Алтайжан-ау... Қайдасың?!.. Тірімісің?!..
Жау өлтіріп, жетті ме құмарына.
Екеуі де шыршадай өндір еді,
Өсіп жетпей кез келді-ау сынарына!..
Тәнір-ау... Неге алмайсын... казан кайда?
Шаккызбай тілі улы жыланыңа!».

Әкесі еken, ер Алтай білді анық,
Жүргегі талкан болып кетті жанып.
Торытөбелді борбайға бір салды да,
Алдынан құйындастып шауып барып,
– «Әке!!» – деді.,

Шұнак та тани кетіп,
Түсе қалды түйеден домаланып.
Бассалды ансан жүрген балапанын,
Көзінен кан аралас жасы ағып.
Шерлі жүрек шер төгіп босануға
Жарай алмай, сорлы шал кетті талып.

Ыңырсып біраз жатып жиып есін,
Құлынының төсіне тақап төсін:
– «Сен жоғалдың. Ермегім колда кетті...»

Одан жаман айырылды шала есім...
Әкетерде шырылдап жалғыз бауырын,
Деп кетті: « Көкем мені іздел келсін!...»
Құлтыным-ау, өлген жок, тірі жүрмін,
Білмеймін, аяды екен ажал несін!»

Шұнактың ыстық жаспен бетін жуып,
Жүгіріп денеге кан, мұздай сұық.
Буынын тәлтіректеп баса алмай,
Кайғыдан бар денесін алып уыт.
Егіліп еніреген Алтай ерді
Токтатты Қайсар келіп жайып-шуып.

IV

Қайғы-мұнның құрдасы болған кара үй.
Сел болған көз жасына толған кара үй.
Албастыдай қайғының кара бұлты,
Үстін баса орнығып конған кара үй.
Жерден казған зындандаи бой жаздырмай,
Пана қылған ку шөптей солған кара үй.
Өмірдің үскіркіті ызғары орнап,
Бас сұққандар дірілдеп тоңған кара үй.
Құндеғідей көз жасын төккізген жок,
Шерлінің жүргегіне у сепкізген жок,
Ауыл-аймак үйкыға кіріскенде,
Жылт-жылт етіп көрінді бұл үйден от.
От басында шоқиған екі адам,
Елегізіп бірдеме күткендей боп.
Құнқілдеседі. Шұнак пен Тезек кой бұл,
Куанышты, Алтайы келеді деп.

Каранғы түн, бұлт жауып жерге төнген,
Ай, жұлдыз жок, жарық жок, түгел сөнген.
Дыбыс басар – ысылдап ескең жел бар,
Жер үстін белуардан шық көмген.
Күз алды, жұрт тоңазып, шырт үйкыда.
Түк нәрсе сезінбейтін, секілді өлгөн.
Сол кезде ауылға Алтай жүрді тұра,
Сеніскең шын жолдасы Қайсар ермен.

Аттыларды көрсөтпей шық жапты,
Манқ етіп шабаланбай ит те жатты.
Сездірмейік адамға дегендей-ак.
Сиыр, түйе мұрынын ынырантты.
Ат дүбірін жел жактан естімесін
Дегендей бұлар орап түсті ық жакты.
Караша үйдін түбіне келіп түсіп,
Сак бол деп Қайсаға Алтай ат ұстартты.

Үйіне кіріп келді есік ашып,
Үй іші ен әуелі қалды сасып.
Тани сала Тезек кеп сүйіп беттен.
Құлтынын аймалады құшактасып.
Айғай салып кайғысын еркін төкпей,
Солқылдағы төсіне басын басып.
Неше жылдай тас болған кос емшектен
Саулап аға жөнелді ак сүт тасып.

Тезектін ойы айғай сап жылау еді.
Барлық мұнын жыр қылып құрау еді.
Лакылдатып, актарып, шерін құсып,
Ыстық жаспен Алтайды бұлау еді.
Кеше құлтынын сағынып жүргенінде,
Оның ойы осылай шыдау ма еді?
– «Біреу естіп қалар – деп шалы келіп, –
Дыбысынды шығарма, шыда!» – деді.

Үй сол қалпы, сұмдық-ай, Ермегі жок.
Елестеді, бүркеніп жатқандай боп.
Бір дорба асық... талдан ат... ілулі тұр.
Төрде жатыр ойнайтын сиыр жұн доп.
Орынын иіскеп Алтай етпетінен
Жата кетті төсекке еніреп кеп.
Ата-енесі құшактап екі жактан,
Жас сел болып, мұн басқан такалды бет.

Үміт кейде тұраксыз ұшқан бу ғой.
Ой дегенін күйдіргі, ол бір у ғой.
Көздін жасы жүректе жанған отты

Сөндіретін себелеп, жай бір су ғой.
Жарға әкеліп жыққанын білгізбейтін,
Сикыры мол, тұлқідей тағдыр ку ғой.
Сол кулыкка алданған Алтай ердін
Түсे кетті көніліне бір кезде ой.

Жұлып ап шошынғандай басын жерлен,
– «Жігіт, жігіт болмайды кайғы женген!»
Мен бұл істі әуелде бастағанда
Иек артып қайратқа ғана сенгем.

Ермек, Сұлу сол күймен кете барса.
Тірі болып жүргеннен артық өлген.
Апа, әке, құр жылап бөгемендер.
Бата алтып кетпек боп жолым келген.
– Ақ сүтінді еркелеп емген ана.
Тұн ұйқынды төрт мезгіл бөлген ана.
Жатып жастық, иліп төсек болып,
Мен үшін талай бейнет көрген ана.
Құлтыным жетсе, колымды жылы суға
Маламын деп балана сенген ана.

– «Денене құлдық танба басқан әке,
Нәлет қамыт иығынан жанышкан әке.
Біреу үшін енбек қып, ракатын
Өзін көрмей, бай найза шанышкан әке.
Өмірінде бойын бір жадыратпай,
Күндіз күлкі, тұнде ұйқын кашкан әке.
Екі құлтыным ержетсе, колым жетед
Деп алдыннан ракатты тоскан әке.

– «Жарқылдайды дейтұғын сондағы ұтын.
Шыға алмады бейнетке болып тығын.
Пайда орнына зәбірге батып белден.
Соктықтырды біреуге мұрындығын.
Сау басына сакина тілеп алып,
Мойнына екі адамның артты құнын.
Сорлы ұтың бәйгеге басын тікті,
Сол құндарды алуға міне бүгін

– «Сорлы анам, ак сүтінді борыш кылма!
Сорлы әке, қарғыс айтып, көзді жұмба!
Мен сендерге жокпын, – бұл шын кеткенім
Екіталай келуім кайтып мұнда.
Кім білсін кандай құзғын жем кыларын.
Ойда, қырда, жазықта әлде шында?!
Ым қағып, күзге карай айтып өтер,
Кайда өлдім? – Акку, каз, кайткан тырна.

«Кетпе!» деп жалынысты екі сорлы,
«Кетпеуге мүмкіндік жок, болмайды орны.
Жан-жағым жау, арандап аузын ашып.
Көзі шалса ұстамак жайып торды.
Ұстамасын.... аламын арашалап
Мен үшін екі адам болған колды» –
Деп орнынан түрегеп кош айтысып,
Белін буып Алтай ер кетпек болды.

Сорлылардың көз жасы ағып сел боп,
Тезек келді: – «құлым, қайтем мен?» деп.
Құшактасып, шығарып екі емшегін,
Ұсынды, «мә, жан сәулем, иіске, ем» деп.
Анасының сөзіне бойы балқып.
Алтай ер ансары ауып, кетті шөлдеп.
Аймалап ана емшегін сүті аккан,
Иіскелеп аккан сүтті сорды дендер.
Сүйтті де әкесімен құшактасып айрылды.
– Кош!

Ата-ана,

Бакыл бол!» – деп.

Шешесі бетін тырнап, шашын жұлды.
Әкесі өз мәңдайын өзі ұрды.
Жалғыздан тірі айрылар емес еді.
Кірпіктері кимылданап талып тынды.
Алтай да ақылынан адасып кап,
Алактап сықылданып бейне жынды.
Не болғанын білген жок, сүйретіліп
Келді де ессіз, түссіз атка мінді.

V

Ел көшіп қысқы мекен етер жакка.
Екі-үш күн жаппа тікті бір бұлакка.
Шалғын орып, малдардын бүйірі шығып.
Тыныкты шаршап келген козы, лак та.
Көштес ел кезектесіп қонақ болып,
Көш байсалды, батысты ракатка.
Мәз-мейрам боп құлісіп бой көтерді,
Бөлініп әркім өзі тенді сапқа.
Бұл көште Сұлушаш-ак кайғы баскан,
Солған шөптей кілбиген, өні кашкан.

Өнешінен бір нәрсе тірегендей,
Қалды үйқыдан және де ішер астан.
Жер жұтардай көрініп, басатындей
Көрінеді таудан да биік аспан.
Алтайды ертелі-кеш ойлай беред,
Бір орында отырып қозғалмастан.

Ермек те «койшы» деген нәлет іліп,
Кой бағады табанын шөгір тіліп.
«Шұнак құл» деп тұртқілеп, көзге шұқып,
Мазактайды сорлыны әркім құліп.
Ойы құргыр: Сұлуга, Ермекке де
Жүрекке кеп қадалған кара сұлік.

* * *

Жайылды ел ішіне бала баксы,
Жұрттын сөзі – «баксының алды жаксы».
Көріпкел айткандары теріс кетпейді.
Қобызшы, жауырыншы, құмалакшы!
Құрт ауру болды деп жорып койған,
Байбосын да, елі де Сұлушашты.
Сол баксы қаңғалактап өзі келді,
Байбосын боп жүргенде алдырмакшы.

Жаланбас, жаланаяк, үсті өрім,
Жырым-жырым жіберген балак, женін
Жауырыны каклактай, тостаған көз,

Карыс мандай, кыр мұрын, жұқа ерін...
Жұрт шуласты; «шіркіннің тұлғасын-ай!
Неткен баксы кияпта біткен керім!
Көріпкел екендігі рас шығар.
Мына түрмен бұл баксы болмас тегін!»
Өзіне не аруағын бар дегенде,
Айтатыны «жолдасым қара перім,
Мен дауасын таппайтын ауру жок,
Қандай дерті болса да табам емін!».

Бай кешке менсіз қара қойын сойды,
Лаулатып отты отауға жағып қойды,
Анда-санда ақырып арыстандай,
Кимылдатып қояды баксы бойды.
Ымыртта жігіттерді жиып алып,
Ак отауда басталды баксы ойыны.
Бір жауырынды баксы әуел отка салып,
Жан-жағына алара қарап атып,
Жылдамдата кобыздың қылын ысып,
Сарнады, күніренді ыныранып,
Бір кезде қыннан пышак сұрып ап,
Түргелді санына жанып-жанып,
Жаркылдатып пышакты сыр жүгіртіп.
Соктыкты не кез келсе соған барып,
Бір уақытта керіліп алак-жұлак.
Жатты, тұрды, аунады, домаланып.
Сүйтті-дағы кобызды кайта ұстап.
Сарнап ала жөнелді тері ағып:

— «Сен ку кобыз, ку кобыз,
Зарлыға дауысын у, кобыз!
Кирлеген көніл бар болса,
Тазалап кірін жу, кобыз.
Шерліге шемен орнаткан.
Шайтанның колын бу, кобыз!

Сен сақ кобыз, сақ кобыз!
Шерлінің шерін тап, кобыз.
Шерліні шерлі кылғанды
Жыланнан жаман шак, кобыз.

Айы, күні батканға,
Шырак қып шам жак, кобыз.
Күйішпен қобыз жаңылтма,
Сарна, кобыз, дарылда.
Мынау күшті екен деп,
Күштілерге жалынба.
Күштіменен күрессен
Сорлылар жүрсін жаңында.

Елден жалғыз бейбакпын,
Ер-токымсыз жайдақпын.
Ененің сүтін ембеген,
Жетімек, арық тайлакпын.
Мені мінсен, қобызым,
Өлмеуімді ойлап мін.
Дұшпанға мені мерт қылма.
Өзегімді дерт қылма.
Жолыма жусан бітіріп,
Алдыымды жанған өрт қылма.

Жауымды женіп менімен
Бірге аттан, серт қыл да.
Ауру, мына сұлу шерліні.
Солдырган пәле белгілі.
Сол пәлені қуысу –
Міндептің сенін ендігі.
Сенімен мен болмасам,
Өзгенін жетпес ерлігі.

(Қызынып) Сәуле басуын!
Алтын күн нұрын шашуын!
Ана бір борлы әлденіп,
Ана жаудын кашуын!
Ана бір сорлы көнілдін.
Көтеріліп тасуын!

Осы балым келер-ак,
Қайғының оты сөнер-ак.
Сұлуды басқан пәлекет.

Көресісін көрер-ак,
(Ақырып) Сұлу камықпа!
Жазыласын, түсті сәт!».

Сарынын аяктауды, баксы сүйдеп.
Кобызды азыннаннан кайта күйлеп,
Бір кезде тағы ұшып түрегеліп,
Жүгіріп үй ішінде кетті билеп,
Тағы-тағы сарнады, сөз артынан
Сөз шұбырды ағылып түйдек-түйдек.
Үйдегінің бәрін де куып шықты,
«Пышакпен өлтірем» – деп «тегіс түйреп».

Баксыны көргеннен-ак бар денесі.
Шымырлап Сұлушаштың кеткен есі.
Басында күні бойы оралған ой –
«Жаным-ау, біздің Алтай емес пе осы?!
Егер де Алтай болса жынданған ба,
Ел актап, баксы болып жүрген несі?»
Жұрт кашып шығып сыртқа, баксы екеуі
Калғанда, күдік ойдың бар пердесі.
Түріліп, танығанда ғашық жарын
Таң болған Сұлушаштың шықты есі.

VI

Бұркырап, үйіріліп жерден шаңдак
Бір топ салт кику салып келеді андалап.
Ат дүрсілі бейне жер сілкінгендей,
Салған айғай шуылдап, жау мұндалап!
Астарында жараған бір-бір жүйрік.
Колда найза, карында ілген садак.
Зымырап жерден биік көтеріліп,
Топтан шықты бір кезде екі боз ат.
Бұл кезде төрт сергелден басын косып,
Күн тұғандай жадырап көнілі өсіп.
Бойлары көтеріліп, күліп-ойнап,
Откендей шетсіз.
шекіз суды кешіп,
Отырысты аттарын койып отка.

Кай жакка кетеміз біз деп кенесіп.
Күн құлімдеп, күзгі сұр бұлт жадырап,
Төнді аспан төбеден торғын бесік.

Бұлардың әңгімесін шаңдақ бөлді,
«Бұл не?!» – деп көзін сүзіп олар төнді.
Кос боздыны көрді де «жаяу келеді,
Сұлушаш, Ермекпенен аттан енді!
Бұдан өлсем өмірде арманым жок,
Жан аямай кимылдар кезім келді.
Кане, Қайсар, отырма, атты әкеліп,
Үстіне, мықтап тұрып ертте ерді». –

Деді де, Алтай ерттеп атка мінді,
«Не де болса тәуекел – көзді жұмды.
Сұлушаш Ермекпенен жөнелді де,
Кайсар, Алтай жауларға карсы жүрді.
Карсы шықкан кос адам көрінген сон.
Кос боз атты атының басын бұрды.

Садакпен Алтай бірін тартып қалды,
Ок жаңылмай атканға тұра барды.
Кеудесіне дір етіп қадалып ок
Бір боз атты атынан домаланды.
Сау қалғаны сол елдің батыры екен.
Жолдасы кеп Алтайдан кезек алды.

– «Онбаған құл, мұншама неге тастың?
Корықпай, үрікпей жерімді қатай бастың!
Тал түсте кеп төбеме ат ойнатып.
Қалайша жесірімді алып каштың?
Канын ішкен батырмын, талай сендей
Өлер жерін білмейтін есуастың.
Шұннак құл, кімді тен боп басынасын,
Сен шалшыксын, мен өзен қатты таскын!»

«Мен де өзіндей жігітпін оза туған,
Талай кешіп өткемін от пен судан.
Алған ойға жетпеген жігіт емес.
Деп бұл іске бекем ғып белді буған.

Сендей талай тасыған ірі кеуде,
Өз қанымен өзінің бетін жуған.
Әзілдесіп тұруға уақыттым жок,
Сөйлеме, кезегінді ал, кане, жылдам!»

Сайыска екі батыр буды белді,
Қайрат тасып кыздырды Алтай ерді.
Тұлкі алатын бүркіттей түсі сұып,
Арыстандай ақырып жауға тәнді.
Найзасын сілтеп еді, анау қағып,
Ортасынан омырып екі белді.
Манғайынан шұбырып тер сорғалап,
Бұрқыраған шаң қылды майдан жерді.
Қайсар қарап, ішінен тілек тілеп,
Ер Алтайға дарыған күшке сенді.

Бір кездे Алтай өкпеден найза қадап,
Өкіріп жау атынан түсті құлап.
Бұлар кашып үлгермей кейінгі жау
Келіп қалды, созылып ұбак-шұбак,
Мидай дала қып-қызыл майдан болып,
Ойнаткап үсті босап шыкты көп ат,
Жаудың бетін кайырып жөнелісті,
Күн батуға таянған мезгілде нак.

Күған жау сондарынан қалыспады,
Жакын кеп бірак сойыл қағыспады.
Дүсір-дүсір бұрқылдаپ жерден шаңдақ,
Жер козғалған сықылды шабыстары.
Жесір кетіп және де батыры өліп,
Жаудың козды кеудеде намыстары,
Күн батуға таянып барған кезде,
Бұлар жаудан қара үзіп алыстады.
Өзенде Сұлушаш пен күтіп Ермек,
Тұр екен тілек тілеп «жәрдем бер» деп,
Күған жау топ-топ болып келе жатыр,
Қайтпады, женгенмен алдын дәндеп.
Ендігі істер бар айла – жүзіп судан,
Ар жағына, амал жок, өту керек.
Гүрілдеп долы өзен жатыр ағып,

Көпіршіп иірілген тасқын суда.
Беріктей тас барады домаланып,
Өткел жок, терендігі мәлім емес.
Жау кикулап келеді ұран салып.
Төрт сорлыны камады екі жактан,
Бірі жанды, біреуі жансыз тамық.

«Кел өтейік, тәуекел!» десті бәрі,
Көп жауга өтпегенмен келе ме әлі.
Құп берісті, бойламай ат аяғы,
Құшактап ап жөнелді өзен-кәрі.
Дөңгелетіп төрт атты, тілсіз жаудын
Сарылдағы күшейіп үдеді әні.

Арсылдарап долы толқын иттей қауып,
Ат үстін жынын шашып көбік жауып,
Судағы сорлылардын көніліне,
Кірді суға кетеміз деген қауіп,
Құр қарайған үстіндегі кісі қалып,
Ат құлағы көміліп ауық-ауық.
Ар жакка тұра бетін бұрғызбады,
Толқынды толқын күшіп кезек шауып.
Бір кезде әлсіз Ермек талып кетіп,
Құп берді ат үстінен толқынға ауып.

Жынды толқын жынданып сылк-сылк құліп,
Домалатып сәбиді әкетті іліп,
Тілсіз жау жас сәбиді аяған жок.
Одан жаман толқыды кәрін тігіп.
Ұстаймын деп ер Алтай ұмтылғанда,
Шоп беріп жөнелді Ермек суға кіріп,
Төртеуінің біреуі суға кетіп,
Үшеуі шыкты-ау судан дымы құрып.

Сол кезде күн де батып бара жатты,
Мәлдір су енді қызыл кан боп акты.
Қызыл көбік құтырып иіріліп,
Қып-қызыл боп толқынды толқын жапты.
Сәби Ермек бөленіп қызыл суға,

Өзеннің түбін қауып, мекен тапты.
Қызырған құн, қызыл су, канды толқын
Кімді аясын тілсіз жау кәрі қатты.

Андаған жау қабакта қалды тұрып,
«Қап, бәлем!» деп тістеніп санын ұрып.
«Бауырым!» деп Алтай ер құніренді,
Көзінен кан аралас жас шұбырып.
Бауыр шіркін өзегін өрттей жалап,
Жер бауырлап жатты Алтай әлі құрып.
Кайғының тұманымен дегендей-ақ,
Бір кезде қаш-қара бол жабылды ымырт.

IV БӨЛІМ

ҚҮЙ

I

Көп таудың арасында арқадағы
Атакты бір сұлулы Қарқаралы;
Көркем кескін, Кербез тау адам түгіл,
Бұлтты аспандағы тарта алады.
Ол кезде мекендерген ел аз ғана,
Тайсалмай тауды кезіп жортады аны.
Коршаған Қарқаралы корғанының,
Бұғылы тау отауы ортадағы...

Мезгіл күз, бар есімдік тартқан сарғылт,
Тау тәбесі аспанда буды барлық.
Өзіне тартып алып, тұнеріп тау
Тұрғандай тұнде түтіл күндіз қалғып.
Сол кезде Сұлушаш пен Алтай, Қайсар
Бұғылыға тығылды, жаулар андып.
Баса алмай аяктарын кия жайлап,
Тұрмыстан соккы жеді, көрді тарлық.

Аттарын келген кезде андар жарды,
Аяқ артар көліксіз жаяу қалды,

Оғы біткен садак бір – сояу таяқ,
Күргак қолға кожа боп азұлы ан.
Ұзакка өрістепей мазаны алды,
Ендігі табар тамак тұзак құрып,
Ұстай болды жымынан кояндарды.

Қылышын сүйреп ертең келгенде қыс,
Сүруі киын тауда мұндай тұрмыс.
Таудан тайып бір жакка кетер еді,
Аңдып жау аттатпайды бермей тыныс.
Ақыл, айла таусылып, қажып қайрат,
Кекке толып казандай қайнады іш,
Осындаі дағдарыстың бір күнінде,
«Істелік – деді Алтай – мынадай іс:

«Сирең алып жейтін аңдар үркіп,
Кар жауып ертең сайға толса құртік.
Шанғы киіп аяқка, аң аулайтын
Колымызда жок садак яки мылтық.
Бізді бұл қыскан қыстан сактайтұғын,
Колға түссе қырағы алғыр бүркіт.
Бір бүркіт мына тұрған «самұрық» та
Құн сайын көрініп жүр түлен тұртіп.

Жеуіне даяр тұрып ет пен майлар,
Бүркітті еріккеннен салса байлар,
Бүгінгі біздін тұрмыс үшін бүркіт
Әрі тамак, аңдарға әрі айбар.
Егер де сәті түсіп ұстапаса,
Сіле катар кез болды бармак шайнар.
Бұл үміт ілікпесе, сұық түссе,
Дей алмаймын өлімнен басқа жай бар».

«Етпейік – деді Қайсар, – текке уайым,
«Самұрыкты» шолғамын, білем жайын,
Егер де шығуға сен жүрексінсен,
Етекте кал, биікке мен шығайын.
Бер жағы құз болғанмен, арғы беті
Саусактын саласындаі жиі қайын.

Тәуекел!

Өзін айтшы: калайша күн

Көресін?

Жаудан тайып, таудан тайып!..

Уайымда, уайымдама ажал біреу,
Керек жок бізге оны ойлап жүдеу,
Уайым – дауыл, адам – үй, сокканда ол
Жыккызбайтын ығында ақыл тіреу.
Неге тірлік іздейміз бітсе өлмей,
Егер де алдымызда бітсе тілеу,
Демегін бұл сөзімді: сөгу, мінеу.

«Келгенде осы тауға кездескен шал,
Бізге берген бір тор мен бір аркан бар,
Арканды белгे байлаң мен шығайын
Бір ұшын ұста да сен төбеде қал.
Арканды байлағасын құласа да
Түк қылмайды қандай құз, болғанмен жар.
Кәнекей осы камға кірісейік,
Құр оймен басымызды қылмайық дал».

«Онысы рас – деді Сұлушаш та,
Күн көрелік, бүркіттен амал басқа
Таусылды. Тәсіл тауып айла құрып,
Шығу керек қайткенмен кия тасқа.
Егер де сырты қою орман болса,
Емес пе тастын өзі тауға баспа!»
Кайсар, Алтай макұлдан Сұлушашка
Деді, –
«Бірак сен бұған араласпа!

Еш кауіп коніліне келмесін ой,
Акылын тапса тауға жетеді бой.
Біз кеткесін манағы тұзакпенен
Ұстап алған жаксылап коянды сой.
Біз аса кешікпеспіз. Оралғанша,
Жадырап ішетін бір ас қылып кой.
Сәті кеп, бүркіт қолға іліге қалса,
Қыс бойы коян асып жасаймыз той!

II

Үмітін тіршіліктін жүктеп ауға.
Тырбынып тасты төсеп омырауға.
Кейде ұстап қайыннан, кейде тастан,
Асылып кей мезгілде аркан бауға.
Өкпесі күйіп кейде, дем ала алмай,
Жакындал таудан төмен домалауға.
Қайсар мен Алтай ұзак бейнет шегіп,
Алқынып бір мезгілде мінді тауға.

Дұрсілдеп шапкан аттай сокты жүрек,
Терлеген кескіндері кара түнек.
Шынтақ, тізе, төсінің терілерін
Ағызып қанын тастар түскен іреп.
Бір тасқа отырысты дамылдауға,
Бір тасты демеу қылыш арка тіреп,
Бұлтардың бұл биікке шығулары
Бір емес, осыменен екінші рет.

Қарамай денесіне тастар жырған,
Бейнетпен асып нелер кия, қырдан,
«Самұрыктың» өркеші – Сандықтастың
Төбесінде ұялы қайын тұрған.
Сол ұяға өрмелеп Қайсар барып,
Бүркітке бұтакты өрлей торын құрған.

Сандықтас төрт бұрышты бір биік күз.
Тасы бейне сырғанак жып-жылтыр мұз.
Аяқ басар, кол ұстар жерлері жок,
Басына шыға алмайды баспалдақсыз.
Не заманнан бүркітке конак үй бол,
Басындағы акқайың өскен жалғыз.
Қайындағы ұяға колы жетпей,
Талайлардың жігері кайнаган қыж.

Ар жағы Сандықтастың тұнғиык жар.
Қайын өскен сол күздың жарына дәл.
Жар қабағы сырғанак,
Тұру қынин,
Беліне аркан байлап шықпаса егер.
Жар тасының қырының өткірлігі,

Қайралған, қылпылдаған пышактай бар,
Сандыктастың өн бойы өрлегенде
Араның ашып тұрған бейне – ажал.

«Жан керек батырға да» дегендейін,
Екі дос үндеместен көпке шейін.
Отырысты,

Алтайдын, ауды көнілі
Қайтуға кейін қарай болып бейім.
Сандыктасқа шығуға олай-былай
Ойлап, онда таусылды ақыл-зейін.
«Қане, Алтай, тұрайық» деді Қайсар
Отырып дем алғаннан біраз кейін.

Екеуі түргегелді қосыменен.
«Бітті ме – дегендей – іс осыменен?».
Бір-біріне төнісіп,

Көз карауы
Арқылы ұғысты дос досыменен.
Оқысты көздерінен жазуларды
«Өлер я тірілер жер осы» деген.
Толқыған ой тірелді деген жарға:
«Қорықканда күн көреді несіменен!».

«Ләм десіп бір-біріне келмей сөзге,
«Қайтайық» басынқырап тұрған кезде.
Бір нәрсе далбандаған Сандыктастың
Төбесінде ұшырай кетті көзге.

«Алакай!.. Бүркіт, бүркіт, бүркіт, бүркіт...!
Дегенмен тіл келмеді өзге сөзге.
Шумакталған арқанды Сандыктастан
Лактырып түсірді Алтай лезде.

- «Қане, Қайсар, – деді ол – ұшын ұста!
- Өрмелейін тұзакқа тұскен құсқа»
- Жок, Алтай, сен бармайсың, мен барамын!».
- «Мен барамын!..»
- «Мен барам!..»
- Ол дұрыс па?

«Егер де бізде достык рас болса,
Кезектесіп кіреміз не жұмыска!»
Ерегістін үстіне екеуі де
Ойлады деп: «қырысқ па, әлде ырыс па?»
Алтайдан қалап Қайсар кезек алды,
Өрмелеп Сандықтасқа кинаң жанды,
Тер құйылып, алқынып, өлдім-талдым
Дегенде тебесіне зорға барды.

Шанқылдатып, шекпенге орап, төмен
Жіберген бүркіт зырлап кете барды.
Сол кездे басқан бұтқаң сынып кетіп,
Асылып құзға Қайсар тұра қалды.

Домалап бүркіт төмен тұсті аман,
Қайсарға бірақ Алтай болып алан.
Айғай салды биікте:
«Бар ма Қайсар, –
Деп оған – әрі сырғып түсер шамаң?»
Алтайға талусырап келді дыбыс:
«Қош бол, ажал таянды – деген, – маған!..»

Көзінен жас Алтайдын кетті ытып,
Ішіне ауа емес, жалын жұтып,
Арқанды қарағайға шырмай тастап,
Өрледі тасқа өзін-өзі ұмытып.
Тас та тіреп кеудеден жіберуге,
Төс терісін айырып тұсті сыйып,
Төбеге шығып төмен көзін салса,
Киық аркан тұр досын зорға тұтып.

Енкейді, созды колын, жетпеді кол,
Кия тас кол жетуге бермеді жол,
«Қайсар-ау енді кайттім?!» – деп зарланған
Алтайға талусырап қарады ол.
Арқанның сонғы жібі киыларда
Айтқан сөзі:
«Жан досым, сен аман бол!
Киылып аркан, Қайсар кетті құлатап,
Тимеді тас та аяп жолда бірак.

Құзғын мен карғаларға шоқытпайын
Дегендей сарқырама бөлеп бұлак.
Көмүге көлге сорлап жөнелгенде
Жолында жабырканқы тартты құрак.
Не қыларын біле алмай, Алтай жарда
Бұлактай жасы саулап тұрды жылап.

III

Сайтанкөл Бұғылының қыр басында,
Саладай карагайдын арасында.
Сол карагай ішінде іші пысып,
Зар болып көзге ілігер карасынға.
Жан-жағына жаутаңдап, үрейленіп,
Екі биік қабактың арасында
Сұлушаш ұзак терен ойға кетіп,
Тұрды көлдің бір биік жағасында.

Айнала іірілген таулар жалғас,
Құзар биік басына бүркіт бармас.
Әсіресе «Самұрық» құзын көріп,
Деп ойлады Сұлушаш «бара алмас».
Жүргі кетеді айнып караганда,
Шыкканы еске түсіп тауға алғаш.
Көзіне мөлтілдеген жасын іркіп
«Ә, жасаған, – деді ол – аксарайбас!»

Сұлушашпен косыла бірге жылап,
Таастардан бейне фонтан атып бұлак.
Домалап төмен карай көз жасындей
Іркілмей Сайтанкөлге жатыр құлап.
«Уң» деген лебіне тау желденіп.
Белдерін бүкті көлде жасыл құрак.
Шоп басы қимылдаса Сұлушаштың
Үрейі ұшып оған да түрді құлак.

Зорайтып біраздан сон жел де күшін.
Үрледі өршелене тартып ішін.
Торғын аспан түнеріп мейірімсіз.
Бетіне біте қалды сұрғылт пішін.
Құндағы қабақ түйіп, бетін бүркеп,
Көзін жұмды әлдекім кайғысы үшін.

Кайткан каз «өтті деп жаз» Сұлушашка
Амандасты көрдік деп күзден кысым.

Сұлушаш деді казға:

– «Ә, кайткан каз!

Бітті деп бұл манайдан барасын жаз.
Бізге де бұл ман сендей сұық қарап
Не анда, не адамда досымыз аз.
Аз емес, жок төнірек толған аран,
Біз түскен жол емес пе, сыз, батпак, саз.
Сондыктан каз, мен сені досым көріп
Құлак салсан азырақ айтамын наз».

– «Көлге кеп кон, асығыс канат қакпа!

Серіктерге сендерді дейін «атпа!»
Тым болмаса тоқырап жөнінді айт,
Барасын бетті бұрып қандай жакқа!
Әлі де барада жерін жарқыраған
Мәңгілік жазы туған түгел шат па?
Ондай жер болса бізге жөнінді айт,
Жетейік іздеп барып біз де бакқа».

– «Ол жерде мұндай емес түзу зан ба?

Сатпай ма адамдары арды малға.
Малы жокка малы көп зорлық қылыш.
Баспай ма маңдайына құлдық танба.
Малы көптін жүргегі қара тас па?
Сала ма олар құлак қайғы-зарға?
Болмаса жадырай ма, жылағанды
Итеріп есіркемей жығып жарға?

– «Онда да сүйіскенді айыра ма?

Сүйгендер сүйдім деуге тайына ма?
Сүйгендер сүйдім деген сөзі үшін,
«Бұзық жан» деген атка жайыла ма?
Қарамай қарсылықка малы көштер
Сүйместін басын малмен кайыра ма?
Шығара ала ма онда сүймегендер
«Сүймеймін» деген сөзін жарияға?».

— «Болмаса ноктаға бас сұғына ма?
Ноктаны бостандық деп ұғына ма?
Егер де сұғынбаса соры кайнап,
Жұрт түгел дұшпандыққа жұмыла ма?
Жұмылса жұрт «жазыкты» атанғандар
Біздей тауға бас корғап тығыла ма?
Тығылса тауға, ішер тамак таптай
Тор аркалап тоғайға шұбыра ма?..»

Көзіне осы кезде алған іркіп,
Сұлушаш орамалмен жасын сүртіп.
Карады ұшкан казға кеткен жырак,
Біразға дейін Сұлу қакпай кірпік.
Көзінің карашығы қадалғанда
Атса егер кетпестей болды мұлтік.
Қаздар ғайып болғанда Сұлушаштың
Есіне іздел кеткен түсті бүркіт.

Карады көзін сүзіп Самұрыққа,
Самұрық ұшар басын сұғып бұлтка.
Тұр екен,

Төбесінде бірдемелер
Козгалып қыбырлады ұксап күртка.
«Жасаған, – деді Сұлу. – жолын беріп,
Зарыккан жолаушының жүзін жыртпа!».
Сол кезде таудан төмен ұшып түсті
Бір нәрсе зорға елестеп, ұксап мұртка.

Сұлудың жүрегі су ете қалды...
Кескіні бір сұрланды, бірде жанды...
Бірақ «жокты жорамал қылмайын» деп.
Ойын бөгеп, аяңдап косқа барды.
Етуге ермек, көнілт көтеруге,
Колына бір мезгілде қобыз алды.
Құлағын бұрап, перне басқан кезде
Жанғырткан тауды лебіз шыкты зарлы.

Сарнады қобыз, тауды күй кернеді.
Көркем күй, тауды асып көкке өрледі.
Өрлеген күй жағалай жорткан анның.

Аяғына тұсау боп жол бермеді.
Қосына кайтқан Алтай күйді естіп,
Бірак көзі бұлдырап түк көрмеді.
Жұтқан ауа көк түтін тәрізденіп,
Инедей боп кадалды желдін лебі.

Сұлтудын бармактары қылды басты,
Басса қылдан күй шыкты зарлы, ашы.
Ашы күйге шымырлап балқып бойы
Үрғытып кара көзден төкті жасты.
Сол кезде есік алды буалдыр боп,
Даланы кою кара түтін басты.
«Бұт не?» деп сұлу сыртқа шығып еді,
Әрт екен,

Тасыр-тұсыр андар кашты.

Ерсілі-карсылы жүгірді жанталасты.
Әрт косты камағанда, панатады
Білмеді не қыларын сұлу састы.
Сайтанкөт жағасында ол жартасты:
Шарпылған, күйген яки үрейленген,
Жан-жағында ілгері андар кашты.
Бір кезде көзі шалды Сұлушаштың,
Жолбарысты жар тастан сұккан басты.

Сүйриіп жолбарыстың наиза тісі,
Жылтылдап аузынан тілдін ұшы.
Жымиып мұқыл құлак ыныранып
Құлышырып ала берен – тарғыл түсі.
Белдеме бүкірейіп, секіруге
Қызынып алабұртып бойда күші.
Ұмтылып бірнеше рет Сұлушашка,
Келді онын алма бетін тістегісі.
Жолбарыс жонын ырғай, басқа шапты.
Мандайға кобызбенен сұлу какты.
Бір шегініп, өшіге тағы ұмтылып
Тағы ұрган кобызды барыс қапты.
Сұлушаш ышқына бір үн шығарды, –
«Алтай, Алтай!.. Кайдасын?!..» деген катты.
Құттылмасын білген сон тістепейін
Деді де, сұлу жардан суға атты.

Сұлушаш күшактады құлап көлді,
Су-дағы күшактады, дөнгеленді.
Алтай да сол минутте жарға жеткен,
Аныраған жолбарысты ғана көрді.

Жолбарыс бұл келгенін сезінген жок,
Анырып тілін жалап суға төнді.
Түтінді көзге тықкан жынды жел кеп,
Алтайға сыйырлады: «жарың өлді!...».

Жолбарыс қапелімсіз жарда тұрған
Алтайды андамай қап қанжар ұрған,
Бүйірге кірмей қанжар, санға кіріп,
Жалт қарап денесін де бұрды жылдам.
«Әп-бәлем колға түстің!» деген ойын
Жолбарыстың білді Алтай ырылынан.
Тебеден бүріп тісін тигізбеді
Карамай денесіне түяқ жырған.

Састырды алысқан аң біраз бүріп,
Бір кезде қеудесінен қанжар кіріп,
Сылқ етіп құлағанда, үшті қанжар
Жүрегін как айырып түсті тіліп!
Әлсіреген жолбарыс аран аузын
Ашты да, құлай кетті белін бүгіп.
Жанталасып аяғын серпкен кезде,
Ішек-карның актарды бауырын тіліп.

Жүректен кейін тартып ап қанжарды.
Қан жұтты толтыра ұрттап атқан канды.
Жолбарысты женгені неге керек
Сұлушашты сактауға болмай қалды...
Сол кезде манайын өрт орай жанып,
Дүние кара түтін, тұманданды.
Тау үшін күнірентіп ол зарланды.

Шығып еді сорлы Алтай безіп елден,
Өзіне серіктерді ертіп сенген.
Табармын деп ойлады баска пана,
Жауының колы жетпес жырак жерден.

«Аркадағы құнарлы орын осы» –
Деп тауы мынау тұрған іздел келген.
Бауырына киіктей паналаса,
Осы ма, карсы алып сыйы берген!..

– Жирен сакал дейтүғын әулие бар,
Береді ұлсызға ұл, малсызға мал.
Қабыры Қаркаралы тауының бір
Биігінде, ізденіп барсан егер,
«Сактайды» деп сендірген еді оларды
Осы тауда жолықкан бір койшы шал.
Әдейі іздел барды әулиені,
Дегендей «суға кеткен кармайды тал».

Киядан іздел оның тапты көрін.
Моласы бейне тастан өрген өрім.
Тау басында тостаған секілденген
Жылыжұрт дейді екен оның көлін.
Жылыжұрты – сұық жұрт болып оған
Аттарына жұмсады бөрілерін.
Жылыжұртка конғанның ертеңінде
Үш аттың тапты пүшпак терілерін.

Жанына балап жүрген Торытөбел
Деген жокты Жылыжұрт басында елер.
Өлді аты, киылды, кос канаты,
Жирен сакал әулие болса егер.
Есіркер орны осы емес пе еді,
Жарылкар, оны сүйер, демер, жебер?
Жібімеді, ізделі тағы аруак.
Қысылса, жәрдем күтер, колдар, сенер.

Көніл кап Жылыжұрттың ырымына,
Сайтанкөл бар дегенде Бұғылыда,
«Адамға сайтан дұшпан» деген елдін
Карамай сініп калған ұғымына,
О-дағы біздей кашқын, есіркер деп.
Барды ол Сайтанкөлге тығылуға.
Барлығы аппак болса, ол сұмның да
Жүрегі оларды аяп жылды ма?

Жылымады, көлдін де жүрегі тас,
Боп шыкты Алла да қас, сайтан да қас,
Кастық емей немене, қыршынынан
Кылды жандай досы Қайсар жолдас.
Қайсармен бірге өлер еді, бірак
Өттірмеген панаңыз бір Сұтушаш.
Сол жаңының жарығы Сұтушаши
Ол үлгірмей, теренге ұрды құлаш!..
Болашағын болжаса, жалмайын деп
Алдана келе қапты ажал сұм, аш.
Зартанды сонда Алтай кобызын ап,
«Күніреніп, – деп кобызым, – кәне, сырлас!»

– Сұм өмір сенен ракат табам деп ем!
Көктегі айды қол созып алам деп ем!
Тұлпар болып бәйгесін алдын бермей,
Кім де болса шалдырмай шабам деп ем!

– Сұм өмір сенен кәусар ішем деп ем!
Тұмыс тонын өзімше пішем деп ем.
Мен мыктыны мұқатам, мені мыкты
Мұқатпайды, алдана түсем деп пе ем.
– Маған дүние түп-түгел дос дейтін ем,
Байға дүние түп-түгел өш дейтін ем.
Егер маған дос адам аз табылса
Мен күреске бұлайша түспейтін ем.

– Өмір шіркін алдадың, мен алданым,
Алдады өмір, себеп не? Мен танғалдым!
Жеміс піспей ауызға түспейтінін
Білдім, білдім, түсіндім, енді анғардым.
– Кош бол жер, көпті көрген кәрі ана!
Құшакта – тентегім жат! – дегін ана:
Панаңыз ем, жалғыз ем өзіне аян,
«Жоғалғыр жоғалды ғой» деме ана.

– Дүниеге мендей талай тентек келер.
Адам өсер, көш көшер, өсер, өнер.
Бұл күнде байлар ғана иеленсе,
Бір кезде құл ие боп сүтінді емер!

– Кош бол көк, көкшіл түсті жібек торғын,
Саянда жігіт болып өсіп-өндім.
Кеше ғана койныңда еркелеп ем,
Жалын сүйіп ақырда койныңда өлдім.

– Сылдыр су, сыбырлак жел, жылтыр көктас,
Алтын күн, сұрланған бұлт, ну қарағаш.
Кош болындар шықласын естеріннен,
Көздеріңше мен көзден ағызған жас.

– Өлмеймін деп өмірмен арпалыстым,
Арпалысып талайдың қанын іштім.
Әлде болса тіршілік етер едім,
Ол болмайды.... қакпанға мықтап түстім!».

Өзіне әлемді Алтай жау деп ұқты,
Таппады өміріне ойлап жұпты.
Ойы көп сол тұйыкка камалғанда,
Тұтінін өргт те орап көзге тықты.
Әрі ой, әрі тұтін тұншықтырып,
Қысылды Алтай, өмірден үзді үмітті.
«Дүние көпсінгенің осы болса», –
Деді де жүрегіне қанжар сұқты.

Жүректен кан шұрылдаپ көкке атты,
Ол канды жалп-жалп қызыл жалын капты.
«Сұлушаш!.. Қайсар-ау..» – деп дөңбекшіген
Алтайдын денесін от шыжылдатты.
Жел үрлеп қобыз қылын баяулатып,
«Көкейkestі» дейтүғын күйді тартты.
От сүйіп бозан тарткан кара көздін,
Алдынан талтай сурет өтіп жатты.
Алтайдың сінірлері тыртысканда,
Ышқынды да негін бар-ак какты.

1926–1928

БАЛБӨПЕ

I

Күншаш, Күншаш болғалы,
Күншаштың атын алғалы
Күл-көмірмен бірге өсті.

Жабағы шаш, ірің көз,
Мінезі жаман, бейпіл сөз
Жалба-жұлба түрде өсті.
Күс қолы – карға тұяғы,
Сол қолмен жайпап дүниені
Бір кажуды білмеді.
Бейнетпенен алысып,
Бір женіп, бір талыксып,
Не азапты көрмеді.

Біреудің сауып сауынын,
Біреудің қауып қабуын.
Біреудің құртын қайнатты.
Біреудің теріп тезегін,
Біреудің бағып кезегін,
Біреуге бала ойнattты.

Колынан тұспей шелегі,
Карынан тұспей көнегі,
Сауыс болды денесі.
Жамыраса бұзауы,
Қойда калса лағы,
Ішкені болды кересі.

Сіркеге толып тұлымы,
Кырық тесіліп жұлымы.
Жылтырады аяғы.
Кейлек, жаулық құрымдай
Кырық құралған жырымдай,
Битке қап кой баяғы.

Күншаштың күнде кәсібі,
Тан сәріден есігі
Ашық болып тұрады.
Жіберіп бұзау, құрт жайып,
Азырак, мыйзып тыңайып
Казанның түбін қырады.

Бәйбіше итке тастаған,
Шеті күйген тостаған
Күншаштың алтын ыдысы,
Колына алып аспабын,
Казанның қырды қаспағын,
Жұртты оятты дыбысы.

Жабағы күпі ішінде,
Нарттай жанған пішінде
Жатыр еді Балбөп.
Қырғыштың естіп дыбысын,
Көтеріп күпі бұрышын
(Апасына Балбөп)

– Апа, қаспак бер! – деді,
Даярлап еді бергелі,
Кіріп келді бәйбіше.
Балбөпені катындал,
Күншашка ұрсып бапылдал,
Бүріп келді бәйбіше...

Бір бұл емес үнемі,
Ылғи сүйтіп жүреді,
Басқан ізі андулы.

Балбөпесі жылайды,
Танертен каспак сұрайды,
Бәйбіше ылғи аңиды.

* * *

Күншаш нені көрмеді,
Кімге енбекін бермелі,
Мал да бакты, шөп шапты.
Кісінің тілеп тілегін,
Кісіге жұмсақ білегін,
Тезек терді, от жакты.

Кезеген аяқ атанды,
Өсекшіл ауыз аталды,
Күлкі кылды көрінген.
Бала үшін түсіп тұзакка,
Бала үшін кіріп азапка,
Болмады күні ерінген.

Жаны да сол Балбөпе,
Малы да бол Балбөпе,
Арқасында тануы.
Ұлы да сол Балбөпе,
Бұлды да сол Балбөпе,
Балбөпе жалғыз каруы.

II

Күн мезгілі күз еді,
Күзем басар кез еді,
Күздікке ауыл орныккан.
Күземдерін басуға,
Даярлап құрт, май шашуға,
Алынды жүндер сандыктан.

Тұндіктер үйден алынды,
Үйлердін іші тарылды,
Бұркыраған жұндерден.
Алашаны қайырып,

Ортаға кілем жайылып,
Күл калмады күлдерден.

Жібекпен орап тамағын,
Салбыратып бұғағын
Белін қыздар буынды.
Білегін түріп бозбала,
Оларға тілек қыз ғана,
Салды асыр дуылды.

Ак сабаулар жаркылдап –
Тулактың даусы сартылдап,
Күрс-күрс етті айнала.

Баса түсіп айғайға,
Тамшылап тер мандайда,
Жайылды жұндер жаймаға.

Сары кымыз ішіп ап,
Қызыба-қызыба түсіп ап,
Қолдырады колдары.
Бозбала, қыз көбелек,
Бір-бірін жұнгеге бөлемек,
Ойлаған бар арманы.

Жабағылар тұтілді,
Жұн сабалып бітілді,
Басу керек киізді.
Ак шиге салып жұндерді,
Үстіне жайды түрлерді,
Бәрі кошкармұйізді.

* * *

Намаздыгер таянды,
Күнбатыс қанға боялды,
Дөннің үсті тобыр жан.
Санқылдап дыбыс келеді,
Қыз-бозбала күледі.
Ермегі киіз ораған.

Шулаған үнмен келіскен,
Малдар кайтты өрістен,
Ауылдың үсті ын да жын.
Қараша үйде қырық жамау,
Дер емес мұнда жан бар-ау,
Ыңырыған шыкты үн.

Естісе де дыбысты,
Желіккен жұрт күлісті.
Бұл кім? – Күншаш ауырған.
Он күн болған жатқалы,
Шөлдеді нәр татпады,
Шыдамай жатыр жалыннан.

– «Балбөп!» – деді акырын,
– Су-сын, бе-е-е...рсей-ші... Алтыным»
Одан соң тілі күрмелді.

Онға бөліп сөздерін,
Жаудыратып көздерін,
«Арманым сенсің бір» деді.

Күн де батып барады,
Қырыллады тамағы,
Жан кешер кез таянды.
(Апасына нәр бөп) –
«Ап-па!!!» – деді Балбөп,
Көзі жаспен боялды.

Далаға шыкты зырылдал,
«Өлді» – деп апам шырылдал,
Зарын оның, кім тыңдастын.
Жойған соң бастан ырысын,
Жетімнің күні құрысын...

* * *

Күн артынан күн туды,
Түн артынан түн туды,
Жыл артынан жыл өтті.

Көкірегін өрт шалып,
Жүргегін кайғы дерт шалып,
Күннен-күнге жүдettі.

Маңдайдан сипар адам жок,
Еркелейтін заман жок,
Кімге зарын артады.
Көлдін барып басына,
Шомылып көздін жасына,
Шері зорға тарқады.

«Әблет!» деген ат беріп,
Аркасына қап беріп,
Даладан тезек тергізді.
Маңдайынан тер кетіп,
Күндіз бала тербетіп,
Танертең козы өргізді.

Не қылса да жакпады,
Сордан сор келіп қаптады,
Ашылмады кабағы.

Босағаға түнеді,
Зарын кім онын біледі,
Жарымады тамағы.

Қарағым дейтін бапа жок,
Құлыным дейтін апа жок,
Естітін сөзі «ку канышқ!»
Өлмегесін тірі жүр,
Өлмешінін күні жүр,
Өмірден оған не тансык.

III

Май айы туып жаз болды,
Бар макұлық мәз болды,
Ішкендер мас, жеген ток.
Арық-тұрак оналып,
Жонын жауып торалып,
Бәрі де мәз, уайым жок.

Жер кілемдей жайнады,
Көлде құстар сайрады.

Жасыл пүліш өсімдік,
Төрт құбыласы сайларға,
Әсіреле байларға,
Кеммін деу онда кесірлік.

Апасына Ханбәпе,
Апасына Балбәпе,
Бакыт құсын ұшырған,
Жоктатпаған бапасын,
Жерлегелі апасың,
Ашылмады көзі қысымнан.

Ак бетінен кан тамған,
Бұғағынан бал тамған,
Балбәпе биыл он бірде...
Жараған жүйріктей,
Саусактары сүйріктей,
Қыз деме оны «өндір» де.

Қырға ауыл коныскан,
Қымызға қарық болыскан,
Басы амандар көңілді,
Ішкендер мас, жеген ток,
Амандарға уайым жок,
Басуға аяқ ерінді.

Тұс еді, күбір көбейді,
Қыра сөйлеп көмейі,
Қотанда топыр кісі отыр.
Бәрінікі бір кенес,
Кенестері тек емес,
Бітірер «ұлken» іс отыр.

Ат-шапан байға беріпті,
Келін ала келіпті,
Ол келін кім? – Балбәпе.

Жылап отыр еніреп,
Оның зарын кім білед,
Апасына Ханбөпе.

Көкпенбек сакал иегі,
Дәл алпыста күйеуі,
Балбөпе соған берілмек.
Күнәсіз таза періште,
Жас балдырган нәресте,
Еріксізден көнілмек.

Пар-пар аттар жегілді,
Әкетпек күйеу келінді
Жалактады катындар.
Күйеуден алды кәдесін,
(Көрмегенді көресін)
Көбейді айтқан ақылдар.

Құп-ку болып кескіні,
Балбөпе жылап өксіді,
Жұлмалады «киін» деп.
– «Бай адамға баrasын,
Ертең адам боласын.
Жастығың жалғыз биыл» деп.
Ойыншыл жұрт күледі,

Енгезердей біреуі:
Балбөпеге «жұр!» деді.
Ат жегіліп болынған,
Киім-кешек салынған,
Токтамайық «мін» деді.

Жас нәресте не білед,
Козгалмады еніреп.
Куыршактай баланы
Көтеріп алып жөнелді,
Жұрт күлкіге кенелді.
Бір-ак көрді даланы.

Көрген күні бар болды,
Кой деушіге зар болды,
Апасына Ханбөпе,
Талықсыған дыбыспен
Ышқынған зарлы тыныспен
«Ап-п...а-а» деді Балбөпе!

Бар табиғат дірілдеп,
Іштерінен күбірлеп,
Сәбимен бірге жылады.
Нәлет айтып ғұрыпка,
Көнбеді деп ырыкка
Өсімдік шашын жұлады.

IV

Інірде күн желдетті,
Тамшысын бұлт көлдетті,
Жер-көк түгел сілкінді.
Копарып жолдын батпағын,
Лактырып беттен катпарын,
Кос коныр салды бұлкілді.

Жылтылдаپ от көрінді,
Әкелді деп келінді.
Катын-калаш у да шу.
Бозбала жасап ойынды.
Құрмандақ токты соылды.
Қазаннан бұрк-бұрк шыкты бу.

Ойын тарқап жатты жұрт,
Көкшіл сақал, істік мұрт.
Жас сәбиге қадалды.
«Ап-п-а-а...» деді Балбөпе
Апасына Ханбөпе
Сілкіндіріп самалды.

Көрген күні бар болды.
Тендікке енді зар болды,
Күндесі көзге шұқыды.

Тым болмаса катын деп,
Аяғымда жатыр деп,
Болыспады тұқылы.

Сіркеге толы тұлымы,
Қырық тесіліп жұтығы,
Жылтырады бакайы.
Іздеп алар адам жок,
Қарсыласар заман жок.
Әмірдің уын татады.

V

Толып котан кенеске
Жайылды жүртқа обеске¹
Нарсot келді деседі.
«Балбөпе арыз беріпті,
Обеске соған келіпті»
Көбейді жүргттын өсегі.

Жылқыбайдың ауылы,
Карақұрт боп бауыры
Жиылған жүртқа лық толы.
15 июльде
Жылқыбайдың үйінде.
Балбөпеге сот болды.

Кайырып кейін кекілін,
Жариялад жүртқа үкімін,
Түрегелді судья.
Тоқалшыл тұқыл сабаздын.
Арам карын «буаздын».
Құны кетті құлия.
– Мынау кім?
– Менің катыным.
Біреудін алып ақылын.
Осы шіркін бұзылды.

¹ Казак повестканы «обеске» деген.

– Ол бұзған кім, Сәрсен ол.
– Коммунист өзі комсомол,
Татып еді тұзымды.

– Нешеде әйел?
– 15-те.
Кой, кай мынау нәресте!
– Иланыңыз ақиқат.
Он беске осы келмесе,
Өз еркімен көнбесе,
Біледі ғой жамағат.

Балбөлеге карады,
Караса жасы тамады.
– Нешедесің, шырағым?
(Көзін сығып Балбөп)
Он үштемін, ағаке,
Жауыздан күткәр – мұрадым.

Бітіп жұрттың жауабы,
Судья істі карады,
Билікке мәжіліс ашылды.
– Шалдың малы қазынаға,
Үш жыл өзі жазаға...
Балбөп көнілі басылды.

1927

ЖЕТИМ ҚЫЗ

I

Он саусағы жорғалап,
Домбыра күйін шертеді,
Домбыра үні нәзік үн,
Жүректі мұздай ертеді.
Тамырға ыстық қан жүріп,
Миына карай серпеді.
Денен мұздап, шымырлап,
Көзінің жасы көлкеді.

Домбыра күйі күн болып,
Күлімдейді алдына.
Домбыра күйі мұн болып,
Мұн береді жандыға.
Домбыра күйі от болып,
Еріте білед, карды да.
Домбыра күйі жанбыр боп,
Баса білед шанды да.
Домбыра күйі байлық боп,
Елестейді жарлыға.
Домбыра күйі Шолпан боп,
Карсы алады танды да.
Домбыра күйі кәусар ғой,
Ішіп сусын канды ма!

Домбыра алсам көлымса,
Көзіме жас келеді.
Ысытады, сұытад,
Күбылтады денені.
Жақсылық пен жамандық

Көз алдыма келеді.
Көздеген үміт көлденен
Келіп елес береді.
Өткен өмір сағым боп,
Алдыма иренделеді.
Мын түрлі өзге ойлардын,
Бәрін де күй женеді.

Домбыра маған көптен дос,
Достығын талай білдірген.
Талай жылап жұргенде,
Көзімді сұртіп күлдірген,
Талықканда тербетіп,
Жұбатып көзді ілдірген.
Домбыра күйі тәтті күй,
Тәттіні одан кім білген.
Домбыра тілі мын түрлі,
Мен одан талай тіл білгем.

Сұлу жаз өтіп, күз жетсе,
Өсімдік біткен солады.
Жапырағы сарғайып,
Жас кайындар тонады.
Жасыл пүліш өсімдік
Құп-ку болып онады.
Күніреніп, жылап ақырын,
Домбыра дайын болады.

Кен жайылым өрісте,
Аксак кой жатып қалады.
Тар құрсағын как жарып,
Киналып козы табады.
Көре сап қасқыр арсылдап,
Койға карай шабады.
Қысылған тар өнештен,
Жылы қан саулап ағады.
Кой өлді, козы көденін
Арасында қалады.
Домбыра сол козы боп,
Манырап күйге салады.

Домбыра күйі бұлт болып,
Тұнере де біледі.
Домбыра күйі жылан боп,
Ирен-ирен жүреді.
Домбыра күйі жел болып,
Сыбырлап кана үреді.

Жазсан саған аяу жок.
Тастан да катты жүргегі.
Тербетіп барып босатып,
Жылату оның тілегі.
Егілтіп мені жылаткан,
Күйінін мынау бірі еді.

II

Калмактан калың әскер кеп,
Қазактың елін шауыпты.
Тұруға қарсы көлтірмей,
Қапысын мықтап тауыпты.
Бір кісіге жұз наиза,
Жаңбырдай болып жауыпты.
Есі кеткен кемпірлер,
Емшегін көкке сауыпты.
Қып-қызыл қырғын кез болып,
Кешірген бастан науытты.
Қырылғаны қырылып,
Қалғаны кашып ауыпты.

Аксак-токсак, кем-кетік,
Көшкен жұртта қалыпты.
Іске татыр бар болса
Олжа ғып қалмақ алыпты.
Жұртта қалған сәбидін
Найзамен карның жарыпты.
Қалған кетік, кемдерді
Той қылып, құрбан шалыпты.
Қыскартканда көп сөзді
Есінен казак таныпты.

Ак бетінен нұр тамған,
Күнайым қыз күн екен.
Қызыл беті шырайлы,
Қызырып шықкан гүл екен.
Ак еті жұмсақ, ак жібек,
Шашы кара сұр екен.
Саусактары сүйріктей,
Тал бойы тартқан сым екен.
Дәл сол кезде он үштен
Он төрт шығар жылы екен.

Жас балдырған Күнайым,
Әкесі жаста өліпті.
Сегіз жасқа келгенде
Шешесін де беріпті.
Бір аға, бір іні бол
Бұлар да күн көріпті.
Аға-інісі мәпелеп,
Ойлатпапты өлікті.
Болса да жетім тарыкпай
Он төрт жасқа келіпті.

Сұлулықта бір мін жок,
Күнайым қыз күн еді.
Күндей құліп жайрандал,
Далада ойнап жүр еді.
Ду ете түсті ауылы,
Дір ете калды жүрегі.
Ак бетінен кан кетіп,
Күп-ку болып түледі.

«Жау келді, ойбай, жау келді!
Негайбіл елдің катуы».
Алыска аландап караса
Қалың кол дөннің бауыры.
Ауылға қарай анталап
Етеді жарқ-жұрқ каруы.
Жаудың көріп карасын,
Ақылдан ауыл адасты.
Қызғалдактай калтырап

Кашуға жанталасты.
«Ә» дегенше болмай-ақ,
Ауылдың үстін жау басты.

Не қыларын біле алмай,
Жүргегі ұшып Күнайым.
Жаудың көріп келгенін
Көкірегін керді уайым.
Кімге күші келеді
Десе де карсы барайын.
Жан-жагына қараса,
Каптаған өлік маңайы.
Шырылдаپ талып жығылды,
Сөзі – «Қайда барайын!».
Күнайым талып жатқанда,
Жұлқыды біреу басынан.
Козгалып еді ыныранып
Тартты жібек шашынан.
Кара көзін төңкерсе,
Жау өтіп жатыр қасынан.

Бар денесі дірілдеп,
Баса алмады табанды.
Кезерген ерні күбірлеп,
Шырайлы беті сазарды.
Карғыс айтып ішінен,
Кара көз жауға қадалды.
Қарауға тура шыдамай,
Сұлулықка танғалды.
Жібектей етін ауыртып,
Сүйрелеуге қамданды.

Күнайым сұлу күн болып,
Ат артына мінгесті.
Күлімдесіп көздері,
– Ханға алып жүр! – десті.
Ым қакпады Күнайым,
Сөйлемеді, тіл кесті.
Біріне-бірі құлімдеп,
Қалмактар «бір-бір-бір» десті.

Күнайым шолса маңайын,
Барады екен күн батып.
Карауланып келеді,
Күншығыс жак мұнартып.
Күн бояуы қызыл қан,
Көкжиегін қызартып.
Арманның арты алыстап
Ойды әкетті ұзартып.

Ессіз қалған жұрт жатыр,
Үйлердің бәрі кирапты.
Елден қалған мұлікті
Әр жерге үйіп жинапты.
Ауылдың малы адасып,
Азан-қазан шулапты.
Дөң астында бусанып,
Жалғыз-ак жалтыр су қапты.

Маржандай боп тізіліп,
Домалады көзден жас.
Зорға алды демін қысылып,
Жалынды бүмен аралас.
Қалшылдады сұықта
Тұрғандай боп жалаңаш.
Жау сөзі «күн алдық» та,
Зарына оның карамас.

Інір боп, көк түнерді,
Қара бұлт жапты аспанды.
Сатырлап жарқ-жүрк найзагай.
Сұрапыл дауыл басталды.
Оқ жыландай ирендеңеп,
Жайдың оғы тасталды.
Жүргегі ұшып Күнайым,
Ердің касын бассалды.

Бұркыратып шаңдакты.
Желдің күші жиылды.
Демін тартып ішіне

Бұлтты қойдай иірді.
Бір онда, бір солда бол,
Қап-кара бұлт түйілді.
Жай оғына жарқылдап,
Сорғалап жаңбыр құйылды.
Киімі жұқа Күнайым
Денесінен су өтті.
Ұйпа-тұйпа жұн қылды,
Қараашаш қайран жібекті.
Сүйріктей саусак кимылдап,
Колы дір-дір, дір етті.

Көбіктенген ат тері,
Ашытты екі такымын
Иығынан су өтіп,
Кетірді жаңбыр ақылын.
Не боларын көп ойлап,
Түсірді еске жакынын.
Аямайды сонда да
Зұлым жаудың батылын!
Көке дейтін ағасын:
«Көкем-ай!..» деді ақырын.

Біраз уақыт өткесін
Күн толастап ашылды.
Желдің күші бәсендер,
Қара дауыл басылды.
Шып-шылп етіп шалшық су,
Жердің бетін жасырды.
Күнайым да сол кезде
Тобына өз косылды.
«Ханға тарту-таралғы»,
Алдынан жұрт жосылды.
«Міне, сізге олжамыз,
Алдияр!» деді бас ұрды.

Қабағынан қар жауған,
Ханы москал кісі екен.
Кескіні сұп-сұр, қан-сөл жок,

Таяктай аузы тіс екен.
Екі иіні қакпактай
Денесі салқам күш екен.

Ханның түсін көргенде,
Зәресі ұшып Күнайым,
Карсыласар заман жок,
Көкірегін керді уайым.
Бір уақытта ой түсті:
«Кой, амал жок, шыдайын!
Не қылар екен білейін,
Сырымды бермей сынайын.
Көкем тірі қалса егер,
Босат деп ханнан сұрайын».

Не дегенін білмеді.
Бірдеме деді өздері.
Күнайымға қадалды
Мың сан болып көздері.
Ішіне түйді Күнайым,
Мен ғой деп айткан сөздері.
Хан қарауы өзгеше,
Оны-дағы мезгеді.
Аласкан естен Күнайым,
Бойына жиды ақылын.
Қара көзін жылжытып,
Карап өтті ақырын.
Кесілген бас бірталай,
Шатырда екен жасырын.
Қарауға тура қадалып,
Барғызбайды батылын.

Шакырып алып жендетін,
Хан бір нәрсе ымдады.
Басын иіп шегінді,
Жарлығын екі қылмады.
Дегендей қып «мұнда кел!»
Біреуге қолын бұлғады.
Асығып-сасып жүгірді,

Анау да шыдап тұрмады.
Күнайым енді түсінді,
Шешілді киын жұмбағы.

Қазақша сөйлеп әлгісі,
Күнайымға карады:
«Макұл көрсөң егер де,
Хан ием сені алады,
Күн болмайсың, тен болып,
Басың сыйлы болады.
Ханның ауды көнілі,
Ажарың оған ұнады.
Орындасан тілегін,
Ханшадай күтіп тұрады.
Талай сендей сұлулар,
Хан алдынан тарады.
Көнсен көндің, көнбесен,
Басыңды кәзір шабады».

Суық сөз қеуlep денесін,
Құп-ку болды кескіні.
Біле алмай әуел не дерін,
Күнайым жылап өксіді.
Амал бар ма, қыз байғұс
Естімес сөзді естіді.
«Тимеймін, ханға тимеймін!!
Мінеки бас, кес!» деді.

Тұкситіп бұлттай қабағын,
Жендетке хан ымдады.
«Құлдық» деді жендеті,
Әмірін екі қылмады.
Біраз басты алып кеп,
Найзамен қанға бұлғады.
Көкесінің басы екен,
Көп бастын бірі мұндағы.
Сол арада білінді
Төбесінен ұрганы.
Көкесі өлді кім үшін?

Болды ненін күрбаны.
Күнайым талып жығылды
Көз салып шыдап тұрмады.

Талған сұлу – сәбиді,
Қосқа апарып тастады.
Арағын ішіп көпіртіп,
Қалмактар ойын бастады.
Барабан қағып күйшілер
Биді жастар бастады.
Еліріп әбден мас болды,
Қалмады ақыл бастағы.

Біраздан сон бәрі де,
Мастықтан күлап жығылды.
Бас көтерген адамнан,
Көрмestей болды ырымды.
Қалжырап жүрген ұйқыдан,
Салды кор-кор пырылды.
Талып қалған Күнайым,
Ұйыктап кетіп түс көрді.
Тітіркеніп жүрегі,
Түсінде ғажап іс көрді.

Түсінде үйде жүр еken,
Әкесі мұрқым тірі eken.
Ел жайлауда отырған
Шілденің ыстық күні eken.

Ауылдың жаны көр eken,
Көр кантаган жер eken,
Мын-мың адам көмілген
Eken мұнда дер eken.
Бір кезде дауыл соғыпты,
Алай-түлей болыпты.
Бет топырағын ұшырып,
Шығарған барлық өлікті.

Өліктер койдай өріпті.
Тірінің канын төгіпти.

Қылғып жұтып тірідей,
Ортадан бір-ақ бөліпті.
Күнайымның көкесін,
Әкесін және шешесін
Жалмап өзін ұстапты.
Деп «енді кайда кетесін?»

Күнайым көріп осыны,
Ұйқысынан шошыды.
Жатқан жері караса,
Қалмактың құрған құсығы.
Тұрмыс теніз телегей,
Кез болды оған тосыны.
Есіне түсті бір кезде,
Қалмактың қылған жосығы.

Күйіп кетті Күнайым,
Көкесі түсіп есіне,
Мас болып түк сезбестен
Қалмактар жатыр көсіле.
Көкесінің басын ап
Мұздай ғып басты тәсіне.
Ак тәсін қыздың айғызыдан,
Сорғалады қызыл қан.
Бетіне бетін такады.
Тұрсайыш деп көкежан!

Кекпенбек болып еріні
Шашы қанға былғанған.
Күнайым көп зар қылды
Тірілмеді не арман.

Аспан айқын ашылып,
Көктегі бұлт тарады.
Жылаған жерде сұлуға,
Ай мұнайып карады.
Көп жүлдyz көкте аяды,
Жылаған сәби баланы.
Жел жок, дүние тып-тыныш,
Қайғыға ортақ болады.

Көкесін басып төсіне,
Кеудесі қанға былғанды.
Өткен күн түсіп есіне,
Қайғыға қайғы жалғанды.
«Өмір деген осы ма?» –
Деді-дағы таңданды.
Жылап тұрып актарды,
Іштегі барлық арманды.
Өмірге сенген Күнайым,
Өлімге енді карманды.
Ой жіберіп караса
Алданарлық не қалды.
Кор болмау үшін жауларға,
Өлуге тәсіл ойланды.

Есін жиып караса,
Тұрғаны таудың етегі.
Tay етері кен өзен
Сулары сар-сар етеді.
Таудың биік шындары
Төбесі көкке жетеді.
Содан суға құлауга
Күнайым ойы кетеді.

Көкесінің басын ап,
Биік тауға өрледі.
Жан ұшырып Күнайым,
Тұкті көзі көрмеді.
Табансыздық, корқактық,
Камалап еді женбеді.
Өлімге кимай сұлуды,
Өсімдік жол бермеді.
Жалғыз-ақ төнген сұрша тұн
«Өмір жок, енді өл» – деді.

Ентелей басып алқынып,
Жармасты таска тырбиып.
Кош бол, сұлу, кош десіп,
Карады жұлдыз жылмиып.

Актық қүші сарқылып,
Шынға шыкты бір биік.
Көкке көзін бір салса,
Тұр екен ай мұлғиіп.
Жардың асты терен су
Қап-кара тұндық, тұнғиық.
Өмірмен сұлу коштасты,
Ішінен сөз бен у құйып.

III

«Бір кезде өмір қандай ен,
Шекер менен балдай ен.
Қызырып шыккан қызыл гүл,
Ағарып аткан таңдай ен.
Тұрмыс жұмық, кең сарай,
Ішінде жанған шамдай ем.
Құлышындай құланның,
Керілген карыс маңдай ем.
Қызыл ала қызғалдақ,
Бұралып өскен талдай ем.
Еркін дүние ішінде
Жалғыз-ак өзім бардай ем.
Алдадын!
Алдадын.
Таңғалдым.
Сағымсын,
Құбылдын,
Ағынсын,
Ұрылдым!
Жалынсын,
Жандырдын.
Залымсын, –
Кан қылдын!..
Әттең, өмір-ай,
Қайттын-ау, көніл-ау...

Сенімен өмір коштасам.
Дос едім, енді қастасам.
Сен мазак қып әкелдін

Мазактан өзім қашпасам.
Өмір кылды келеке.
Өлімнің кілтін ашпасам.
Мен өлем, өмір бакыл бол.
Көтер кінә тастасам.
Өлемін.
Көнемін.

Өлемін.
Өлемін!!!..

Ұлимын –
Ұлимын –
Құримын,
Шіримін,
Әлсізбін,
Кансызыбын,
 Өнсізбін,
 Жансызыбын.

Әттен, өмір-ай.
Кайттын-ау, көніл-ай!
Көрер күнім көр болып,
Әлер болсам кор болып.
Не үшін көрдім жарыкты,
Өзімнен басқа досым жок.
Мен сықылды ғарыпты
Айдаһардай арсылдал,
Құшактап ажал алыпты.
Көкем, ботам қайдасын?
Күнайымын зарыкты
Мейірімің қайда сүм тұрмыс.
Алдыма тарттың тамықты.
Таудай кайғы жүктелді,
Көтермей иінім талыкты.
Адаскан киік лағы
Актық күшін сарыкты.
Сүйенер басқа түгім жок,
Жалғыз-ақ өлім калыпты.
Өлемін, суда шіримін!
Жолдас кып жүзген балыкты.
Жылаймын,

Жылаймын.

Жылаймын,
Құлаймын!

Ағамын,
Ағамын,

Ағамын,
Қаламын.

Шіримін.

Іримін.

Шіримін,
Құримын.

Әттен, өмір-ай...

Қайттың-ау, көніл-ай.

Берекесіз ант аткан,
Жазықсыз мені зарлаткан,
Шабыскан босқа ел құрысын.
Жауызды жалмап жұтпаған,
Тымырсық кара жер құрысын.
Ағаш оқ болған хандарға
«Шауып кел» барлық ер құрысын.

Хандар, байлар, батырлар
Құлактарын кер болсын.
Мендей болып үй ішін,
Көзінің жасы көл болсын.
Боздактарын осындай –
Итке, құска жем болсын.
Ел түбіне жеттіндер,
Түбіне жетер ел болсын.
Бар карғысым таусылды,
Күнің түнге тен болсын.
Қажыдым,
Қажыдым!!..

Қайтты ғой,
Қажырым.

Күттім,
Күттім...

Күттім,
Біттім.

Өмірім,
Кеш!
Өмірім
Қош!

IV

Зарланып сұлу түрғанда
Таң сарғайып білінді.
Күншығыс жак бозарып,
Қара көрпе түрілді.
Жардың асты кен өзен
Толқынға толқын ұрылды.
Өзеннің ұшы алыста
Жағалап тауды бұрылды.
Ыс-сс етіп, ысылдап,
Жел көбейтті сыйырды.
Жан-жағы биік аскар тау,
Сұрша бұлтты жамылды.
Аккайың, жасыл қарағай
Белшеден буға малынды.
Жылжып бұлттар коштасып,
Күншығыска ағылды.
Тұқ көрсетпей дүние
Өз-өзінен тарылды.
Сұлу ай аяп сұлуды,
Боп-боз болып бозарды.
Барлық жұлдыз бас иіп,
Сұлуға салды назарды.
Жалғыз-ак аскар қаратас,
Есіркемей сазарды.

Кернеген ыза Күнайым,
Бір шолды тағы өмірді.
Ойлат еді өткенді
Жүргегі жүзге бөлінді.
Жер, көк, тау, су, өсімдік
Жаналғыштай көрінді.
Өмірден ләzzат қалмаған
Жұбатардай көнілді.

Мөлшерлеп күшін байқап,
Тұрмыстан сұлу жеңілді.

Кайғы кернеп сұлуды,
Денесі кызып, жылынды.
Бір минут өтпей тағы да
Мұздай болып суынды.
Әртengen жүрек алқынды,
Өнешіне тығылды.
Көкесінің басын ап
Жардан сәби жығылды.
Шолп-шолп сүйіп карсы алды,
Бұйранған ағын су.
Тітіркеніп сілкінді,
Карағаш, калын ну,
Жанғырыкты каратас,
Тұс-тұстан болып у да шу.
Сұлудың тәнін жасырып,
Көтерілді жерден бу.
Дауыс қып үнін көтеріп,
Үстінен ұшып өтті акку.
Анда-санда кара шаш,
Карандап суда көрінді.
Аппак қардай денесі
Толқынға бұйра көмілді.
Шопылдатып шортандар
Сүйді кызыл ерінді.
Жансыз дene калыктап,
Жазылып дene керілді.
Өлерде серік кескен бас,
Өлгөн соң одан бөлінді.
Біраздан соң күн көзі
Ашылып тұман сөгілді.
Тұрмыстың сондай тарлығы
Киды кыршын өмірді.

V

Жетім кыз күйін күнірентіп,
Домбыра боздал зарлайды.

Күніренеді домбыра –
Көзінен жас парлайды.
Күніренеді домбыра –
Қырық жылғы шерді қозғайды.
Баяулатып аяғын
Ыңырсып кана боздайды.
Домбыра күйі – желді күй,
Жел береді – адамға.
Жел казығы – кәрі аныз
Көз салсан өткен заманға.
Қалай тіксөн де көзді
Кездесесін аранға.
Шерімді келіп түртпесе,
Осынша сөзді жазам ба?
Жаза берсен бітпейді,
Айтасын токтау каламға.

Домбыра күйі күніреніп,
Көнілге мұн береді.
Сол күйлерді тартканда
Мынадай сурет келеді:
Қанағыш кара албасты,
Карайып келіп төнеді.
Карс жауып кабағын,
Аузынан жалын төгеді.
Карсы алдына кез келген,
Күйеді де өледі.

Бірде шаккыш жылан бол,
Тілімен уын себеді.
Уланган накак адамдар,
Күш кетіп әлсізденеді.
Қаны кашып түсінен,
Кезеріп ерні кебеді.
Ақырындал қуарып,
Кепкен гүлдей семеді.
Жауыздыкты егіндей,
Ел ішіне себеді.
Қасқыр бол шауып койларға.

Кандарын судай төгеді.
Доныз боп бірде корсылдап,
Тұмсығын сазға көмеді.
Бір уакытта тажал боп,
Дүниені өбеді.
Жер шарын көріп ойыншык.
Аяғымен тебеді.

Сол уакытта алдына
Елестейді Күнайым.
Қайғы жапкан кабағын.
Көкірегін керген уайым.
Қарай қалам қадала
Деп мұны мен сынайын.
Бұлбұлдай тәтті үнімен
Ашады сырдын сарайын.
– «Өткен күнге карасам,
Өмір емес құрысын,
Аяқ басса жау болып,
Тарылтты елдін тынысын.
Жаудан қашу, жау анду
Болды баккан жұмысын.
Азатпын деп жүрсөн де,
Біреудін ертен құлысын.
Әлі жеткен әкетті,
Өзеннің өтіп килемсын.
Жазықсыз, накак болсан да,
Құрбаның сен де бірісін.
Хандардың осы ісіне,
Ішің қалай жібісін.
Хан ұры, ісі талауда,
Қосыла сен де ұрысын!».

Бір кезде тағы Күнайым,
Жібекке қызыл оралып.
Көз көрмеген сұлу боп,
Бейне күннен жаралып.
Бұлбұлдай сайрап сөйлейді.
Бір колда күн, бір колда ай,

Ажарға ажар жамалып,
Куат беріп бойына.
Құлімдейді кадалып,
Кетеді кайғын таралып.
– «Құттықтаймын еңбекші,
Жасаған мынау тойынды.
Құшакты жайып карсы алам,
Көтерген еркін бойынды.
Неше жылдай шаршадын
Күреске бөліп ойынды.
Сол күресте толтырдын
Қып-қызыл канға қойнынды.
Күрес онай олжа емес,
Құрмалдығын сойылды.
Кекиғен талай кепиет
Бағынды сұнып мойынды.
Досын, касын барлығы,
Женіліп енді бой ұрды.
Одағынның ішінде,
Озбырлық жасау койылды.
Отаршыл, ұлтшыл төрелер,
Көздері мәнгі ойылды.
Ұлт-ұлттың бәрі ағайын
Алауыздық жойылды».
Күніренген күйлі домбыра,
Өткен күнді қарғайды.
«Жетім қыз» күйі күніреніп,
Күнайым болып зарлайды.
Жылайсын күйді тыңдайсын,
Көзіннің жасы парлайды.
Күніренеді домбыра,
Қоныр күйді толгайды.
Өткен, кеткен, келешек,
Тұс-тұсынан андайды.
Жүйрік көніл окша ағып,
Жердің жүзін шарлайды.
Қай жерде кандай істер бар,
Көрмегені қалмайды.
Кемдікте біреу жүрсе егер,

Қайғына кайғы жалғайды.
Сол уақытта Күнайым
Былай деп маған жырлайды:
– «Мұнайма, аға, мұнайма!
Ағызба көздің сорасын.
Жігерлі бол, жасыма,
Қайраттың істе жорасын.
Жетекші – Компартия
Бекіткен мықтап корасын.
Қызылләскер жаужүрек,
Байлардың казған моласын.
Коминтерн ордан бар
Отырған құрып жобасын.
Ағылшынмен тен қылмак
Африканың карасын.
Төнкеріс ертең шарлайды,
Мұхиттардың жағасын.
Байлар алып бірге өлмек,
Пәлесі мен жаласын.
Татулық, достық жapsырмак
Ел мен елдің арасын.
Сол күресте сен дағы,
Табынмен сойыл соғасын.
Ойына алған жеріңе
Талықпай ертең баrasын...

1926

БАТЫРАҚ

ӨЛЕНДІ ХИКАЯ

(Казақ жатышыларына)

Мен сендерден бір тамшы аккан жаспын,
Сол тамшы болғандықтан байға каспын.
Сенін жүрген жерінен қозғалмайтын,
Жұлдырыктай қарам бар, каткан таспын.

Мен дариядай тасыған ағып келем.
Менде ақындық жалғыз сөз «Жалшы» деген
Сол сөз менің тәнірім табынатын.
Басқаға сенен қалса ғана берем.

Мен сендерді басқадан бұрын көрем,
Мен колымды сендерге бұрын берем.
Сендермен кеп алысар жау табылса,
Мен бәрінен колында бұрын өлем.

Сен жыласан көзімнен кан ағызам.
Сен қуансан тілімнен бал тамызам.
Сенін егер өзегін талып кетсе,
Басқадан бұрын саған нәр тамызам.

Бұл менің иманым мен адап сырым,
Сендер үшін, мендегі барлық жұғын.
Сендердің өміріннің бір суреті
Алдына тарту қылыш тартқан мұным.

Менін тілім арнаулы саған ғана,
Мен сендікпін еншіңе тиғен дара,
Алтына тарту тартып бас иемін,
Мен сенің намысынды корғар бала.

ҚАРАШҰНАҚ БАЛА

I

Үнгір көз, мұрны қайкиған,
Табактай бет жалпайған.
Шот мандай, түсі қап-қара
Дүрдік ерін салпиган.

Сакал мұрты жабағы,
Тұксие біткен қабағы.
Бұқа мойын, шоң желке,
Тырысып жаткан бұғағы.

Екі иіні какпактай,
Бұлшық еті токпактай.
Екі елі кір қеудесі
Баттасып жаткан батпактай.

Таяқтай колдын саласы,
Тарамыс саусак арасы.
Бір өзінің келеді
Көп жігітке шамасы.

Аупай-саупай мінезді,
Бейнетке нендей төзеді.
Он кісінің жұмысын
Істейді жеке бір өзі.

Қарашұнақ осындай,
Болып өскен жалшы еді.
Есіркеудін орнына
Жейтіні ылғи қамшы еді.

Күншаш оның катыны,
Сол-ак жалғыз жақыны.
Адам болып жүргені
Жалғыз соның ақылы.

Қарашұнақ болғалы,
Сонынан «кырсық» калмады,
Отыз жылдай кісіге
Адал күшін жалдады.

45-ке басты аяғын,
Бір ашпады қабағын.
30 жылдай асырап,
Келеді жалғыз тамағын.

Сақал, шашка ақ кірді,
Буынға сарсық дақ кірді.
Тері ұстап ылғи ауырып
«Құян» деген «бак» кірді.

Күш те кайта бастады,
Қажыған кайрат таспады.
Қанша енбек етсе де,
Өмірде көзін ашпады.

Екі-үш жасар арасы,
Өлді талай баласы.
Жасынан оны қартайтқан –
Көп баланың азасы.

Асырайтын туған жок,
Өзіне мал жиған жок.
Содан басқа ол манда
Сормандай болған бір жан жок.

Қарашұнақ бір кезде,
Шаттықка түсті бір өзге.
Екікабат катыны
Зарығып жылап жүргенде.

Бір күні Күншаш толғатты,
Түні бойы зар какты.
Таң алдында босанып
Тілегі болды – ұл тапты.

Шұнакта ес қалмады,
«Түгелденді» арманы.
Бір кой сойып қалжаға
Бес айға күшін жалдады.

Молданы да шакырып,
Қалжадан дәм таттырып.
Былай деп сөз бастады
Қасына жакын отырып.

«Мына бір тері орамал,
Ырым кып көпке балап ал.
Ат койып бер балаға,
Жалғызға тәнірі болсын жар!».

Молданың күліп қабағы,
Бұлкілдең кана тамағы.
Қозыбак болсын балан деп,
Атады туған баланы.

Қарашұнак күлімдеп,
Құр-құр етіп дүрілдеп.
Буындары катайды,
Сарысу баскан іріндеп.

«Қозыжан» койды баласын,
Көріп онын карасын.
Ішпей, жемей ток болды,
Жазып ескі жарасын.

Көкпенбек болып иегі,
Жұмыста үнемі жүреді.
Талықсып шаршап келгенде
Қозыжанын сүйеді.

Үйіне келсе әлдилеп,
Домбыра алып күй қүйлеп.
Дұрдиген ерні қыбырлап,
Бұлкілдейді «сүй, сүй» деп.

Бірге келіп Козыжан,
Болды піскен балдырған.
Екіге аяқ басканда,
Шамдай болды жандырған.

Келгенде үшке домалап,
Жүгірді ылғи ағалап.
Қарашибұнақ сүйеді,
Мың балаға бағалап.

Төртке келіп күн болды,
Қызырып шыккан гүл болды.
Беске аяқ басканы,
Ержеткемен бір болды.

ҚАРАШҰНАҚ ҚАЛАЙ ӨЛДІ

II

Қарашибұнақ сорлыда
Жалғыз қара болды ма?
Жалданып байға күнелту,
Басқан танба жарлыға.

Ес біліп, етек жапқалы,
Жем болды байға тапқаны.
«Шокан адад адам!» деп,
Кімге тұрса мактады.

Биылғы жыл тұрганы,
Айдарбектің Құрманы.
Өзіне деген түгі жок,
Сол үйдікі бар малы.

Құрман аскан бай еді,
Жегені ылғи май еді.
Төрт түлік мал түп-түгел,
Төрт құбыласы сай еді.

Жұздеген оның биесі,
Алпыс-жетпіс түйесі,
Бес жұз кой, үш жұз сиыр бар,
Жалғыз бай сонын иесі.

Отыздал жалшы жалдайды,
Аз бұлмен көңілін аулайды,
Караши, консы кедейлер
Жағынып тағы қалмайды.

Біреуі сауып биесін,
Біреуі бағып түйесін,
Тамағы үшін сактайды
Құрмекенің «киесін».

Бір күні түйе желдепті,
4–5 күн ұдай келменті,
Олай-бұлай жүргеннің
Біреуі де көрмепті.

Шұнакты Құрман шакырып,
«Кайда, – деп, – түйе?» акырып.
Малға ие болмайсын!
«Жүресін ылғи шатылып».

Ата тегін боктады.
Шошқалап сөзбен қаптады,
Каращұнак мелшиіп
Бір ауыз сөз катпады.

Әкеlei п атын ерттеді,
Бай оған кісі ертпеді.
Құрсініп, кейіп, буынып,
Жатыр еді кеткелі.

Козыбагы жылады,
Қатыны жөнін сұрады.
«Түйе желдеп кетіпті,
Бармасам бай ұрады».

«Барма!» – деді катыны, –
Мал ғана байдын жакыны,
Ажалға жалғыз айдаған,
Не керек оның шатуы.

«Арам каткыр жыланбас,¹
Кісі көрсө каны кас.
Осы күні құтырып,
Көпіріп жүрген есуас.

Жалғыз жан қалай айдайды,
Біреуге ол болмайды,
Жыны түссе ұстап ап,
Мылжалап сені шайнайды.

Азар болса шығарар,
Күрекке жұмыс табылар.
Егер бар деп қыстаса,
Біреуді тағы ертіп ал!».

Қатынның тілін алмады,
Алуға бай болмады.
Аттанғанда Күншашы
«Сактай гөр» деп зарлады.

Кеш еді ымырт жабылды,
Бұлт бар ала-шабырлы.
Жайлау жакка бет алып
Тұн бойы іздеп сабылды.

Бір уақытта күн шыкты,
Серпілтті тұман ашыкты.
Он кол жакта алыста,
Бакырған бір үн шыкты.

¹Жыланбас – келедегі бура.

Дөңге шығып карады,
Түйелер 60 шамалы,
Күнбатыска бет алып,
Желдең тартып барады.

Атының бұрып мойынын,
Көлденен ұстап сойылын.
Түйеге шаба жөнелді,
Дөннің ала койынын.

Жыланбас бұған карады,
Әркешке басын сабады.
Талтиып тұрып шабынып,
Бұркырай жыны борады.

Қарашұннак жакындаپ,
Коркытып ойы акырмак.
Айдауға бетін кайтарып,
Сойылды әбден батырмак.

Бурага Шұнак тап берді,
Бура да карсы шап берді.
Сойылмен ұра бергенде
Долданып бура «ап» деді.

Арандай аузын анырайтып,
Жұтардай көзін бадырайтып,
Кеп еді, перді сойылмен
Дәл шекеден нығайтып.

Және перді жағынан,
Бұрылды он жағынан.
Кай тұсынан сокса да,
Калар емес соңынан.

Күшіне көнілі сүйінді,
Бура неше түйілді.
Ұмтылайын десе де,
Жасканып мойын, иілді.

Түйені айдал келеді,
Бура тап-тап береді.
Карсы келсе мандайдан.
Сойылмен келіп переді.

Басын бура шайкайды,
Сойылмен тағы жайкайды.
Коркытпак боп айбынмен
Көбейтеді айғайды.

Бір кездे бура тап берді,
Шокан да карсы шап берді
Сойылмен бастан ұрғанда
Ортасынан қақ бөлді.

Түбімен басқа сабады,
Бураның жыны борады;
Каймығар оған болмады,
Құрыды енді амалы.

Енді соры қайнады.
Тауысты істер айланы;
Жынын шашып бүркырап
Шоканды бура шайнады.

Колымен ұрды шекеге,
Жұдырық оған өте ме?
Ойбай салды бакырып,
Елге даусыс жете ме!

Үірс-ырс етіп тамағы,
Әркешіне сабады,
Шопак құрлы көрмеді,
Үйіргендей баланы.

Есі ауып, құлак шулады,
Жүрегі аттай тулады;
Көзінен қанды жас ағып
Карғады іштен бураны.

Тіземенен баскалы,
Бір кезде жерге тастанды.
Төсіменеп үйкелеп,
Енді езе бастады.

Тұсірді еске катынын,
Алмаған оның ақылын.
Күрмеліп тілі ынырысып
«К.о.о.з.. ы... ж... а... н!..» деді ақырын.

ҚОЗЫБАҚ ЖЕТИМ

III

Құрман жатты алансыз,
Қарашұннак хабарсыз.
Сол кеткеннен жок болды,
Іздеді Құрман амалсыз.

Іздеген жұрт сабылды,
Кезді сайды, адырды.
Он бес шакты құн өтіп,
Сүйегі зорға табылды.

Жаткан жері сасыпты,
Сүйегін ит-кұс шашыпты,
Әр жерде жаткан бір сүйек
Етін жеп андар таусыпты.

Бір кап қылып сүйекті,
Арбаға әкеп тиетті.
«Тағдырда солай жазылған».
«Осылай жалғыз не етті».

Деп Құдайға аударды,
Сүйекті алып барған-ды.
Көргенде Күншаш ойбайладап,
Шашын жұлтып зарланды.

Күрманды карғап-сіледі,
«Осылай өзін кал!» деді.
Қайырты болсын айтқанды
Құлағына ітмеді.

Ержетпеген баласы,
Көзінің акты сорасы.
Жерді соғып қарғады
Қолынан келген шамасы.

Қарғады Күншаш өмірді,
Көзінің жасы төгілді.
Салдырылаған ку сүйек
Ертеніне көмілді.

Жылау-сыктау айгаймен,
Бетін жырткан ойбаймен.
Тағы да бірер жыл өтті,
Алышып сорлы маңдаймен.

...Елге сүзек тарады,
Естіліп жаман хабары.
Күншаштың барлық уайымы,
«Қашан келіп қалады!».

Өлгені артық өзіне,
Жалғызы күйік көзіне.
Жетсе арман қылмас ед
Ұлының жігіт кезіне.

Бір күні ерте тұрды да,
Міндепті ісін қылды да.
Отырды, басы ауырды:
– «Шынымен Құдай ұрды ма?»

Ауру үдей бастады,
Басына жастық жастады.
Қорқайын деді жүргегі
«Не пәлені таstadtы?».

Екі шеке зырқылдал,
Денеден тер бұрқылдал,
Жаңған оттай қызынып,
Жатып алды ыңқылдал.

«Қозыжан, келші, қарагым,
Шөлдеп, сусап барамын.
Қаласын ба зар қағып,
Қалқам-ай, не боламын?!».

Сол жатканнан мендеді.
Күшейіп ауру деңдеді.
Жанталасып жатқанда
Үйіне бір жан келмеді.

Құншашта күшті сандырак,
Екі беті албырап.
Оттай күйіп денесі
Әлсізденді қалжырап.

Ұлының ұшты жүргегі,
Құншаштың кетті сүрені
Жанашыр жалғыз баласы,
Басқа кім аяп келеді.
Бірер күн жатып шала есті,
Мезгілінде күн кешкі.
Бет терлеп, ерні қыбырлап,
Ышқынып Құншаш жан кешті.

ҚОЗЫБАҚ ҚОЗЫШЫ

IV

Қозыбак зарлап жылады,
Көзінің жасын бұлады.
Әке-шеше, туған жок,
Енді кімде тұрағы.

Барар тау, басар жері жок.
Асырарлық елі жок.

Жасы биыл жетіде,
Сүйенетін белі жок.

Бұғанасы катпаған,
Таны еркін атпаған.
Жалғыз болып дардандал,
Ойынды ғана жаттаған.

Жас бала нені біледі,
Неге әлі келеді.
Зарлап жылап жүрссе де,
Ешкім обал демеді.

Көрінген көзге шұқыды,
Жұдышықпен нұқыды.
Әркімге бір телміріп,
Болмады ешбір күтімі.

Сенгені Құрман жалғыз-ак,
Құрман оған өгей, жат.
Козылардың сонына
Жас жетімді койды сап.

Күн шыға кой өреді,
Үйкысын Қозы бөледі.
Күн сәскеге жеткенде
Ауылға зорға келеді.

Басқан дүние тар болды,
Аяушыға зар болды.
Тан біліне түрегеп,
Күзеткені мал болды.

Басына котыр білінді,
Аяктары тілінді.
Шөгір кіріп аксандал,
Козымен бірге жүгірді.

Балағы жырым, жырылып,
Түрілген ышқыр бүріліп.
Басында таз кепеш бар
Тозған терісі кырылып.

Басы киіз котыр боп.
Кигені көн-кокыр боп.
Азды, елден іздесе
Бұт сықылды жетім көп.

Безге толған тамағы,
Сасық боп ағады.
Бас – сарыала қанды ірін
Сауыс қылды жағаны.

Жұрт жиіркенді маңынан,
Ақкан ірін қағынан,
Жататын мекен жасады,
Актабанның жанынан.

Бай ұлы ойын бағады,
Басқа ісі шамалы.
Козыбак көріп оларды
Ішінен ызаланады.

Көзі құрғыр қызығып,
Ойнауға көңілі бұзылып.
Жакындаса бай ұлы
Салады соған жұдырық.

Арашалар адам жок,
Қарсыласар заман жок.
Жер тепкілеп жылайды,
Бұрынғыдан жаман боп.

Бәйбіше де күтпейді,
Бұт істер ісі бітпейді,
Ержеткен ұлken жігіттей
Киынды да жүктейді.

Жарымайды тамағы,
Айранның да шалабы
Аузына еркін тимейді.
Ірімшік ұрлап алады.

Қатады аштан бұралып,
Өзгермеді бұл қалып.
Ақырында ұры деп,
Жіберді Құрман шығарып.

ҚОЗЫБАҚ ҚОЙШЫ

V

Он үшке аяқ аттады,
Қойши болды, мактады.
Қойынан шығын шығармай,
Алған бұлын актады.

«Таз койши» деген ат алды,
«Сұр таңдай» «ку жак» атанды.
Епті болды баладан
Өзімен оскен катарлы.

Бір көрмеді дамылды,
Ертелі-кеш сабылды.
Кол-аяғы тілініп,
Қап-кара болып жарылды.

Таң сібірлеп атқанда,
Бозторғай қанат какканда,
Жердің үсті шық болып,
Боп-бозғыл болып жатқанда.

Ұйқысы шайдай ашылып,
Басын тыр-тыр касынып.
Өргізеді койларын
Иығына дорба асынып.

Бір аяқ айран тамағы,
Бір аяқ құрт алады.
Кой жүн күпі жамылып,
Коймен кетіп қалады.

Шыкка белден түседі,
Быртиып аяқ іседі,
Табанына шөгірлер,
Инедей болып піседі.

Тыр-тыр қасып арқасын,
Кеміріп тіспен малтасын.
Ермек қылып ойнайды,
Арқалап жүрген қалтасын.

Ауыздары бұлкілдеп,
Құйрыктары іркілдеп,
«Шай, бұлай!» деген дауыска
Жапырылып дүркіреп.

Жайылып койлар өреді,
Сонында койшы келеді.
Коймен бірге жүгіріп,
Жидекті бұл да тереді.

Сәскеде койлар тояды,
Енді оттауды кояды.
Койшының да көп жүрген
Ауырады аяғы.

Жусайды койлар жатады,
Рақатқа койшы батады.
Шалқасынан жатып ап,
Шымшықты жакпен атады.

Сыбызғысын алады,
Күнірентіп даланы.
Әуендетіп дауысын
Шырқап әнге салады.

Жауында соры кайнайды.
Бұрсаңдең койды айдайды.
Иығынан су өтіп,
Берекесі калмайды.

Денеге су өтеді,
Құты мұлде кетеді.
Ерні-басы бозарып,
Тісі сак-сак етеді.

Күз болса құлкі көрмейді,
Өні тіпті енбейді.
Сүйретіліп итшілеп
Сонда да сорлы өлмейді.

Қозыбак койши сортыда,
Бір ракат болды ма?
Көрінгеннен сөз естіп,
Жемеген таяқ қалды ма?

Таз койши атын таққалы,
Бір күн дамыл таппады.
Байға бір күн жақса да,
Бір күндері жакпады.

Тұрмыс үлкен молда ғой,
Не білем болса сонда ғой.
Жокшылыктын зардабы,
Түсірмейді нендей ой.

Қозыбак есті ку болды,
Жүрген жері ду болды.
Беті құлтіп жүртты алдап,
Ішінде ашы у болды.

Такпақ, өлең, ертегі....
Бұларды ермек етеді.
Жиын-тойда ән салып
Домбыраны шертеді.

Буады көзін, алдайды,
Тіл де сайрап зарлайды.
Солай еңбек етсе де,
«Таз койшы» аты қалмайды.

СҮЙІСКЕН КӨҢІЛ

VI

Жыл артынан жыл өтті.
Күн артынан күн отті.
Қозыбак енді жігіт боп,
Қатарға кіріп ержетті.

Кедейлік әлі қалған жок
Алдына мал салған жок,
25-тен асса да,
Әлі әйел алған жок.

Бүтін киім киген жок,
Такымға ат тиген жок.
Аркасында жастықтын,
Бірін де елең көрген жок.

Он қолдан өнер төгілді,
Балқытып сокты темірді.
Түйін түйіш ағаштан
Өрнектеді өрімді.

Білмейтіні болмады,
Өттелді байға алғаны.
Құдайберген деген бай,
Бір жыл оны жалдады.

Атадан байлық кетпеген,
Өзіне ешкім жетпеген.
Аузынан уыз арылмай,
Еш уакыт «ырыс» теппеген.

Құдайберген бай болды,
Төрт түлігі сай болды.
Шалқып жатып құндіз-түн
Жегені ылғи май болды.

Жалдады ондаш жалшыны,
Ұстады малдай малшыны.
Оларға жалғыз кожа боп,
Үйіріп жүрді камшыны.

Козыбак тағы жакты оған,
Жаздай шөпті шапты оған.
Күзде жинап отынын,
Кыс болса малын бакты оған.

Бөтенге табан аудармай,
Бөтен байға жалданбай,
Жүргендіктен бай оны,
Көрді сатып алғандай.

Токалсыз бай бола ма,
Кедейде ес кала ма.
Сұраса бай жас кызын
Сатпай ма үш-төрт караға.

Құдайберген елуде,
Әлі де кызық көруге,
Көнілі бір кез кетеді
Токал ап көнілденуге.

Тап басты ойға аяғын,
«Макұл» деді ағайын.
Кай кедейде кыз бар деп,
Көздеді барлық маңайын.

Онсыз да екеу катыны.
Екеуден бар алты ұлты.
Үшіншіні алам деу. –
Ен байлыктын каркыны.

Не көп елде, кедей көп,
Өледі кедей «көмей» деп.
Кедейдің қызы экеден
Тұғандай ғой өгей боп.

Койшығұл деген кедей бар,
Алпысқа келіп болған шал.
Он бестегі Гүлжанды,
Біреуге беріп алмак мал.

Гүлжан сұлу ақмандай,
Ерніне бояу жаккандай.
Құмырска бел, кара көз,
Төгілген кара шаш қандай.

Бай бір күн оны естіді,
«Сұлу десті кескіні».
Койшығұл сөзсіз көнеді,
Берсе кой мен ешкіні.

Кісі жүрді араға,
Кедейде ес қалама.
«Мал береді, мол береді,
Мосқалына қарама».

Мал десе кедей өледі,
Катынмалды береді.
Он күн өтпей Құдекен,
Токалды алып келеді.

Еркімен Гүлжан келген жок,
Еркімен әке берген жок.
Үйге алып келгенше,
Күйеуін Гүлжан көрген жок.

Көкпенбек сакал иегі,
Елуден аскан күйеуі.
Он бестегі балдырған
Ол шалды қалай сүйеді.

Күні сол ғой жарлының,
Бірақ білді шалдығын.
Күндіз-түні жылаумен
Шығарды іштен бар мұнын.

Онбаған деп тұқымы,
Күндеңі көзге шұқыды,
Аяғымда жатыр деп
Болыспады тұқылы.

Жылаумен білді өлмесін,
Өткен күн қайтып келмесін,
Көнілі әбден сезді де,
Гүлжан тапты теңдесін.

Қозыбак өте епті еді,
Гүлжанға көнілі кеткелі.
Недәүір уакыт болса да,
Көп күн колы жетпеді.

Гүлжанға ол ұнайды,
Көзкарасын сынайды.
Жұмыстан колы босаса,
Домбыраны бұрайды.

Шырқап әнге басады,
Перделеп Гүлжан тасаны.
Екі көзі құлімдеп,
Ыңырып әнін косады.

Кей кезде сөзбен қағады,
Көзін де қысып қалады.
Қозыбак енді Гүлжанға,
Анық сеніп болады.

Екеуі косты көнілін,
Гүлдендірді өмірін.
Күннен күнге арттырды.
Бір-біріне сенімін.

Аламын дейді Гүлжанға,
Тиенін дейді Гүлжан да.
Бірак алу киын ғой,
Кедейлікте күн бар ма!

БАТЫРАҚ СЪЕЗІ

VII

Қан жайлайдын іші еді,
Құп мезгілі түс еді.
Күн көзі ысып, биршытып,
Аякты басу күш еді.

Козыбак колға калып ап,
Пышағын кайрап жанып ап.
Тігуге етік айналды,
Саймандарын тағы да ап.

Көленкеге отырды,
Манына жиды кокымды.
«Ширатып бер тарамыс»
Деп Гүлжаннан өтінді.

Гүлжан онын сүйгені,
Көздері күліп биледі.
Козыбак шырқап ән салып,
Былғарыны түйреді.

Бір пар ат жортып келеді,
Сол үйге атын тіреді,
Қалпакты екі жас жігіт,
Тарантasca мінгені.

Бәйбіше қымыз сапырды.
Жігіттер байды шакырды.
– Отағасы, жегіп бер
Жалшына пар атынды.

– Жалшы кайда барады?
– Бүгін съезд болады.
– Шырафым, бүтін бара алмас.
Істері бітпей калады.

– Жок, бай, онын болмайды,
Бүгін жұмыс қылмайды,
Жалшылар бірге жүреді,
Жұмысым бар деп қалмайды.

Амалы байдын құрыды,
«Артынан бір былығы,
Жарап еді болмаса,
Жаксы емес-ау ырымы».

Деп ішкенін ойлады,
«Аналар бол!» деп қоймады
«Козыбак, сен барма деп,
Күдекен оны арбады.

Мен бар дейін, сен барма,
Тұк бермейді. алданба.
Бермек түгіл кол салар,
Қайта менен алғанға.

Сен бетіммен жүрмін де.
Баласымен бірмін де,
Жалданбасам шарт жасауды,
Әлдекашан білдім де».

– Сартың не?
– Саған не керек!
Кәмунес саған не беред...
Ауырып ертен сыркасан,
Беремін мына мен көмек.

Козыбак оған «құп» деді,
Келгендер көп күтпеді.
Көндірдім деп ішінен
Бұ да атын жекпеді.

Келгендер кысып коймады,
Бай «о, бү» деп алдады.
Жалшыны бірак әкетпей
Келгендер кетер болмады.

Бай атын жекті амал жок,
Қарсыласар заман жок.
Қозыбак та артына
Кетті амалсыз алан боп.

Бір жерге жұрт жиылды,
Алка-котан иірді,
Қойшы-колан, құл-құтан,
Қараса бұл жиынды.

Нұсқаушы сөз сөйледі:
– Кедей бұрын ел ме еді,
Байларда жүріп құлдықта
Не азапты көрmedі.
Қанша енбек етсе де,
Акысын бай берmedі.
Тұзағында байлардын
Тепкі болды коргені.
Тен ұстаса қанауышы
«Ит, шошқасын», – дер ме еді?!
Сол сөзді есітіп жалшынын
Көзінің жасы көлдеді.
Ойлаши, кәне, жалшылар,
Сол күндерін күн бе еді?

Байға малды сен таптын,
Отынды байға сен жактын.
Күнгө күйіп далада,
Шөбін-дағы сен шаптың.

Көгерген құрт, ашы іркіт,
Бай татпады, сен таттын.
Арасында құрымнын

Бай жатпады, сен жаттын.
Адал күшің арам боп,
Байларға иттей талаттын.

Ақылсыз да сен болдын,
Жакынсыз да сен болдын.
Жілігінде майы жок,
Татымсыз да сен болдын.
Өмірде тізен жылымай,
Катынсыз да сен болдын.
Көлік тимей астына
Такымсыз да сен болдын.

Өзің адам болсан да,
Айуанмен тең болдын.
Күшің адап болса да,
Тұрмысында кем болдын!

Өткен күн енді жойылды,
Байлардың көзі ойылды.
Біреуді біреу талап жеу,
Бұдан быттай койылды.
Міндегін білген сендейлер
Бүйірі шығып тойынды.
Тенденкке жеткің келсе егер
Осыған бөл ойынды.

— Сендерге ұйым ашамыз.
Бастарыңды косамыз.
Кемтігінді толтырып,
Көнілінді басамыз.
Тенелудің жемісін,
Теріп же деп шашамыз.
Шешен сөзін доғарды,
Есітіп мынау хабарды,
Білмегенін сұрасып,
Жиылғандар куанды...

БІР ЖАЛШЫНЫҢ СӨЗІ

«Жаңағы сөздің бәрі рас:
Түк білмей болдық каранғы.

Жалшылардың етіне,
Сұліктей байлар қадалды.
Керегі жоқ көп сейлеп,
Өтіп кеткен заманды.
Ашуға сондай ұйымды,
Тап басар едік табанды.
Білмейміз...

көз жетпейді,
Пайдалы яки залалды?
Ен әуелі түсіндір,
Біздей жалшы наданды».

НҰСҚАУШЫНЫҢ ТҮСІНІГІ

Ұйымнан пайда мыналар:
Әуелі бастық сайлап ал!
Сонан соң бәрін мүше боп,
Басынды косып коғамдал.

Сол ұйымың арқылы,
Жасайсың шарт қағаздар.
Шарт қағазда мынадай
Жалшылар үшін пайда бар:
«Байлар жалшы жалдайды,
Шарт қағазсыз атмайды.

Күніне он сағаттан
Артық жұмыс болмайды.
Кай уақытта шықсан да,
Бір тының қалмайды,
Жұмасына бір рет,
Жұмыска жалшы бармайды.

Ауырып яки сыркасан
Енбекакын өлмейді.
Баймен бірдей ішесің
Саркытын саған бермейді.
Ұрмак түгіл касына.
Ұрсып жатқын келмейді.
Есіктегі жалшым деп,
Сені бөтен көрмейді.
Бұлай етпей жалшылар
Енбектерің өнбейді!».

Түріліп түгел құлағы.
Кедейге бұл сөз ұнады.
Түсінбеген жерлерін
Кейбірі қайта сұрады.

Сөзді анық пісірді,
Артынан түгел түсінді.
Ашамыз деп ұйымды,
Жалшылар сөз ұсынды.

Ұйымдары ашылды,
Жалшылар көнілі басылды.
Комитетке аға кып,
Отырғызды Қасымды.

Козыбак түгел ұғынды,
Катесін білді бұрынғы.
Әлгі сөзді есітіп
Жүргі оның жылынды.

Құлдықта көп жыл байланды,
Жаны жаңа жайланды,
Уездегі съезге ол
Әкіл болып сайланды.

НҰСҚАУШЫНЫҢ АҚЫЛЫ

VIII

Жиылыс сөзін токып ап,
Ауылға кайтты Козыбак,
Алдынан шығып Құдекен,
– Келдің бе, – деді, – саламат!

Жиылысы не екен?
Далдандаған неме екен,
Кешегі бір келгендер
Не бітірем деді екен.

Жә, не айтты сендерге?
– Көп сөз айтты білгенге,
Көп сөз айтты, көп айтты....
– Не айтты, айт күрмелме!

– Байлар бізді жейді екен,
«Ит, шошқасын» – дейді екен.
– Мына, шіркін не дейді?!
Малды кім байға берді екен!

– Кедейлер екен мал берген,
Енбек жеп байлар дәндеген.
– Алда, сорлы-ай, акыл жок.
Құрғак сөзге желденген.
– Мен съезге сайландым,
Үйымға да байландым.
Ат мінуге әдейі,
Ауылға кайта айналдым.

Съезд осы немеге,
Неге керек ерігіп...
Саган бай ат бере ме?..
– Сен бересін!
– Уа, неге?..
Шатып отырсын әлдене!
– «Сен бересін мен алам,

Мен аламын, дәндеме!»
Келесі күн Козыбак.
Бір атты ұстап мініп ап,
Жанында екі-үш жалши бар
Калаға карай тартты салт.

Нұсқаушы жолдан жолыкты,
Сайлауын сайлап болыпты.
Жалышылармен кенесіп
Әңгімеге молыкты.

Козыбакқа кел деді.
Қыскарсын ұзак жол деді.
Өлең айт деп өтініп
Айтқызды біраз термені.

– Қозыбағым жарайсын,
Кешегіден қалайсын?
Құрылған мынау үйымды,
Не нәрсеге санайсын?

– Не көрмедік өмірде,
Тиеді үйым көнілге,
Адам боп алға басармыз
Деген келем сенімде.

– Оку оқып көріп пе ен?
– Болған жок ісім окумен.
Олай болса, Қозыбак,
Съезден кейін оқы сен.

Білімсіз адам болмайсын,
Білімсіз тәндік алмайсын.
– Окуға тілім келе ме,
Буыным катып калған соң.

– Тілін әбден келеді,
Оку білім береді.
Оқысан көзін тұрмысты
Айқынырак көреді.

– Катынын бар ма үйінде?
– Осы жүрген күйімде.
Маған катын тиे ме?
– Токал бар байдың үйінде.

– Оныменен қалайсың?
– Онын несін сұрайсын...
Токалменен тәуірмін
Есікте жүрген малайсын.

Сөзімен токал алдайды,
Далада сөзің қалмайды...
Мал салып алмай алдына,
Кедейге катын бармайды.

– Асықпа, әлі, барады!
Кедей де катын алады.
Қыздардың көзі ашылса,
Бай токалсыз қалады.

Оқысан былай етесін:
Өз еркінмен кетесін.
Катын да, мал да табасын,
Дегеніне жетесін.
Оқымасаң егер де
Осылай болып өтесін!

Байдан акы даулайсың,
Мың сомнан кем алмайсың.
Сотка арыз апарсан.
Токалдан күр қалмайсың.

Токал да саған тиеді,
Кәріден жаска иеді.
Ақылын тауып ала біл
Ол катын сені сүйеді.

* * *

Жолшыбай соғып әнгіме
Калаға кешке енді де.
Жалшылар тарап жайғасты
Жататын орын берді де.

Ертең съезд ашылды,
Үй іші қызыл, жасылды.
Ой мен қырдың жалшысы
Съезде басы косылды.

Жалшылар да сөз алды,
Талай мұндар козғалды.
Көргендерін айтпаған
Жалшылар да аз калды.

Жиылыш көп білгізді,
Жалшыға сана кіргізді.
Не айтса құйып құлакқа
Ой жолымен жүргізді.

Уш күнде съезд жабылды.
Жалшының жоғы табылды.
Тасыған судай көнілмен
Жалшылар елге ағылды.

ҚОЗЫБАҚ АҚЫСЫН АЛДЫ

IX

Козыбак кайтты еліне,
Сене түсті көніліне.
Өткен күнді ойласа
Кек косылды кегіне.

Кайта байға бармады,
Кайта жалшы болмады.
Көнілі ауды көп жылғы
Ақысын даулап алғалы.

Құдакен оны көп күтті,
Қайтып келер деп күтті.
Елге қайтты, келмеді
Енді үзді үмітті.

Комсомол еді Тілеубек
Ақылдасты соған кеп.
Сөзін түгел есітіп
Үннatty ол макұл деп.

Көп жылдық еңбек азығын
Алмак боп жазды арызын.
Еңбек корғау бөлімге
Былай деді маңызын.

«Жасымда қалған жетім ем,
Қанғырып кор бол кетіп ем.
Бейнеттің жеп таяғын
Талайға қызмет етіп ем.

Өмірде корлық көргенім,
Бейнетті бір женбедім,
Кімде тұрсам ақы жоқ,
Ала бердім бергенін.

Құдайберген жалдады,
Табаным көп жыл аумады.
Жылда акымды берем деп,
Бір тыын бермей алдады.

Сұраудын жолын білмедім,
Жуырда ғана білгенім.
Алады екен жалшылар
Байлар бермей жүргенін.

Мұнымды шағып жылтаймын,
Көзімнің жасын бұлаймын.
Еңбегіме көп жылдық
Бір мын сомды сұраймын...»

Сотка арыз берілді,
Жалшыға сот сенімді.
Саятсыздық жоятын
Окуға койды көнілді.

Бір жарым айдай оқыды,
Окуды ондаң токыды.
Хат танып, газет оқырлық,
Біліп алды окуды.

Сот келді бір күн қаладан:
Шакыру қағаз тараған.
Қаралмақ екен қағазда
Козыбак акы сұраған.

Құдекен келді ырсылдал,
Маңдайы тершіп бырсылдал.
Екпіні тауды жыккандай,
Ойы жоқ соттан кымсынбак.

Құдекен әуел тергелді,
Күә болып келген-ді.
Түгелімен шакырып,
Даулы сөздер сөйленді.

Құдекен дауға кәнігі,
Елге де бар кадірі.
Құйыршықтар күә боп,
Аузына алды тәніріні.

Сөз алып сөйлеп Козыбак
Дәлелін айтты текталап.
Беттесіп мойнын бұрғызбай,
Жаудыратып койды сап.

Істің жөні көрінді,
Жиылған жұрт серпілді.
Соттың көріп әділін
Козыбак катты көнілді.

... «Қозыбакқа бір мың сом,
Бес жұз сом айып салған он.
Тұжырымды бұл билік
Каралмайды бұдан соң!».

Құдекен енді сүмірейді,
Жейтін сорлы кедейді.
Карк-карк күліп Қозыбак,
Түгелденді кенейі.

Қозыбак көнілі жайланды,
Белді бекем байланды.
Жалшыға жокшы болуға
Енді өзі ойланды.

ҚОЗЫБАҚ ҮЙЛЕНДІ

X

Тұс еді күн қайнады,
Кенсенің түгел аймағы.
Жиылған жұрт лық толды,
Іс болды жок ойдағы.

Алыстан бір шаң бұркырап
Көрінді пар жеккен ат.
Ә дегенше болмай-ак,
Келіп қалды жақындал.

Кенсеге келді жанаса
Милиция караса.
Ортасында келіншек
Бұлдіршіндегі тамаша.

Келіншек үсті құрымдай
Киімдері сұмырай,
Тұлғасы бірак өзгеше
Жаңа туған құлындар.

Сонынан тағы үш пар ат,
Артынан тағы 4–5 салт,
Бұрқылдаған бойымен
Кенсеге келді жакындал.

Соңғы келген Құдекен
Құп-ку болып кеткен өн.
Бастапқы келген пар атты
Милиция Гүлжанмен.

Құдекен түкті білмейді,
«Бұлар неғып жүр?!» дейді,
«Әтуре қылып осынша...»
Деп Кенсені тілдейді.

Дуалға атты байлады,
Кездесті жок сот ойдағы.
Бір сұмдықтың болғанын
Құдекен енді ойлады.
«Ойланбадым, білмедім»,
Деп бармағын шайнады.

Гүлжанға карап: «Әй, катын!
Бір сөзім бар айтатын.
Мойныңды бері бұра кет,
Бері кел, не бар коркатын!»
«Уакытым жок баратын!
Жауабы бар алатын.

Екіталай болуым
Саған енді мен катын».
Коркайын деді жүрегі
Құдайдан тілек тіледі.
«Арыз берген болар ма,
Бұл жауыз, кім біледі!..»

Гу-гу етіп жатыр жұрт,
Құдекенді жеді құрт.
Жүрегі тулап дірілдеп
Төбесінен басты бұлт.

Жүрт жиналып отырды,
Құдекен сасып коркулы.
Ең әуелі Гүлжанның
Арызы жазған оқылды.

– Экем жарлы, шал еді,
Көкейін кескен мал еді.
Тамағын байлық ісірген,
Бір бакытсыз жан еді.

Мені сатып мал алмак,
Алты, жеті кара алмак.
Құдайберген бір жылы
Сұратты мені кісі сап.

«Әкемді Құдай ондады»
Бай айтты, ес қалмады.
«Барасың ба, жок па?» деп,
Ризалық менен алмады.

Кәрі шалды сүймедім,
Еркімменен тимедім.
Кете бардым еріксіз
Ол кезде занды білмедім.

17-де жасым бар,
60-тан аскан мынау шал.
Менен басқа қолында
 Тағы да екі катын бар.

Сот сендерге жылаймын,
Көзімнің жасын бұлаймын.
Сол шалдан мені азат ет,
Деп бас иіп сұраймын.
Гүлжан»

Жүргегі ұшып Құдекен,
«Азғырған мұны кім екен?
Жасаған-ай сактай көр,
Биыл бір жаман жыл екен!».

Күәдан жауап алынды,
Құдекен сөзден жанылды.
«Разы болып келген» деп
Талай күә табылды.

Гүлжанның көзі жайнады,
Белін бекем байлады.
Құдекенді сейлетпей
Жүзі одан таймады.

Сот билікке отырды,
Әркім әр сөз өтінді.
Сот билігі ақырда
Былай болып бекілді.

«Гүлжанға теңдік берілсін,
Сүйгеніне телінсін,
Еркіз алған байынан,
Тиісті енші бөлінсін.

Ақтық билік саналсын,
Гүлжан ертең мал алсын.
Қалын ісі қылмыс бол
 Тағы бір сотта каралсын».

Гүлжанның көзі күлімдеп,
Қып-қызыл ерні күбірлеп.
Шыға келді даға
«Нашардың бұл күн – күні» деп.

Тыста күткен Қозыбак,
Гүлжанға қарай жақындал.
Құдекеннін көзінше
Бетінен сүйді күшактап.

Қайтерін жуан білмеді,
Жұрт күлді, ол күлмеді.
Ерні-басы дірілдеп,
«Бәлем токтай түр!..» деді.

Күн көзі құліп қайнады,
Жер құлімдей жайнады.
Екі жасты құттықтап
Көлде құстар сайрады.

Көбіктеніп көл құлді,
Сағымданып дөн құлді.
Екі жасқа сыбырлап
Жұмсак жазғы жел құлді.

Көгілдір тартып көк құлді,
Көк ала болып шөп құлді.
Аспанға шығып бозторғай
Алакай-ау! – деп құлді.

Жиналған өншең «құл» құлді,
Кешегі «өншең жын» құлді.
Сол құлғеннін ішінде,
Козыбак, Гүлжан тым құлді.

Өншең жалшы шуласты
Мәз-мейрам болып дуласты.
Женді деп жалшы азулы
Кәрі каскыр, ку басты.

Байлардан естіп кекесін,
Оларға айтып «не етсін!».
ЗАГС-ка келді екеуі,
Кидыруға некесін.

Жабырлап жұрт жиылды,
Бұларға көзі түйілді.
Екі жастың зарықкан
Некелері киылды.

1926

ҚАНДЫҚӨЛ ТАҚЫР ҚОЯН

Бір жылы жаз басынан болды аныз,
Үнемі сықылданып сарша тамыз.
Күн күйіп, ауа айналып жерге түсіп,
Лебізі жанған өрттей болды нағыз.

Күн шыға шыжылдатып шашты жалын,
Қадалып қара жерге төкті кәрін.
Ыстық леп топырактың, дымын сорып,
Куратты шөптің тарам тамырларын.

Айнадай көкті шөкім бұлт шалмады,
Жанбыр да себеленіп бір тамбады.
Тұн болса түкіріктей шық түспей,
Мейірі өсімдіктің бір канбады.

Шілдеде шөп біткеннің дәні ұшты,
Көк нәлді сініре алмай қайта құсты.
Шілдеде ойда, қырда шаңдақ болып,
Шөп біткен өрт шалғандай сынып түсті.

Анызак жел де шыкты лебі оттай,
Күн-түні азынады токтау жоктай.
Шөп түгіл ағаштардың жапырағын
Түсірді гу-гу қылып түгел жаппай.

Көп көлдің суы кеуіп, орны калды,
Құрактың сидиған күр формы калды,

Мал шөлдеп, адам шөлдеп күрдым болып,
Құдыктан сусындары зорға қанды.

Түйенің тырбыып төрт саны қалды,
Жылқыда жүн жок, қүйрық-жалты қалды.
Сиырлар күзге карай көтерем боп,
Қойдың да каз-каз басар халі қалды.

Сауынның желінінен ак тамбады,
Қой-козы, ешкі-лактан түк қалмады.
Құтын, бота, бұзаулар көтерем боп,
Малдардың іш тастауы тоқталмады.

Айғырлар мәнгі болды үйір алмай,
Бұқалар мәжін болды жынды жандай.
Корек кып топыракты кеміргенмен.
Ашыкты карны тоймай, мейірі қанбай.

Жылқылар бір-бірінің жалын жеді,
Қой, сиыр да өзінде бәрін жеді.
Ешкі, түйе кеміріп теректерді
Ағаштың тісі өтетін қабын жеді.

Ол жұтқа – 49 жыл, аты қоян.
«Такыр қоян» деген сөз елге аян.
Сол қоянды осылай елестетіп,
Көрген бір карт маған қылды баян.

1926

КӨЛ ҚАНДАНДЫ

I

Бір жерде он үй барды заты қалмак,
Атасызды іргелі ел қыспакқа алмак.
Жер-су жок, таянатын тірегі жок,
Сықылды да желге ұшар бос түп қаңбак.

«Күлдардын күн көргені «көніл» бөліп,
Көп енбекке бай асын «тегін» беріп.
Нешелер жыл осылай өмір сүріп,
Мойындары бекіді жегін көріп.

Қоянда «көніл» деген калды адыра,
Байлар жем таба алмады өз малына.
Аз малға тіс шұқитын шөп таба алмай,
Зар болды он үй «күл» да жылдағыға.

Он үйдін Әлім еді шек шығары;
Аталыкка таңбалы «күл» бұл-дағы.
Әлімге он үй бір күн жиылып кеп,
Тарлыктан құтылуға жөн сұрады.

– Шабайық, – деді Әлім – күйген көлді,
Көргем жок бұдан басқа шепті жерді.
Бір мыңды берсе керек артығымен,
Тең жарып екі ақсакал кеше бөлді!».

«Уә, пәле, – өзгелер де макұл» – десті.
«Осы ақылын табылmas ақыл» – десті.
Үй басы он шөмелес алсақтағы,
«Енбекке биылғы жыл татыр» – десті.

Күйген көл Малдыбайдың ата жері,
Иеленген нешелер жылдан бері.
Бұдан басқа шабындық көп көлі бар.
Бұл сол көптін ішінде бірі еді.

Он үй «күл» Малдыбайға кісі салды,
Кінә тастап алдынан өтіп алды.
Атасызға атала сөз бере ме,
Малдыбай көрсетпеді орай маңды.

II

Күз еді жел жынданып тартты ішін,
Қыстағы жакындасты қайрап тісін.
Сұп-сұр боп, жер де, көк те, өсімдік те,
Үсіген өлімтіктең кетті пішін.

Әркім де өлмеу жөнін қарастырды,
Талайды коян естен адастырды.
Тырбанып тіршіліктің камын ойлат,
Жалпы жұрт дамыл көрмей аласүрды.

Жұртпенен тіршілік қып он үй «құл да»,
Істеді карсы кайрат құрғак жылға.
Он үйден он жігіт кеп күйген көлден
Шұқылап жиегінен шапты қырма.

Көп шошак күйген көлдін тұла бойы,
«Құлдардың» олар емес келгенде ойы.
Шапқы деп басып шауып жатқан жері,
Көл емес, көл маңайы, көл деңгейі.

Малдыбай сонадағы бермеген де.
Жалынған сөз құлакқа енбеген де,
«Ен болмаса берініз тен ортакқа»
Деген сөзге маңайлап көнбекен де.

Он үйдің ең байында екі-үш кара,
Талғажаулық шөп керек соған ғана.
Малдыбайдан түк өнбей сұрағанмен,
Басып шапқан қырманы ала-сала.

Он үй «құлдың» бәріне басшы Әлім,
Күйген көлге сол алып барды бәрін.
Орагына Малдыбай бөгет болса,
Торсыққа біржолата құймак канын.

III

Шөпшінің тансәріден бір күн бәрі.
Жүр еді қырма шауып келгенше әлі.
Ағаштың кезеңінен бір топ салттың
Көрінді шошаңдаған сойылдары.

«Ал сак бол!» – деді Әлім жігіттерге.
Шошынып селтен етті жігіттер де.
Малдыбай ғой, құшпенен қайтармак кой,
«Не болса да шыдайық, бірін көнбе!».

Он бес салт ә дегенше жетіп келіп,
Аузынан ак ит шығып, қара ит еніп,
Әлімді карсы тұрып жауап каткан
Жіберді сойылменен періп-періп.

Ішінде Малдыбай бар, сұп-сұр өні,
Ойбай-ай, құлдардың кай дәндегені!
Көлімді неге басып шабасындар,
Жүрсіндер ойнайтығын кім деп мені?».

«Көріп ем бұл корлыкты қайда, ойбай!
Бәрін де ұстап түгел байла, ойбай!
Ұмытпасын бұл корлыкты өмірімде,
Бірінің кара канын ұрттаپ тоймай!»

Сойылдар соккан бытыр-бытыр етті,
Құлдардың есі шыкты, құты кетті.
Қаскырдай Малдыбайдың азулары
Тістеніп қытыр-қытыр-қытыр етті.

Он жігіт шалғысымен қылды қайрат,
Екі-үш ат ұсті босап шыкты «ойнап».
Әлімнің екі жерден басын жарып,
Дірдектеп жып-жылы кан акты саулап.

Әлімнің екі көзі толды канға,
Жауларын жуытпады орай манға.
Көзіне елестеді ажал оғы
Кошасты үміт үзіп шыбын жанға.

Баласы Малдыбайдың Алтынсары,
Сұп-сұр боп қызыл беттен кашып қаны.
Сойылын көтеріп ап ежірейіп,
Әлімді перейін деп жақынадады.

Ұруға Алтынсары жетіп келді,
Әлімді бұл уакытта ашу женді.
«Екі өлгенше біржола өлейін» деп,
Шалғымен Әлім шалып тастай берді.

Желкесін өткір шалғы түсті қыып,
Құлады басын жерге карай иіп.
Баласын көрген кезде жанталаскан,
Қан жұтып Малдыбай да кетті күйіп.

Ендігі істін жайы мәлім болды,
Малдыбай бала өлгенін көзі көрді.
Әлімге есі шыккан төрт-бес жігіт,
Сойылын онтайланып келіп төнді.

Жарқ етті төрт-бес сойыл бірак жола,
Құлады Әлім-дағы жерді оба.
Дөңгелеп қарақұсы ұшып кетіп,
Миы да бірге түсті домалана.

Күн батты қып-қызыл бол қанын шашып,
Жел жылады, жер жүзін кайғы басып.
Байлап ап тірі «құлды» Малдыбайлар
Әлікті ап елге шапты жанталасып.

ТӨКАЛА

Әлімді ел жиылып көме салды,
Алтынсары жұмысы сотка барды.
«Құлдардың өзгесіне айып түсіп,
Әкімет барлығын да түрмеге алды.

Әлімнің катыны бар Жаныл деген,
Үш жасар бір ұты бар Әбіл деген.
Малы жок, жалғыз сенген Әлім өлді,
Тіршілік қып күн кермек олар немен?

Ел бости малдарына азық таппай,
Жерсіздер әсіресе болды какпай.
Бір жерге Төқала атты Сібірдегі,
Босқандар ұбак-шұбак көшті киптайды.

Біреуге сауыншы боп Жаныл кетті,
Жанылға еріп үш жасар Әбіл кетті.
Әлім қалды бір уыс топырак боп,
«Такыр коян» тақырлап түпке жетті.

АҚДАМБАЛ¹

I

Әбіл биыл отыздың екеуінде,
Бейнеттен көз ашқан жок әлі күнге.
Мал дегенде бір сиыр, бір көк шолак.
Әлі де күл, байларға әлі кірме.

Бір сөз бар күлағына тиген сұык:
«Әкең өлген өз қанын қанмен жуып!».«
Дейді әркім, бірақ кек алу үшін
Күшіктен аспандағы бұлт жуық.

Күшік ол Малдыбайдың кенже ұлы,
Ала білсе, Әлімнің сонда күны.
Әбілге күн алудың ауылы алыс,
Күшіктің ата құлы, жалшы құлы.

II

Дүнк етті бір уақытта елдін іші,
Ауылда болады-мыс жер бөлісі.
Кедейге жер беруге келіпті-мыс,
Губерниядан «ак дамбал» деген кісі.

Тым тықыр болмағанмен биыл коян,
Коянның жұт болуы елге аян.
Молда, бай, би, аксақал, аткамінер,
Жерді өздері шаппак та өншең ноян.

Жайылды «ақдамбалдың» келгендігі,
«Ақдамбал» болды кенес елде ендігі.

¹ 1927 жылы ерекше декретпен ауылдарға жер бөлісіне барған бір жолдастың ақ шат-бар кигенінен жұрт оны «ақдамбал» атап кеткен.

Егіндік, шабындыкты келген жерде.
Тен кылып кедейлерге бөлгендігі.

Ығысты зәресі ұшып бай мен молда,
Азғырып кедейлерді алды колға.
Бұл жағын нығызаған болғанымен,
Коркынып, көп катердің көбі алда.

III

Таңертең бие байлап жаткан кезде,
Көрінді бір арбалы түсі өзге.
Қарады Күшік оған тесірейіп,
Алаканың көленке кылып көзге.

Бір жігіт жетіп келді сарша бетті,
Ак киімді, басына киген кепка.
Шертиіп Күшік жолда кала берді,
Сүр жігіт сәлемдеспей өтіп кетті.

Тірелді аттын басы төрдегі үйге,
«Мынау үй – Күшік үйі деген үй ме?»
Деді де сарша жігіт карғып түсіп,
Жасаймын жиылдысты осы үйде.

Ауылдың кісілерін тегіс шакыр,
Үй басы бір адамнан келу макұл.
Әсіреле кедейлер тегіс келсін,
Калмасын ерекк, әйел іске татыр!

IV

Күн еді бұлты бар коныр жайлы,
Жұрт ортаға ап ақдамбал ауылнайды.
Дөн басында қоздырды сөз дүкенін,
Ешкімнің бет-жүзіне карамайды.

Әуелі түсінбей жұрт шегінгенмен,
Жер керексіз адамдай көрінгенмен,
Артынан түсініп ап шуылдасты,
Сөздері – «жер жан басы бөлінсін тен!».

Жалғыз-ак «жер керексіз» Әбіл екен.
«Мал болса жер жетеді бөліп нетем.
Күшік мені көрген жок жерден қағып.
Байды тастап, жерді алып кайда кетем?».

Деп күн бойы карысып отырды Әбіл.
Бір кездे бұрк-сарқ етіп кірді Жаңыл.
– Айтатұғын бір сөзім – мұнымды айтам:
Карағым Ақдамбалжан, рұқсат қыл!»

Ақдамбал: «Сөйле деді қарай қалып,
«Құлаған тезегімді койдың жағып», –
Деп Күшіктің қатыны келіп жана,
Тілдеді үйіме кеп дабыл қағып.

Ол өзі мырзамыздың бәйбішесі,
Бәйбіше болғанмен бар менде несі.
Аузымды менін неге қышытады,
Бұлардың маған қылған аз ба ісі.

Байымның осы үй де қанын ішкен,
Өлтірген 15 жігіт ұрып күшпен.
Үш жасар мына Әбілді ертіп алғып,
Канғырып Төкалаға қарай көшкем!

– Қой апа, – деп еді Әбіл, – Жаңыл тағы,
Долданып өршеленді одан әрі.
Ақдамбалға айт, әкеннін күнин төлет,
Аузымды қышытканы не қылғаны.

Күшіктің салбырады екі иығы,
Желкені Әбіл емес. Жаңыл киды.
Кемпірге келген өкіл көзін кадап,
Ашуын, айтқан сөзін ішке түйді.

ҚАНДЫҚӨЛДІҢ БӨЛІМІ

I

Топтанып кедей келді Қандықөлге
Тұсасып арыктарын құба дөнгө;
Кудалап көлдің жасыл шабындығын,
Созылта ала арканды тартты жерге.

Арқанның бір жақ ұшын Әбіл алды,
Бір ұшын қой бағатын Кәрім алды.
Бәріне би – созылған ала аркан,
Бір адам шығармады дау-жанжалды.

Күшік кеп ерсілі-карсылы екі өтті.
Екі өтті күйінді, келмей кетті.
Күшіксіз-ак бөлісті өңшен кедей,
Қандықөл он бес үйге еркін жетті.

II

Сырылдаپ Қандықөлде ойнады орак,
Дөнгелеп жалп-жалп етті жасыл құрак.
Қаз-катар 15 жігіт тізбектеліп,
Киратып Қандықөлді барады орап.

Тартқан жол жатыр сұлап астай жондай,
Шемеле жыптыр-жыптыр жайған қойдай.
Шанғырлап өткір шалғы сілтегенде,
Көл үсті айғай, өлең, бейне тойдай!

Біреуі сол 15-тің белгілі Әбіл,
Шөп шауып кимылдаپ жүр көрмей дамыл.
Онын сөзі: «Шықкан соң ертең шөптен,
Көмменеске кедейлер бәрін жазыл!»

Әбілдің жауырыны ырғалаңдал,
Алдынан шөп жығылып бұлғалаңдал.
«Әкемнің құнын жана алдым ғой» деп
Кояды окта-текте ыржалаңдал.

Рас ол әкесінің күнін алды,
Косымша көп жыл еңбек бұлын алды.
Октябрьдің 10 жыл болған жылы
Күшікті шалқасынан жығып алды.

Құйгенкөл, Әлімді алған Қандықөлде,
Қандықөл екендігі мәлім де елге.
Бір кезде Қандықөлде құл шалынса,
Ие жок, бұғінде оған құлдан өнгे.

Сентябрь, 1927 жыл

ҚҰЛАНЫҢ ҚҰНЫ

I

Сұлудай кызыл шырай бітіп таңға,
Алтынды ну сәулесін шашып манға.
Ойын сап жан иесі бар макұтық:
Жерде құрт,

Көлде құстар,

Тоғайда аң да.

Маржандай мөлдір шық үстін баса
У-шу боп жөнелгендеге еріп мал да,
Болмаса жатыпшер арам карын
Еңбектін иелері оянғанда,
Бір атты сыландағып жүрді біреу,
Ауылдың маңайында,

Тізгін колда.

Ат құла,

Күн нұрына шағылышкан
Көрінді алтындаидай боп түгі алыстан.
Көргенде сол құланы,

Абай жазған:

Ат сынын дерлік емес жаңылышкан.

Көтере шүлғып тастан орак басын,
Жібек жал –

Желліп тастан орак шашын.
Кезекпен кайшыланып камыс құлак.
Көрсетті көлбен қағып жүріс нашын.
Кей кезде ойнектады аспанға атып,

Боп бейне күйі түскен алғыр лашын.
Сол кездे жетектеген жігіті де
Еркелетті «жануар!» –
Деп құласын.

Окушы бұл кім? – десе, – аты Болат.
Жасынан жені қыска.
Тоны шолак.

Боп үсті. Жауыр атқа үймелеген
Шыбындай ку кедейдін қалмады орап.

Дөңгелек қара көзі жанған шамдай,
Қайратқа карсы болып біткен мандай.
Сұрша бет, қалың қабак, сүйір иек,
Жүзінде лаулап жанған оты бардай.

Екі иығы екі кісі мінгізерлік,
Түйілген бұлышқтары бейне берік.
Жүйріктей салынкы төс,
балтыры сом
Мүшесінің біріне-бірі серік.

Жасынан ку кедейлік қалмаса да,
Үстінен бейнет жүгін алмаса да,
Сегізден кісі есігін тоздырғанмен
Еңбегі еш уакытта жанбаса да.

Біреудің бакса-дағы козы, койын,
Кисе де нәлет артқан камыт мойын,
Талай жыл инеліктей аштан катып,
Карыны көрмесе де бір күн тойым.

Қабағын ашпаса да бір күн жайнап,
Тұрмыска қастасса да тісін кайрап,
Тон қыска, жені шолак, оралымсыз,
Жүрсе де екі колын бейнет байлап.

Иығы ілмесе де бүтін көйлек,
Тіл бауын ашпаса да жұртқа сөйлеп,
Зардабы жоқшылыктың бір арылмай
Дауылдан жанса да от іште кеүлеп.

Осының жәндірмеді біреуіне,
Жастық боп сүйенері,

«Сау болса денем, адал енбек етсем»,
Жетемін деп ойлады тілеуіне.
Жасынан болды жалқы ағайынды,
Төкпеді жалғызбын деп уайымды,
Бір сертті, бір-ак сөзді, бір-ак бетті,
Аузынан шықкан сөзге тағайынды.

Бір атты жок болса да, мінді баптап,
Үстіне шығармады бөтенді аттап.
Біркышыр киімдерін сыпайы ғып,
Қанша жоктық көрсө де киер сактап.

Жалғыз-ак шешесі бар жан дегенде,
Бір сиыр, бір аты бар мал дегенде.
Өзіндей бір кедейдің жас сұлутын
Айттырды.

«Акжүністей ак дене –
Кар» дегенге,
«Екі беті алмадай кан» дегенге –
Ол кызға тен келетін бір де кыз жок,
Сол манайда отырған бартық етде.

Сұтудың аты Алтын,
Жасы он бесте,
Деп ой-тап «өрім талды өспей кеспе!».
Күтіп жүр Болат еркін толығуын,
Мәз болып көргеніне ерте, кеште.

Әзірge бар әнгіме құлада ғой,
(Барады басқа жакқа бұратып ой).
Ол құла тай күнінде
Жалшылықтан,
Болатка тиғен еңбек –
Сыбаға ғой.

Тайынан үміттеніп құтіп, бағып,
Кұлакқа сырға,
Кекілге үкі тағып.
Өсірген.
«Құнан бәйгеде» дегендерде
Келетін октай зырлап алдын алып.

Бұл таңда жетектеуі құланы онын,
Бір тойға шакырганда Болат елін,
Осы ұлы дүбірге құланы да
Сынамак косып, көптен алған терін.

Октаудай жарау атка қарап койып,
Жарауы, мүшесіне көніл тойып,
Ішінен деді Болат: «Жолы болып,
Бәйгесін осы тойдың алсам ойып».

«Атшабар!..
Уа, атшабар!
Атшабарлар!»
Бір жігіт үйді айнала
 Қаксап, зарлап,
Жөнелді ту көтеріп,
 Ауылдағы,
Тойшылар іле артынан тартты аңдал.

Күн ыстық,
Аспан айна.
 Жерде баркыт,
Баркыт жердін жұпардай иісі анқып.
Кымызға кызып күрен тартқан жұртты,
Мас кылды маужыратып одан да артық.
Қайысып жердін жүзін жөнелді жұрт,
Құстай боп дарияда жүзген калқып.
Ауылда кедей-құрттан, бала-шаға,
Калысты жұртта қалған ішіп сарқыт.

Бөлінді тойшылар өз ұруымен,
Екіге жұрт жіктеліп тұруымен,

Айдады бәйге аттарын,
Басқа ойын,
Басталты балуанның шығуымен.

Мандайдан жөнелерде сипап атын.
Атка шабар балаға бар айттын,
Ақылын айтып,
Атын айдал Болат
Балуан шығар жерге келді жакын.

Біреулер Болатка кеп: «Шешін» деді.
– Кім балуан?
– Белгілі Есім! – деді.
– Өй, тәйір-ай, Есіммен
Кім күрессін,
Одан басқа біреуі келсін» деді.
–«Олай деме, шешін тез, о да жігіт,
Бұл сөзін болар жаным кесір» деді.

Жалаңаш денесіне киіп шекпен,
Қайратынан сыртына түгі тепкен,
Майданға шықты Болат.
Оған карсы,
Бір дәу келді,
Денелі,
Өңкен еткен.

Барыстай бір-біріне тап берісті.
Тап берісті, колдары шап берісті.
Жұлқыса жөнелгенде екеуі де,
Шекпендерін жағадан как бөлісті.

Белбеуден қайта ұмтылып ұстап Болат,
Ананың екі колын матап, орап.
Жамбаска ала келіп сілтеп еді.
Бұрк еткен жер топырағы кетті борап.

Мандайдан күреніткен ағып тері,
Танаудан делделендең шығып демі,

Кайтты топка,

Алдынан шулады жүрт,
«Көп жаса, дәреженнен тайма деді!»

Киінді.

Ат көрінді ту киядан.
Ат түсін айыруға бермейді шан,
Аттардың алдында бір жалғыз кара
Бұркырап шан ұшады тұяғынан.

Жалғызды «жерді қалқып ұшты» дерлік,
«Ат емес көріп тұрмын құсты» дерлік.

Дүбірі жерді баскан
Көкті жарып,

Тұяғы жерге
Тастан құшті дерлік.

Жакындағы,
Құла екен.

Шапты Болат.
Айғайды естіп, жұлдыздай акты құла ат,
Топты жара шалдырмай өтіп алып,
Шабысын бәсендетіп тартты құла ат.

Тізгіннен Болат тағы алды келіп,
Үстінде аппак болып ойнап көбік.
Ойнакшып, елегізіп тұрмады ат,
Айқайға құлак түріп елеуреніп.

Аяғын әсемдене серпे басып,
Құлағы кайшыланып өсіп, тасып,
Макпалдай кара құйрық бұлан қағып,
Шоктығы өзге аттан жүрді асып.

Бұл шыкты қоленкелеп ыстық күннен,
Сипады коныр салқын самал мен дем,
Бозторғай кошеметтеп әнге салды
Шығып ап шарқ ұрып аспанға ен.

Құла ат демін алып болған кезде,
Көрінді топ-тобымен аттар өзге.

Құла ат пен Болаттың кенесінен
Сол кезде аумады жұрт басқа сөзге.

Жұрт шулап «жігіт екен, пәлі!» деді,
«Бар екен сүйегінде дәні» деді.
«Мынау ат канаты жок құспенен тен,
Мұндай ат дүниенін малы!» деді.

Ертіп ап сайдауыттай төрт жігітті
Ақ құба, талпак мұрын, қырбак мұртты,
Бір жігіт – құла аттың манайынан
Қадалып олай-бұлай екі-үш өтті.

Косшыға мынауың кім деді Болат,
– Бұл болыстың баласы мырза Жамак.
– Ол неге ториды екен?
-- Себебі оның,
Құла аттың сынап жүр түрін карап.

– Сыны оның не керек?
– Ойы бар да,
Алуға құла атты қалап, сұрап.
– Қалағанға берем бе? Дәме етпестен,
Дәме еткен ол өзі неткен дорак.

II

Сәскеде жылқы келе өрісінен,
Жылқыдан құла тұлпар келісімен,
Жем сұрап Болатка кеп оқыранып,
Денесін іскелейтін тегісінен.
Бір мешок сұлтыны ілтіп,
Болат оның,
Сипайтын жібек жүнді терісінен.

Бір күні жылқы алдынан шығып Болат
Жылқыны олай орап,
Бұлай орап,
Қарап еді, көзіне ұшырамай
Жылқымен келмеген бол шықты құла ат...

Болғаның бір сұмдықтың іші сезді,
Қыдырып бар жылқыны түгел кезді.
Бүлдырап алыста бір мал көрінсе
Талдырды қарай, журе аяқ, көзді.

Таба алмай Болат іздең мінді атка,
Канғырды сұрау салып сан тарапқа.
Құланы көрген де жок, білген де жок,
Кездеңі бил не леген ғадаматка.

Бір үйге сусындауға түсті аттан,
Сөйленді жол мәнісі келе жаткан.
Болаттың сөзін тыңдал үй несі:
— «Жаркыным атың колды осы жектан».

Болыстың баласына атын ұнап,
Бермепсін жібергенде арнап сұрап,
Карсы келген адамға Қарекеннің
Ежелден беретіні осы жауап!»

Болаттың куан тартты сұрша түсі.
Жүрекке октай тиді байдын күші.
«Не маған, не болыска ажат шығар,
Деді – онын бұл зорлық, қылған ісі».

Қымызын сүйеп жерге коя салып,
Лауланып іші оттай күйіп, жанып.
Жөнелді, бір ауылға жақындағы,
Қаранікі осы ауыл, білді танып.

Төрт ак үй, күмбездей боп
Конған төрге.

Екі үйдін арасынан тарткан керме.
Құланы сол кермеге койған байлап,
Тұр екен басын беріп құла желге.

Мініпті. Үстіне тер –
Каткан көбік.

Орқырап коя берді мұны көріп,
Ыңғаша шыдай алмай келген Болат.
Жіберді екі көзден жасын төгіп.

Көрмеген ер жасынан жаңнан ығып,
Өкпені ашуды өнешке әкеп тығып.
Кермені пышакпенен шорт кесті де
Үстіне шықты аттын ырғып мініп.

Шу етті көзі көрген «мынау кім?!» деп.
Қара шықты «бозбала, атқа мін!» деп.
Қашпай Болат, анадай тұрып алып,
Қараға мына сөзді айтты тілдеп...

«Әкеннің құны бар ма, атымды ұрлап,
Жуан ит басынасын кімді корлап,
Семірген арамдықпен арам карын,
Сен менен ат аласын қалай зорлап!».

Дегенде төрт-бес жігіт салды «аттан!»
Сойыл ап, ат койысты тұс-тұс жактан.
Бәрін де, Болат тосып, ұрып жыкты,
Сойылмен тобығынан бір-бір какқан.

Аттардың үсті босап шығып ойнап,
Көбінің басы кан боп қалды жайрап,
Келген сегіз бітті ғой деген кездे,
Құлаға «шүү!» деді де жөнелді айдан.

Бұркырап үйірілді жерден шандак,
Жануар құстай ұшып тартты зарлап.
Қарасын құғандардан заматта үзді,
Шапқан сайын шабыска шабыс жалғап.

III

Өзгеріп жаздын нұры айдай жаркын,
Күз келіп сұр кескінді коныр салқын.
Жайлаудан ел күзекке көшіп келіп,
Бозбала шөпке түсті қызу каркын.

Болат та біреуге бір колын жалдал,
Бір колымен малына азық камдал.
Бір өзекте шөп шауып,

Кұла атты

Күндіз тұсап, ұстады да түнде арқандап.

Бір күні тан сәріден тұрып Болат,
Жол тартып жонышкаға салып орақ
Жүр еді.

Көз ұшында ұшырасты

Шаңдатқан, коныраулы жеккен пар ат.

– Бұл неткен ерте жүрген коныраулы ат?
Деп Болат аң-тан болып тұрды қарап,
Аттылар жақындады.

Біреу отыр,

Тастаған үсті-басын сары алалап.

Жанында Әлен деген шабарман бар,
Болаттың келді-дағы тұсына дәл,
Ақырды сап-сары ала:

«Арбаға мін!»

Бізбенен калаға жүр, жұмысын бар!

– Не жұмыс?

– Оның саған керегі не!

– Бұл пырыстоп, сөйлеме, үлкен төре!

– Төре алдын көретін шаруам жок,

Жұмыс тастап жайдан-жай барам неге?!»

– Болмады. Киіндірді келген төре,

Бар беретін жауабы: «түк үндеңе!»

Болат көнді.

Кұланы косакка ап,
Калаға төре сарлап тартты желе.

Жолшыбай Болат терен ойға батты.
Неге екенін білмеді, басы катты.
Бесінде каладағы бір сарайға,
Болатты енгізді де, есік жапты.

Танертең сылдыр етті сырттан құлып,
Әнәугі таныс төре келді кіріп;
«Кәне бол, беретүғын жауабын бар,
Жиналды тергейтүғын сені ұтық».

Не «ұтық» екеніне түсінген жок,
Бейне бір кескектегі аюдай бол.
«Ұлыктардың» үйіне кіріп келді.
Көзінен ұшқынданып шашырап от.

Басы Кара,

Үй іші толған жуан.
Бәрі де шат етеді қуан-қуан.
Бұлар неге келді екен деген жанша,
Бір шолды да, Болат ер болды ан-тан.

Болатка баяндағы сот «күнәсін»:
Пәлениіп жылқыларын ұрлагансын.
«Ел тыныштығын бұзған каракшысын,
Байланды сол себептен сотка басын!»

Рас па, – деген жанша – мыналарын?
Көзімен сот, аксакал шолды бәрін.
Жүздері бір күбылмай
«Рас, рас!»
Деп күә болды өншең жалдап залым.

Абайлап бәрінің де көрді түрін,
Бұл адал дегізе алмай бірде-бірін.

Ішінде өртенді кек.
Сонда-дағы
Қалшиып ката калды бермей сырын.

Іс бітті, қол койылды, мөр басылды,
Таба алмай бір жакынды, жанашырды.
Көзінен ұшқын ұшқан ер Болаттың
Сөзінін бір заманда кілті ашылды.

«Залымдар, сендер кімсің, білдім жана!
Көмірден ниеттерің екен кара.
Өз атымды өзімнен еріксіз ап,
Сау басыма салдыңдар таудай жала.

Бакташы, ұлықтың да ұқтым сырын,
Байға жак, акшасызға екен кырын,
Бәрін ит, бәрін доныз, бәрін зәлім,
Сендерге сөйлеп тұрган сөзім шығын.

Амал жок, осы күйде өлтірсе атып,
Осы кек жүрегімде жүрер катып.
Егер де босанатын күнім болса,
Шалармын талайыңды коркыратып!»

Деді де, қыл кескендей тұра калды,
Қара отыр, дегендей боп «табам канды».
Бұрынғы таныс төре «кәне, жүр!» деп.
Жетектеп абактыға алып барды.

Кішкене көрден де тар сасық бөлме,
Темірден терезеге құрған керме.
Есігі сырт жағынан құлтыптаулы,
Шығар ма одан бұзып тірі пенде.

Куланып, кескіндері гүл-гүл жанып,
Құланы жетегіне байлап алып,
Қара да терезеден өте берді.
Жануар барады екен оқыранып.

Болаттын іші мұз боп журе берді,
Сонда да босамады, кайрат женді,
Қарасы үзілгенше карап тұрып,
Ышкынып зорға ғана алды демді.

IV

Абакты – азап орны, жанды жейді,
Сұліктей сорып, жан мен қанды жейді.
Сүзек болған адамдай сұлде құрып.
Бойда куат, баста ақыл, әлді жейді.

Абакты адамды естен тандырады.
Өзекті өртеп, жүректі қан қылады.
Тұншықтырып сасық иіс, дем алғызбай,
Бір жұтым таза ауаға зар қылады.

Ала қыс сол тамыкта Болат жатыр.
Улы ой көкірегінде кермек татып.
Қамаудағы долданған арыстандай,
Қан жоқ, сөл жоқ, бозарып қалды қатып.

Басынан жатса-тұрса шыкпайтын ой:
Шешесі, қалыңдығы, құла аты ғой.
Шешесінің дауысы құлағына
Кеп тұргандай, зар илеп.

Деген «ойбай!»

Ананың ызындаиды жылағаны,
Жалғызға киын ана шыдамағы.
Болады да тұрады касына кеп
Кісінеген сыйылды құла-дағы.

Алтыны не жайда екен, о да танық,
Әлдекім барымталап койды ма алыш?
Болмаса, еркі өзінде,

Сөзін сактап.

Болаттын шығар қүнін жүр ме бағып?

Бар серік құндіз-тұні ұйқы, тамак,
Наны шикі, шайы ак су,
Сорпа шалап,

Ашықканда адамзат не жемейді.
Болат ішті оларды балға балап.

Бір орыс Болаттың бар серігі еді,
Болат кейде іші пысып ерігеді.
Әуелде «орыс кой» деп жат керсе де,
Сынаса орыс тәуір көрінеді.

Сөйлесіп, кенестерден туып кенес,
Кейде тыңдау сөздері,
Кейде егес.

Екеуінін токтарлық, жалғыз сөзі –
Үкімет те, байлар да әділ емес.

Біраздан кейін орыс ашты сырын:
– «Мен байға кас ем, – деді – мұнан бұрын».
Мен большевик.

Максаты – большевиктің
Кедей мен жұмыскердің жоктау құнын.

Бізге кас, бізді жеуші байдын табы.
Патшашил үкімет те соның жағы.
Байдын малын, патшаның тағын билеп,
Еңбекшінің гүлденер жакын шағы.

– «Босансаң сол құреске косылар ма ен?»
– «Қасық каным қалғанша осылармен
Алпарысып етер ем!».
– «Онда жігіт
Болдын сен, жігітсін деп бас ұрам мен!»

– «Сен өзің абактыға неге түстің?»
– «Білініп сыры байға қастық істін,
Бір жалған дос адамның сатуымен
Жыл болды абактыға келіп түстім».

Танертең түгендеуге тұрғанынан,
Орыстың шықпай Bolat «жұмбағынан».
«Большевик болып байды ойран қылып,
Байлардың құтылсам деп тырнағынан!».

Сол тастай ауыр оймен үш ай өтті,
Бір күні бір танысы «шешен кепті» –
Дегенде канша қажыр еткеніменен,
Ер Болат шыдай алмай жасын текті.

Жүргі көргенінше тыным бермей,
Денені бұрынғыдай кайрат женбей.
Тұн бойы көздін шырын бір алмастан
Көз жасын сорғалатып төкті көлдей.

Күткенде таң ата ма, жуыр манда,
Күткен үміт денені қуырғанда,
Бір кезде бозғылданып сөгілді тан,
Көз нұрын қарандылық суырғанда,

Не керек таң атқанмен есік жабық,
Үстінен албастыдай басқан тамық.
Есіктің тұтқасына колын салып,
Күзетші түгендеуін тұрды бағып.

Күзетші бір кезде кеп күлтіп ашты,
Түгендер тұтқындарды өтті басшы.
Қатықсыз кара суға дағыланған,
Шай ішпек боп тұтқындар жанталасты.

Шай ішпей Bolat бүгін татпай нәрді,
Тықылдап жүрген дыбыс есік алды.
Бір кезде тар әйнектен сығалап күн,
Қадалып кайғылы ерге карай калды.

Абакты іші буалдыр көкшіл тұтін.
Бөлмелер кара көмір, жок кой күтім.
Сықылды керген өрмек тарамданып
Тұтіннің күн сәулесі алды құтын.

Есікте екі көзі кайғылы ердін,
– Bolat деген жан бар ма?
– Менмін, менмін! –
Деп ентелеп дауыска жетіп барса.
Естілді «шешен келді, жүр» деген үн.

Шешесі еніреп тұр, шыға келсе,
Кояр ма еніремей мұн-зар женсе,
Аз күнле өні кетіп, жүдеп калған,
Еңкейіп белі имиіп, түсіп енсе.

Бассалды «Құлымның» деп құшак жайып.
– «Аяғын неден калкам кетті тайып.
Жұлдызыым, басымдағы бакыт құсым,
Кай жаққа мені тастап болдын ғайып!»

Ботам-ау, боздаттың ғой сорлы анаңды
Өзегі сорлы анаңның өрт боп жанды.
Ұры деп ак басынды қаралауға
Иттердің батылдары калай барды.

Доптай ғып жокшылықты тепкен, калкам,
Кайтпаған бір бет алған беттен, калкам.
Жок болсам да кісіден кем болмаймын,
Деп басына кайратын жеткен, калкам.

Жарық шамдай жарқылдан жанған, калкам,
Жылы суға колымды маған, калкам,
Бір болса да бірегей болып туып,
Сыртымда аскар пана болған, калкам.

Калкам-ау, сенсіз күшім көрдей екен.
Барыңда кадірінді білмейді екем.
Арсыз жаным шықпаған орнында.
Жылағанмен тірі адам өлмейді екен.

Көрем деген кызығым Алтынымды.
Айдай толып нұрланған жарқынымды
Кара болыс алыпты токалдықка,
Бір соғып қоймай тәнірі, артық ұрды!».

Аузынан анасының шықкан жалын,
Күйдірді алпыс екі тамырларын:
Солқылдан құшағында құлак салды
Шер басқан сорлы ананың, тыңдал зарын.

Сасық үй зарлы үнге күніренді,
Зар илеген дауыска тас та еріді.
«Тәртіпсіздік кылмандар, жыламандар!»
Деп ақырып бір кездे күзет келді.

Мұн-зарды құлагы естіп қанған күзет,
Айырылған аяушылық ардан күзет,
Шерлінің шерлі сырын естігенде
Шімірікпей қызара жанған күзет.

Не қылсын сорлылардың мұнды қүйін,
«Бұл сенің айқайлайтын емес үйің!»
Деп дікендер, қабағын карс жауып,
Аузынан сөйлегенде сокты құйын.

Сорлы ана, өзегі өрт боп баскан кайғы,
Айырылмай қайта-қайта қанат жайды.
Төсіне төсін басып қайта-қайта,
Болаттың ыстық жаспен бетін шайды.

– Жылама, – деді Болат анасына, –
Қылмыссыз қүйдім байдың жаласына.
Ер жігітке өткелден өту керек,
Не келіп, не кетпейді ер басына.

Жылама, жалғыз ботаң жатпас мәнгі,
Көп болса енді бір жыл татар дәмді,
Осы қүйге салармын тірі болсам,
Бізді бұлай жылаткан залымдарды.

Жасыма, белінді бу, шира, пысы,
Тым жасып ауыр ойға кетпе түсіп.
Ер жігітке бұл жара – жара емес,
«Бұл ерінге байқаусыз шыққан ұшық».

Жұбанып зарлы ана тұрғанымен,
Жасымай қайраттылық қылғанымен.
Денеде қайрат пенен қажырсыздық,
Боп тұрды сол уакытта нак тенбе-тен.

Кактаған сыйылданып күміс жамбы,
Бұралған елестетіп нәзік талды.
Қадалтып кара көзін, кабак шытып,
Алтын да карсы алдына келе калды.

Келе сала құшактай алғандай бол,
Көзі жас, лебі оттай жанғандай бол,
«Мен жазықсыз, Болатжан, мені құткар!»
Деп көз жасы молтілдең тамғандай бол.

«Мені құткар, Болатжан!» дегендей бол,
Әрбір сөзі жүрекке қадалған оқ, –
Сыйылданып:

Болаттың өзегіне
Тағы түсті құла аттан молырак шок.

Қарауыл Болатты алып жеме-жемге,
«Уакыт бітті, жүр!» деді қайғылы ерге.
Азалы ана баласын құшактай ап,
Қалкам-ау, барам деді мен де бірге.

Қарауыл Болатты айдаپ алып кетті,
Анасы шыдай алмай талып кетті.
Болаттың да кескіні куқылданып,
Талықсып кан тамыры зорға тепті.

V

Көкте бұлт коюланды, жұлдыз сөнді,
Аспан жерге жанаса келіп төнді.
Ызылдаған жалғыз-ақ желден баска,
Жанды, жансыз дыбыс жок түгел «өлді».

Талай ай абақтыда жаткан Болат,
Қыс бойы құтылудың жолын қарап,
Жүретін де, ретін келтіре алмай,
Осы түн сыртта калған жанасалап.

Бір минут тарыкканды жылдан ұзак,
Айнала тастан корған шықпас тұзак.

Қакпаларда күзетші.
Корған биік.

Қалай ашар,
Корғанды қалай бұзад?

Құба-құп.
Құтыла алса тым-ак жаксы.

Егер де колға түссе не болмакшы?
«Қашак» боп күнә үстіне күнә жамап,
Жазаға қоса тағы жаза алмакшы.

Қолында күзетшінің қылыш, мылтық,
Олардан алмак қалай оны жұлқып?!
Атпасын сол арада кім біледі.
Не көріп, не болмаса тапса тінтіп.

Төрт шамды төрт бұрышка койған жағып:
Тұп каранғы болғанмен,
Корған жарық.

Төрт бұрышта төрт солдат мылтық ұстап,
Жан-жагына алактап отыр бағып.

Астында бір қокымның үйіп койған
Сығалап жатыр Болат шықпай ойдан.
Манында күзетшілер көргенінде,
Жүргегі дүрс-дүрс согып болды ойран.

Басына онын ауыр түсті бір сын,
Ер жұмса киынға көз, солай жұмсын;
«Құтылмай!» «Өлем!» ойда арпалысып,
Жүргегі ат шапқандай қакты күрсіл!..

Болғанда тұн ортасы тұрды епте,
Қасына қақпасының келді енбектеп.
Шап беріп қапылыста күзетшіні,
Уыстап қылғындырды кенірдектен.

Шенгелін жібергенде қысып катты,
Абайласа өнешін үзіп апты.

Қалтасынан жалма-жан кілтін алып,
Қакпаны ашып шығып, кайта жапты.

Бұрышта карауылдар көріп калып,
Тоқтатпақ болды әуелі айқай салып.
Токтамады. Тұс-тұсынан ок жаудырды,
Жанынан өтіп жатты жанай ағып.

Еңкейіп қеудесімен жерді құшып,
Өкпесін колына ала жүгірді ұшып.
Құтылып аман-есен жауған оқтан,
Бір сайға домалана кетті түсіп.

Дем алып аяңдады сайды өрлей,
Мандайдан тер құйылды болып селдей.
Қаладан ұзап шығып алған кезде
Токтады өз көзіне өзі сенбей.

Сағынған ен ауаны жұтып еркін,
Көз тойып, табиғаттың көріп көркін,
Үстіне жасыл шөптің аунап жатып,
Серпілтті іштегі ауыр улы дертін.

Көп жатып абактыда кеткен әлі,
Жиналды денесіне тағы-дағы.
Жер де, көк те, жұлдыз да аспандағы
«Жаса, Болат!» дегендей жамырады.

Бір нәрсе осы кезде етті каран,
Караса арба жеккен жолаушы адам.
Жолаушыда дыбыс жок,
Аты жолмен
Келе жатыр Болат тұрған жерге таман.

Тарантас құрғак жолда салдырады,
Салдырында тымық түн жанғырады.
Ат үрікпесін дегендей тұрды Болат
Колына алтыатарын алды-дағы.

Ат қасынан аяңдай өтті желіп,
Жолаушы арбадағы бейне өлік.
Дыбыс жок,
Арбасының арт жағынан
Асыла Болат-дағы мінді келіп.

Божыны ен әуелі колына алып,
Үйқылы жолаушыны түртіп қалып,
Оятты да,
«Түрекел, кімсің!» деді,
Жолаушы көзін ашты ыныранып.

Арбадан жат адамды көріп көзі,
Сескеніп ол адамнан шошып өзі,
«Сен кімсін. Тұс арбамнан,
Неге міндін?
Тұс, кәне, калжыңдама!»

Болды сөзі.
Саспастан «өзің кімсің?» деді Болат,
– «Мен Қараның ортанышы ұты Орак!» –
Дегенде кескініне төніп Болат,
Кадалтып отты көзін түрді қарап.
– Мін кіммін? – деді Болат, – танимысың?
– Жок,
Сені танымаймын.
Жарып иісін
Мұрнымды барады!»
– «Тұс атынан!
Сен ұрысың. Сенің де канық иісін...»

Болатты Орак қарап танымады,
– «Танымасан мен Болат жаңыңдағы.
Абактыға салып ен, одан шықтым
Бар ма істерің «мырзаеке» тағы-дағы.

«Колыма түстің» бәлем ажат айдалап,
Таусылып еді тістің мөрі кайрап» –
Деді де алтыатармен тартып қалды,
«Ah» деді де сұмырай түсті жайрап.

Кезіне көкпенбек оқ жарқ еткенде,
Жыландаі пысылдақ оқ сарт еткенде.
Кешегі күн жазыксыз жара салған
Қас дұшпаны алдында жалп еткенде.

Көптен бері жүректе қатқан құсық,
Арылғандай боп кетті құсып-құсып.
Желкеден көптен бері басқан салмак,
Кеткендей болды қазір о-дағы ұшып.

Оракты қыр-қыр етіп өлмей жаткан,
Итеріп сылқ еткізіп түсірді аттан.
Мінгені не жылқы екен көрейін деп,
Атка барды еліріп жерді тарпкан.

«Құр-құрлап» маңына ол келген кезде,
Тізгінге колын сала берген кезде,
Кісінеп жіберді ат танығандай,
Түсі жылы ұшырап кетті көзге.

Құла екен. Екі көзі жанды шамдай,
Ер Болат өз көзіне өзі нанбай
Үніліп карап еді,
Нағыз өзі,
«Жануар!» – деді Болат шыдай алмай.

Ағытпай құлак бауды киды Болат.
Сайманды тез сыпрып үйді Болат.
Құшактап жібек жалын, жасын төгіп,
Аймалап өз құласын сүйді Болат.

– Жануар! – деді менмін сүйген иен,
Сен үшін нәлет камыт киген иен.
Түрме көріп, қандала, битке жем боп,
Ку тактайға жамбасы тиген иен.

Зарығып қара суды татты иен.
Қара тұнық қайғыға батты иен.

Адамзатта мұн шағар жан таба алмай,
Қалаған тасқа зарын шакты иен.

Ан болып канжығаға байланды иен,
Байлардан құтылуды ойлады иен.
Есік, кісен, терезе, темірден тор
Айналмадай қанғырып айналды иен.

Сол тамұқтан азат боп босанды иен,
Соның бәрін қөтерген осал ма иен.
Кім өзіне озырылых қылса, соны
Өзіндей қылмай қөнілін басар ма, иен.

Сен де азат, мен де азатпын:
Алтын кайда?
Ол да тұтқын адамдай зар қылмай ма?
Үшеуміздін басымыз түгелденбей
Мұратка жетіп түгел тұру кайда?

Олай болса,
мен ерттеп мінем сені,
Жүректің тарқап болмай түгел кегі,
Үстіңнен ер алмаймын,
Шабысынды
Көрсет сен, маған енді бәйгідегі!».

Деді де, құла атқа мінді ырғып,
«Шүү!» – деді.
Тартты құла желдей сырғып.
Шабыстан карсы алдынап соккан желді,
Ішке Болат кымыздай жұтты сынғып.

Көрсөтті тан белгісін Шолпан ымдал,
Карсы алды таңды аспанда торғай шырлап.
Бусанып қөтерілді жердің шығы,
Жасыл жібек каланы түгел дымдал.

1928–1929 жыл

ЖҮЙТКІ, ҚАРА АЙҒЫРЫМ

(1931 жылдың 1 январында Түрксиб төмір жолы салынып бітін.
Мемлекетке қызымет атқаруға кірісүіне арналды).

I

Меніреу,
мылқау,
кимылсыз
Калғыған мәнгі далаңын,
Адыр,
белес,
күлдір күз,
Санғал тау,
сай-саланын,
Нелер мын жыл ұйыктап,
Сұр көрпесін тұйыктап,
Ең аяғы – ит,
күс та,
Басынып оны иыктап,
Жаздырмаған қабағын.

II

Сүлдері күрып.
суалып
Жағы, түсі қуарып,
Сиқсыз түгін шаң басып,
Басына туып кара күн
Тұрған кезде,
Түрксиб

Жүректен қалай кан лыксып.
Әл берсе талған денеге,
Нак сондай кан –
жан берді.
Тірілді,
тұрды дала,
күм!

III

«Талыктым,
әлім таусылды,
Құшактап ажал,
темірдей
Құрсауымен каусырды,
Өлдім,
біттім!» –
деген зар,
Қасіретті ашы мұн
Токталып,
ойнап оркестр,
Тұыскандық,
тіршілік,
Ерлік,
шаттық күйлерін;
Даланы асқак
биледі үн!

IV

Шалажансар сорлыны
Шағып,
арбап,
еңгілеп.
«Көтерер басын шама жок,
Не істесем
төзді» деп
Куаныскан
куылды:
Жылан,
шаян,
пері.
жын,

Бұл сұмдардың шын аты –
Отаршыл,
ұтшыл,
бай,
молда.
Бакқұмар,
ку,
пысық,
сүм.

V

Кажымас кара айғырым.
Үрпағын мол жайғырым!
Терісі темір,
сүйегі
Болат,
шегі сым,
демі
От
Айғырымның барында,
Кімнен кем менің байлығым!..
Айғырымның қасында
Шәуілдеген күшіктің
Үргеніндей көремін,
Ертегі ғып сөйлейтін
Арыстанның айбынын.

VI

Сол тұлпарым
«Шүү!» деді,
«Шүү» деді де,
гүледі.
Табаны тасқа тимеді,
Тер шықкан сайын өрледі,
Аскарды көзі көрmedі...
Белес-белес белді өтті,
Белестен шалкар елді өтті,
Айдын шалкар көлді өтті...
Баялышты, құмайтты,

Бұлдіргенді шынайтты,
Керілген кен шөлді өтті...
Аскар-аскар, аскар тау,
Сарт құманы, – Қашкар тау,
Түйе мойын иір тау
Қыземшекті сүйір тау...¹

Етегі жаз,
басы қыс,
Сирағы су,
шашы мұз,
Асусыз,
бійк,
киын тау...
Соның бәрін
Тұлпарым
Басып өтті
арқырап,
Алты күн жүріп
айлығын!..

VII

Үйірсек жас
сәурігім.
Жазылғаның бауырының.
Қызғандығын табаны,
Кісінеп еді
естірте,
Қалғыған дала
сөлк етті.

Кара бұйра
калын жал,
Жатында кызыл жалын бар.
Кекілге ілген
кызыл ту,
Шапқанда
желп-желп,
желп етіп!.

¹ Бұдан жоғарғы он бес жол елең «Кобыланды батырдағы» Тайбурылдың шабысын сипаттауынан алынды. С.М.

VIII

Жануар босқа шаппады.
Оятқанға мәз болып
Ағып өтпей,
жолшыбай
Ел тастамай тоқтады.
Жаяу,
атты,
түйелі,
Есітті
кәрі-жас
тегіс
Арқырауды есітті...
«Естісе құлак,
көз көред» –
Деген
осы екен-ау!» –
Деп халайық
тұс-тұстан
Көруге оны қаптады.

IX

«Ертегінің атында,
Бір мактаулы
дүлдүл ед,
Канша ардактап айтса да,
Екеу мінсе кыр аспас,
Біреулік кана күрғыр ед.
Мынау тұлпар біржола
Мың кісіні міндіред!..
Олай болса.
дүлдүлден
Мың есе мынау күштірек!..»
Деп жынылған мактады.

X

Таңданған топты
өзіне
Тарту,
көзге көрсету.

Білімнің кандай екенін
Білдіруді жануар,
Се-Се-Се-Р-дін
сарайын
Аттап сапар шеккенде
Өзіне мыкты
серт етті.

XI

Киялшыл, –
сасық ойшылдар.
Байбаламшыл байшылдар
Бетін тырнап бакырды,
Бакырғанда не деді:
«Сарыарка –
сары белімнен,
Балпак баскан
байларым,
Мыңдал жылқы айдаған
Атамекен –
жерімнен,
Төмір жол атты
өрт етті...»

XII

Шыңдалған болат –
түякқа
Сүрінсін деп
тастаған
Сасық нәжіс
бөгеу ме?
Байшыл түгіл
байлардын
Келе ме әлі,
тұлпардын
Социалистік жорыкта –
Жолын тосып бөгеуге?..
Бөгеуді білмей
жас тұлпар,
Жау қастығын
табанға

Таптай басып,
дамылсыз
Жұйтки шауып күні-түн.
Үйірін бастап жәнеуде.
Іші күйген сұмырайлар
Топырак шашты,
жер тепті.

XIII

Осы ұлы шабыста,
Жаяулықтың
зары өткен
Жұмысшы
кара шаруаны
еңбекімен күн елткен
Мінгізді,
барап жеріне
Апарды.
Шапса, желсе де,
Шоқытса да
жүрісі
Денеге майда,
ойға шат!..
Мейлі аянда,
мейлі шат!..
Мейлі аянда,
мейлі шап!
Мейлі жел...
тайпалған
Бір жорға жайлы,
Мінгенді
Шаттандырды,
күлгізді.

XIV

Кырқын мінсе
кыр аспас.
Кырғыш жонды
мәстектін

Миллионына
тұлпардын
Татитынын біреуі,
Жорткан жерге
жануар
Аз-ак күнде білгізді.
Түйе,
ат,
сиыр,
өгізді,
Алыска арық,
жакынға –
ғана жүрдек, –
семізді,
«Женіл жүктік,
я
жерлік
Ет»
деп,
елде енбекші
Бордақыға тұрғызыды.

XV

Аз-ак жылда
тұлпардын
Тұқымы өсті,
көбейді,
Бір ұста соккан бәрін де,
Жолға шықса,
жүйткітіп
Бірінен-бірі үдейді,
Бірі күтіп корасын,
Бірі жүрер жобасын
Тазалап,
бірі суарып,
Бірі жемдеп,
тізгінін
Бірі ұстап,
жөн тартып

Киыр шетке
кияға,
Демей, –
«жанбыр,
борасын»
Мәз-мейрам қылды
жануар,
Жұмысшы,
ортада кедейді.

XVI

Күннің жанбыр,
боранын
Ойлап,
аяп шолағын
Шығарда жолға жылайтын.
Батырак пен кедейлер
Түрксібтей тұлпарды,
Астына берік мінген сон,
«Жүгім қалар далада»
Деп,
уайымды жемейді,
Несіне жесін уайымды:
Осы қара айғырмен,
Осы құшті айбынмен,
Жұмыскермен колдасып,
Еңбекші кілең шаруа,
Коммунизм өріне
Аршындай аттап жөндейді!..

XVII

Жүйткі,

қара айғырым!

Жарысып тізе қағысса,
Жағадан алып сілкемін,
Ызасы өткен

бай ұлын!..

Мінсе арғымак, –
биігім!..

Шапса дауыл,
құйыным!..
Ерсілі-карылы алдымда
Шапканда, топ боп үйірдін,
Көкке тәбем жақындал,
Шығады шоктық –
иығым.
Сен қолымда барында,
Кімнен кем,
менің, байлығым!

XVIII

Бұл байлығым
байлық па...
«Красный Путилов»
Тармағын жайса
жан-жакка
Құмырскадан кем емес,
Тұлпарымның сонынан,
Күні erten
тай,
құттын!..
Еңбекші кілең шаруа,
Өсуінді тағы да
Тілейді
және сенеді,
Мен де сенем,
сондыктан
Ұмыттық бәрін
қайғынын.

XIX

Әлденеше рұлы,
Социалистік өмірді,
Күшін қосып құрулы,
Тілегі бірге,
бір тулы
Се-Се-Се-Р-ді
арала,

Алты басып айлығын!..
Сен басқан жер ашады
Жасырынған байлығын.
Кешегі өлік даңада,
Өркендетіп өндіріс,
Қазылып
алтын,
корғасын,
Қалайы,
жез,
күміс,
мыс,
Артель,
колхоз,
совхозға
Еңбекші шаруа
косып күш,
Тілесе
мол трактор,
Машина-сайман,
Комбайн,
Бәрін жеткіз!..
Күлпірсын!.
Жайнасын гүлдей
кен дала!..
Өнер тасы,
жай
білім!..

31 декабрь, 1930

АҚ АЮ

Казақстан Үкіметі 1935 жылты жариятаган конкурста екінші бөйігес атған поэма.

(«Социалистік Қазақстан», 1 июль, 1935 жыл, № 124).

I. АТТАНЫС

Июльдін жиырма бір күні
Балтық
Лепірді әлденеге тасып, шалқып.
«Арыстанның жалындай бүйра толқын
Айдаңардай толғанды»
сұнгіп, қалқып.

Бірінің белін басып, бірі ырғып,
Араның ашты, бірін-бірі қылғып.
Бұктетіліп, тік карғып,
шалқасынан
Жығылды, арыны ұстап, кейін сырғып.

У-шу боп сапырылды, араласты.
Кейі күлді, кейінің көзі жасты,
Ыңқылдан, сарнап, зарлап,
екі иінінен
Демін алды, қысылды, жанталасты.

Тан сәріден лек-лек боп жарға бетті
Түзеді. «Уралады!»,
ұрды, тепті.

Толқынға құл болмасын білген халық
Бір топан еске түсіп, ойға кетті:
«Аттаныс. Камау. Толқын толқып қаптап,
Терезеден аңдардай түсті аттап.
Бой бермеген шыныға,
көпірлердін
Сынығын лактырды. ұйтқып, шаптап.

Талқандап талайлардын, үйшік,
үйін.
Сүға ағып саудагерлер жиған бұйым,
Карық болмай қалған жок,
ең аяғы
Кедейлер қайыршылап жиған тын.

Қалқыды кебінімен көрден өлік.
Халықтың құты ұшты мұны көріп.
Тәнірінің күні туды десті олар,
Ызалаңған пендесіне қаһар төгіп.

Ол кезде марқұм патша тірі еді,
Бағының ұшып тұрган күні еді.
Балқонға шықты.
Көрді тасқын суды
Орданы орап толқын жүгіреді.

Меніреу күшін көріп табиғаттын
Сөз жок – деп әміріне –
жалғыз хактың,
Ак патша, ауыр оймен көзін сүзіп
Долданған ракымсыз күшке бакты.

Ол дәуір өтті – десті халық – бірак,
Петербор емес, казір – Ленинград.
Калтылдақ қайық емес,
ер «Челюскин»
Шығуға тұр, тенізде, жолға жырак.

«Челюскин» шым болаттан құйған құрыш,
Жемі көмір, алады оттан тыныс.

Жазық бауыр, құрыш бел, кен жоталы,
Сүзеген бас,
тістері – алмас қылыш.

Мұндай емес, әрине, байлық, ырыс.
Долы Балтық үстінде тұрып тыныш:
«Калжактама,
сен мені оба алмайсың!» –
Дегендей катты өкіріп берді дыбыс.

Сол күні зым-зия боп тұман мен бұлт.
Күн ашық, жадырады бұйыркрай жұрт.
«Челюскин» тұрган жаға
кұмырсканың
Илеуіндей қайнаған адамға лық.
Кәрі, жас, әйел ерек –
бәрі сонда.

Жок дейсін, нелер халық, не ұтт онда?!

Бәрінің кескінінде күлкі...
Өлен...

Музыка...
Желбірейді тулар колда.

Бір кезде қайнаған жұрт тына қалды.
Бейне бір арыстандай жалбыр жалды;
Бұйра, ұзын сақалды, кошкар тұмсық,
Шүнірек көз, зор дене,
түсі ызбарлы.

Бір адам, шыкты да бір бнік таска,
Мандайын күнгө карай бере, каска:
«Жолдастар!»
деді катты.
«Жолдастар!» –
деп
Канқ етті байтак теніз, шынырау тас та.
Эфир де
«Жолдастарды!»
ұшты алып.

Шмиттің жердің шары даусын танып,
«Не дер екен?» деп түгел түрді құлак.
Жердің бес құрғағында тұрған халық.
— «Жолдастар!

Біз шығамыз ұзак жолға.
Бұл жүріс бір киын жол, бұрын-соңда
Бірақ біз большевикпіз, женетұғын,
Алсак та кандай киын істі колға.

Табиғат бізге ана. Бірақ саран,
Бір түйір дән бермейді
«мә, – деп – балам!»

Ішінде көп перзенттің
сүтті ананың
Емшегін еме білген жалғыз адам.

Біз оның суын кештік жүзіп, сұнгіп,
Асау желін оскыртып ұстап міндік.
Қалың кара орманын отап, жол сап,
Бауырдай, аскар, алып тауын тілдік.

Орал, Алтай, Қазбек, Алатауды,
Біздің кол идірді де сүтін сауды,
Түрксібтей айғырлар үнір жинап
Үдettі құла дүзде арқырауды.

Жер астында казына барын білдік,
Оған да кірдік кулап, терең ін ғып.
Кенді адамнан жасырған ұры тасты
Копарып ап уаттық талкан құл ғып.

Жасырынған электр күшін тауып,
Ол күштен жерді жиі жүлдyz жауып.
Машинаны өргізіп малдай, біздің
Дүниежүзіндегі ән, күй, сауык.

Балтық пен Ақ тенізді жырдық косып,
Бетпақдала, Қаракүм шөлін жосып.
Волхов пен Днепрдей асулады
Бөгедік бұғалық сап, алдын тосып.

Жер түгіл колды созып жүлдыйз,
күнге,
Жиырма шакырымға шармен бірге
Аспанға ұштық. Дүние кайран қалды
«Бұлай ұшып көрмеген – деп –
еш пенде!»

Біз саяа біліп едік, ана иді,
Иіп еді жаңбырдай байлық құйды.
Бірақ кеше байлықты тапкан аш болп,
Таппаған арамтамак болды сыйлы.

Сол сұмдар ұзак уакыт колды бөгеп
Кеп еді,
Октябрьдей елекке елеп
Ұшырдық,
арам тұқым арылғасын
Жайқатып егісіміз шыкты ерек.

Россия – тасбака, шабан, шибұт,
Большевиккө тигесін тізгін, билік,
Озықтардың талайын басып озып
«Бәйгемді бер!»
боп отыр, бүгін жүйрік.

Капитал дүниесі шіріп, бажып,
Күн санап қаны қашып, барады азып.
Жас атып пролетар,
көмуге оны
Даярлап жатыр, кәзір көрін казып.

Дегенмен жалмауыз сұм жанын тегін
Бермейді,
ышкына ап сасық демін
Альпты тұншықтырмак, әлі жетсе.
Келгесін есік кағып өзіне өлім.

Сока ғып жер шарына зенбірегін,
Сеппек оған корғасын октан егін.

Тұншықтырмак бол барлық тірілерді
Өсімдіктен шығармак удың демін.

Қас кылса да жасармак емес шірік,
«Жер жүзі жұмыскері, косыл, бірік!» –
Деген Маркс ұраны
жана өмірді
Жасамақ,
ескі өмірді талқан қылып.

Жаңа өмірде адамға адам қастық,
Бітпек,
Адам бірлігін мықты, тас қып
Алғасын, табиғатка бұйда тағып
Жалған тәнірі орнына болмак бастық.

Біздік әзір
алтыдан бірі шардын.
Бірақ бар планетті колға алар күн
Жуыкта.
Жүргегі бір, жолында нұр
Табым бар айқын болжап тұрған алдын.

Дегенмен жер, су, ауа,
әлі де асаяу.
Онда әлі байлық көп шықкан шашау,
Біздік міндет тықса іздел,
кашса қуып,
Саран, долы, дүлейден байлық жасау.

Құрғак жер жер шарының төрттен бірі,
Құрғакты коршап алған сулар ірі.
Канша байлық жасырып тұр солардын
Толқынды су,
тұнғиық, терен тұбі.

Кейбір судың қеудесін өрлей басып,
Жүрміз жүзіп, азды-көп байлық ашып.
Бірақ бір су,

«Мұз теніз» дейтін
елі
Маңына беттетпейді заһар шашып.

Көрпесі, мың метр мұз, демі үскірік.
Демінен айдаһардай жел ыскырып.
Ұйықтауда мәнгі,
көрпе тұйықталған
Тұншығып өзі ашпаса, кейде ышкынып,

Маңына жуығаның бетін қарып,
Басындың деп долданып, мұзының жарып,
Құшағына қысып ап, тұншықтырып,
Тереніне батырып қылған ғарық.

Міне, біз аттанамыз, сол долыға.
Женеміз деп сенемін, біз оны да.
Өйткені бір бұл емес,
талай сондай
Тұскен таппыз, тайсалмай тың, соныға.

Партия –
«большевиктік берік колдан,
Болса да бұзылады нендей корған!»
Деген,
Ұлы басшының осы сөзін
Актап біздер кайтамыз шықкан жолдан.

Жарық, жана өмірдің үш жыл күсы,
Социалды қоғамның біз тұнғышы.
Тайғак кешу, тар жолға кел жүзейік,
Кәне,
маған еріндер жұз бір кісі.

«101» ді Воронин мен Шмит бастап
«Челюскинге» міністі,
Якорь тастанап
Тұрған кеме, тұтіні будакталып,
Моторы быр-рылдады суды жасқап.

Теніз беті корыкандай етті қалш-қалш.

Жағада жер сілкінте ойналды марш.

Чапаевтай зор дауыс гудок,

кику

Салды келіп,

кемеге

деп:

«Шагом марш!»

II. МҰЗ ҚҰЗ

Болғасын қалың, тұйық көрпе үсті,

Мұхиттын тұмшаланып іші пысты.

Бұлшық еттер түйіліп,

алып дene

Кеудесін демін ала керді күшті.

Мұз көрпе граниттей берік тісті

Серпілмеді. Мұхитты енді ашу қысты

«Hayп!» –

деп тағы долданып серпіп еді,

Мұз талқан боп, сынығы аспанға ұшты.

Жыртылған жерден толқын шыкты ырғып.

Сендерді кесек-кесек жұтты қылғып,

Екі езуі көпіршіп,

айғай-сүрсөн

Салып еді, бас иді сендер шұлғып.

Кара бұлт көкті коршап түйді қабак.

Ашулы козін жерге тіге қадап:

«Не болды?» деп караса мұхит тулап

Бұркан-талқан боп жатыр сенде сабап.

Ол кара бұлт мұхитпен көптен сырлас.

Сырласын сол, бір күні туған күрдас.

Әрі дос. Қайғы менен куанышы

Ортақтас, тілегі бір, жолдас, жымдас.

Сол достың долданғанын бұлт көрді.
«Мен сенен қалам ба?» деп досына ерді.
– «Біз қайғырсак,
күлетін неме екен?» деп
Сәулесін бүркеп, сұлу күнді кемді.

Астан-кестен бұрқанды, күшін жиды,
Көкті жара күркіреп жаңбыр күйді.
Жалтылдаған наизағай, алмас қылыш,
Сықылды бытырлатып мұзды киды.

Тау толқынды жетектеп жел ыскырып,
Жерге от шашты, дамылсыз бұлт пыскырып.
Астан теніз,
үстінен жел сабалап
Кысылды сен, зорға алды демді
ышкынып.

Мұзды женіп долы карт ашу басты,
Бұлт ыдырап, тұнерген пердені ашты.
Кеудеге ай үстінде жұлдыз қадап,
Кара жібек киінді аспан нашты.

Ашуын басқаннан сон мұхит тұнды,
Кетті қалын ұйқыға, көзді жұмды.
Күлған сон біріне-бірі мініп
Аскар тауға айналды биік шынды.
Мұхиттың долданғанын бұлай налып,
Судағы сайрандаған білді балық.
Сен сокқаны иленді нандай болып.
Тереніне сұнгіген аман қалып,

Бұл ашуға және бір аю лекті.
Жел ұрды, су шымшыды,
сендер тепті.
Өлдім-татым дегенде дымы құрып
Жаңағы мұз тауға кеп зорға жетті.

Ішінен пана тапты өркеш мұздың
Етегінде бір шынырау
биік құздың.

Жатты тығып тұмсығын колтығына,
Бірде шошып оянып, бірде мызғып.

Жұмған көзін кейде ашып,
көкке карап.
Әлденеге тамсанып, ернін жалап.
Бірдеме түссе ме деп дәме еткендей.
Жіп-жіңі жұлдыздарды жатыр санап.

Әр жұлдыз, бір тюленьнің көзі болып.
Әр сирек бұлт,
тюленьнің өзі болып.
Тұн ортасы ауғанша ойы құрғыр
Көкке оны шарлатты, –
мезі кылып.

– «Па, шіркін, – деді аю –
шықсам көкке,
Келмесе мұздағыдай еш жан бетке.
Әр балыкты шүйдеден бір-бір қыршып,
Карынды сірестіріп тойсам етке.

Жер құрсын!
Күні сүйк, қыртысы мұз
Жем іздел ол қыртысты
ер болсын бұз!
Бұза алмайсын. Балыктың бәрі астында.
Карын аш,
кабак жабық,
жатағым сыз.

Мұз бұзылса болады күнім каран.
Туласа теніз,
жейтін жем бе маған?
Сен сүзгілеп, толқыны тұншыктырып.
Ас түгіл өзім өлмей зорға қалам.

Осы такыр мұхиттан келіп безгім,
Бетімменен қыдырып талай кездім.

Шек жок, шет жок,
бір құргыр
канғырғанмен
Бұдан бөтен су жоғын енді сездім.

Бұл мұхит осыншама неткен жалпак?
Сол жалпакта басқаның бәрі жалтак.
Мен-ак батыр,
тюлень жеп, мұз төсөніп,
Бұлтты шапан қылатын,
кунді калпак!»

Бір шолып ұйқылы аю төніректі,
Бір ойлап, бүгін тойып жейтін етті.
Ойдан қажып, танауы пысын қағып
Тұн ортасы ауғасын ұйықтап кетті.

«Тауық тары,
түсінде,
тұлқі тауық,
Көреді!»
Түсінде аю көкке шауып
Өмірінде көрмеген ракатты,
Сонда көрді мол жатқан азық тауып.

Не тамак керек кылса бәрі дайын.
Жұлдызы балық екен,
айы жайын.
Кашу жок, я корку жок, бәрі момын.
Демейді бірде-бірі каймығайын.

Шетінен ен тамактың кірді аю,
Бұркіттей көрінгенін бүрді аю.
Бір асап майлы жерден,
ен тамактың
Ішінде балпан басып журді аю.

Бір кезде барлық балық жылады ма?
Болмаса аспан сынып құлады ма? –

Әйтеуір,
бір қатты үн аю ердін
Сап етті бір мезгілде құлағына.

Сезімі бұл дыбыска етпей төзім,
Сескеніп былшықтанған ашса көзін.
Жел басылған. Күн шықкан,
бұл серпілген.
Табиғат күлімсіреп тартқан езу.

Құлпырған көк торғындаі айна аспан,
Үгетіп, көпіршіте күміс шашқан
Сықылды,
аппак кіршік жалтылдан кар,
Мөлдір мұз құйылғандай гауһар тастан.

Сәулесін алтын күн де бүркө төгіп,
Төккен сәуле мұз сүйіп,
карды өбіп.
Ақ шымылдық сықылды желбіреп тұр
Кұздардын арасында тұман шөгіп.

«Жел тымықта не пәле бар – деп – мұнда?!»
Балпандап өрледі аю құзды шынға.
Карға малтып,
тайғанап мұзға,
шықты

Таяшетіне,
тауып бір жолды жымпа.

«Челюскин» сол мезгілде тауды қулап,
Аузы қыршылдатып мұзды турап
Келе жатты.
Тулаған мұз сұнгіп, қалқып,
Сүзісіп,
орғып, қарғып түсті тулап.

Тулаған соң біреуін бірі ұрып,
Тарс-тарс, ғұрс-ғұрс,
сатырлап, кирап, сынып,

Зенбіректер атылған ұлы майдан
Қып жіберді,
тенізді тұрган тымык.

Кен жота, екі жактан сенді кернеп,
Кернеген сон сырғыды жолды ернеп.
Тұншықкан мұз көпіршіп, сыртқа шапшып,
Әлдиледі кемені шайқап, тербеп.

Кымыздай мөлдір суды мотор жұтып,
Жұткан сайын жүрсі мұхитты ұтып,
Гудок мас боп, ән шырқап
тұрды,
Шылым тартса тұтін будактап шыкты ытып.

Ытқан тұтін шұбалып көкке тартты,
Иегін көкте сиреп бұлтка артты.
Жер мен көкті жалғаған қоныр лента
Күн нұрына боялды қызыл нартты.

Осының бакылатп тұр аю бәрін,
«Бұл не? – деп – мұзға төгіп кеткен кәрін?!
Мұндайды кездестірген емес тіпті,
Судың да көрдім талай мықтыларын.

Мәселен, көрдім талай мықты китті,
Ол мұзға ойран салып қашан бүйтті?
Киттің күші мұзда емес,
суда ғана.
Мынау одан жоталы, көшті, күйтті.

Денесі сендей екен тау бол шөккен.
Бітіпті қабырғасы жайма,
кеп-кен.
Бас киаратып,
қабырға керіп,
аяк
Ұшырып түсіреді сенді тепкен.

Дауысы теңіз бетін қылды мезі,
Өзінін үнірейген нешеу көзі?
Ішінде бірдемелер кимылдайды,
Арқалап балаларын жүр ме өзі?

Бұл пәле көз көрмеген шыкты кайдан?
Түсті ме еken, аспаннан, күннен, айдан?
Кім білсін бұдан былай не істерін,
Әзірге мұхит бетін қылды ойран!»

«Челюскин» сол мезгілде тауға бетті
Койды да,
аю тұрған шынға жетті.

Кеме токтап,
ішінен мұз үстіне,
Өрген адам жан-жакқа қаптап кетті.

Көрінді ак аюға бұлар таңсық.
Бірак,
еттін ісіне мұрны қансып,
Өзін-өзі ұмытты,
тұра ұмтылды,
Өргендердің біреуін жеуге жаншип.

Сырғыды төмен карай биік таудан.
«Коркам ба – деп мынадай ұсак жаудан.
Ен үлкені тимесе,
ұсактарын
Жемеймін бе,
тюленьдей шеттен аулап!»

Сол кезде күз-тау болған мұзға тан кап.
Сыртында аю терісі жүнлес жарғак,
Тұрды Шмит.
Серігі касындағы
«Ана кара!» –
деді оған аюды аңдал.

Караса шынды өрлеп келеді аю.
«Атар я ұстап алар»
демеді аю.

Оның жаны шикі ет.
Көзіне ет
Көрінсе құмарланып өледі аю.

Тау тіп-тік,
аскар биік, мөлдір шыны.
Кірпіштей колдан тізгін сеннін жымы,
Шмиттің ойы кетті ұстамакка
Аюды аскар шыннан аман, тірі.

«Кәне, ат! –
деді қарап жолдасына –
Тигізбе, не жүрекке,
не басына.
Женіл ғана жарагалап, ұстап алып.
Мәскеудегі андардың ордастына –

Апарайық өлтірмей!»
анау –
«Күп!» деп
Винчестерін колға алды қойған бүктеп.
Суырды,
Аюды болжап тұрып басып қалды
Зымырап ок аюға ұшты тіктеп.

Ауаны бұрғылап ок ұшты зырлап,
Екпіні санғыратты құзды шындалап.
Аюға бұл әдемі қүй көрініп,
Қатерсіз жаны жай боп тұрды тыңдалап.

Ол тірсектен тигенін білмей қалды.
Білді жалғыз сырғанай құлағанды...
Бірнеше адам түсірмей жерге оны
Сырғанаған бойымен қағып алды.

III. ШҰҒЫЛА

«Февраль.

14.

34.

Мұз теніз жақ

Кеңе,

15.

30-да

кеме апат

Болды.

Бір жан шығын бар, баскасы аман

Мұздан қалап жатырмыз лагерь жасап!

Лагерь бейне Кремль: кен, биік, тік

Ортасына Октябрь туын тіктік.

СССР-ға сәлем де,

сағынышты

Жүрекпенен жанашыр жәрдем күттік!»

Деп Шмит хабар берді штабына,

Саспай сеннің жан-жактан қысканына.

Кеме баткан орында ойға кетті,

Әркімге әрбір істі нұскады да.

«Мынау мұз, – деді іштен, – бізге тұрак,

Егер де бұл жарылып кетсек құлап.

Тұпсіз тұнған тұнғиык... меніреу күш,

Минут сайын коркытпак:

«Көр, – деп, – шыдап!»

Бұл жерден жаға аса емес жырак,

Жүз елу километр,

жаяу шұбап.

Жүрер ек жиырма күн

шыдамайды,

Бала, әйел, әлсіздер оған бірак.

Алмаса арамыздан ажал қастан,

Албановтай осалды мұзға тастап.

Кете алмас ешкім де біздін топтан
Қыыншылық туғанда басын жасқал.

Өзге таптан біздегі өзгешелік,
Қара бұлттай келсе де катер төніп.
Өзімшіл тап адамы сықылданып
Тілектестен қашпаймыз беziп,
жеріп.

Куанышты, қайғыны бірдей көріп,
Бірге жасап немесе бірге өліп.
Шықса тәбе, жатса сай бірге болып,
Бір түйір нанды жейміз бірге бөліп.
Одактың біз бармакта буынындай,
Одак орда, біз оның уығындай.
Сынса уық, сыздаса буын,
Одак
Тұра алмас апшысы куырылмай.

Еңбекші тап бір дене, жүрегі бір,
Қай жеріне қадалса қылдай шөгір.
Сыздамак жүрек,
Егер сыздаса ол
Сыздамай тұрған емес дене бүкіл...

Жұткан мұхит жорыкта талай ерді,
«Челюскинді» – киараткан жұмсап сенді.
Дүлей ғой ол, білмейді ұтын жауға
Онайлықпен бермейтін біздін елді.

Білмейді болат жүрек штабымды,
Естіді мұхит сенің қысканыңды.
Әмір беріп ұшырмак,
пятилетка
Тұғызған құрыш канат құстарымды.

«Ленин», «Литке», «Красин», «Малыгинді»
Танисын.
мұз қеуденде талай тілді.

Үкіметтің әмірін алып олар
Койныңа колын салып тағы кірді.

Кеме тұрсын, біздерге болып жокшы,
Иттерін жегіп, іздел шықпак чукчы
Бірі құйрық, біреуі канат:

ит. ат,

Пароход, поезд, кыран, болат топшы.

Жаяды олар бізге тегіс құшак,
Жайса құшак, ұстайсын қалай тұсап.
Ертең елге жетеміз,

біздін ерлер

Жасамақ талай жорық бізге ұсап.

Жүректе жатар мәңгі Магилевич,
Аянышты өлімге ауырса іш.
Бүгін бізді жендім деп масаттанған,
Мұхитка жігерлене жұмсармыз құш.
Жарылса шар, тенізге кеме батса
Техника кемдігі ол уакытша.
«Тұптегенде табиғат тұсаулы ат,
Табиғат құл, түбінде,

адам патша!»

Ұшқыр ойы жер шарын шарлай ұшып,
Биік ұшып, жұлдызды, күнді құшып
Мұзға кеп конды,

Шмит орнынан

Тұрды еске лагерьде істер түсіп.

Тұктері тоғайлы тау қырау басқан,
Көзі күн, тұксіз беті тұнық аспан.
Жүргегі жердің шары,

Тентек теніз

Секілді қызу қаны қайнап тасқан.

Қайраты қайтпас болат, акылы кен,
Тауды тескен қызу от – шығарған дем.

Сөзі судай тасқынды ашық үні,
Дауылша күркіреген күнменен тен.

Көтерді қырауланған түкті басты,
Кескінмен қуанышты керді касты.
Мұхитта Кремльдегі коммунизм,
Ордасын қаласуға араласты.

Күн тұмансыз, бұлтсыз, ашық, шағыл,
Ерлер істе – ағылған, көрмей дамыл.
Бір адамда уайым жок,

Бәрі батыр,
Дулаған той орны бейне
лагерь.

Сүйсініп жүрген жұртқа жұмыс істеп.
«Бұл неткен қайрат,
сенім,

неткен күш!» деп.
Аласа казығына аркандалып
Ақ аю жатыр еken шынжыр тістеп.

Тұтқынға түскеніне аю кекті.
Долданды ол, тыпырлап, мұзды тепті.
Түк шықпады... қажыды...
жамбасынан
Құлады да, көз жұмып ойға кетті.

– «Міне, төрт ай – деді аю, – мен тұтқынмын»
Жарты жылдық өмірді ұтты ұшқыр күн.
Менен осал болмады,
бекер екен
Дейтін сөзім: мықтымын,
жауды ықтырдым.

Киядан сықылды едім құлап кеткен,
Кезінде етегіне келіп жеткен.
Осы бір кос аяктар ұстап алғып,
Байлады карсылыққа болмай еткен.

Аяғым сынған екен әлденеден,
Қан сорғалап ес ауып, талды денем.
Кейінгісін білгем жок...

Жисам есті
Бір қуыста жатырмын жылы, терен.

Жарапты аяғымды орап, байлап
Тастапты,
Сол арада қаным кайнап,
Тұрдым да орнымнан
үйшігімнін,
Көрінген жерін тырнап, көрдім шайнап.

Тіс бату былай тұрсын тұспей таңба,
Ызамен арпалысып,
Бұлқынғанға.

Болмады, құйылды тер, құлай кеттім
Жарадан корлық катты батты жанға.

Деген сөз рас екен «ұйқы дүшпан»,
Бойыммен ыза кернеп, ашу қыскан
Жатып ем, ұйыктап қаппын...

дыбыска бір
Оянсан, бейне бұйра бұлтқа ұқсан.

Басынын түгі бар жан касымда тұр,
Осымен үшінші рет кездесті бұл.
Тап беруге бір ойлап...

Көзіне көз
Тұскесін.
«Болмас, – дедім, – мына құрғыр».

Содан бері бірталай өтті заман.
Тұқыннан басқа қастық бұлар маган
Жасамайтын сықылды,

ашпай карын
Күн сайын мезгілімен тамактанам.

Бұрынғы бостандыкты ойлап көніл
Жүдейді аздап,
Бірак мынау өмір.

Ракат деймін іштен, бір есептен.
Уайымың не, тамак жеп, жат та семір!

Көндіктім...

Бірак маған келетін ой,
Мен бір заттың ішінде жатырмын ғой.
Ол мені жұтты дейін...

Сонда... өлмей,
Қалайша тірі болып көтерем бой.

Өзіміз бітеу жұттық талайларды,
Деместен мынау жансыз, мынау жанды.
Солардан, тап мендей боп:

ішімде мен
Көргем жок жаңын аман сактағанды.

Ойтаймын жатып, тұрып соны ылғи,
Суды сынғи,
азыкты кесек қылғи,
Білгенмен, жұтқанына дақ салмауын
Көргенде кайран қалам, жетпейді ми.

Сол алып бүгін суға кетті сұнгіп,
Мына бір,
мұз бетінде өрген тырбық
Қала берді.

Батады жанға катты
Осылар ұстағаны мені құл ғып.

Кім білсін, зоры неге сұнгігенін.
Киратып мұзға салған дүрбіленін.
Істей ме терендегі балықтарға?
Бұл пәле, ондырмайтын тиген жерін.

Мен тұтқын...

Мұзға, міне аркандалдым.
Туатұғын болмады шер тарқар күн.
Кім білсін, күтіп тұр ма алдында әлі
«Бұдан жаман жүдейтін, кайғы артар күн!»

Көзімен шолды аю лагерь жакты.
Шолса сендер мрамор үй боп кепті.
Биң дінгек басында желбіреген
Түмен ойнап сәулесі күн де батты.

Кешкірді,
Бірақ думан лагерь басы.
Тандак сөнді, тұнерді құбыласы.
Сол кезде самаладай бола қалды
Мұз теңіздің солтүстік шұғыласы.

Шұғыла,
аткан жаздың таңындей боп,
Сәулесі дөнгелене, тамырлай кеп
Бұлтка шағылысты.
Боялды бұлт
Шебер шеккен кестелі шайыдай боп.

Толкиды нұр
Тулаған ағындей боп,
Жайнады нұр
электр шамындей боп,
Құлпырды нұр
Тотының канатындей.
Құлді нұр
жас гүлдердің бағындей боп.

Сонан сон,
түрі мәнер, гүлі күлген
Кілемдей жазып, керіп көкке ілген.
Шұғыла ортасынан ыдырады,
Бейне бір сыйылданып сара тілген.

Етегі жирылды екі жакқа,
Тастардан түрлі қымбат соккан қакпа,
Тәрізді дөнгеленді.
Мандайына
Мын тармақ секілденді жұлдыз таккан.

Аспанға биіктеді қакпа өрлеп,
Өрлеген сайын сұлу, артты көрнек.
Кен жайып екі етек, канаттарын
Жағалап жер жиегін кетті көлбеп.

Нұрын төгіп гауһар мұз құзды шынға,
Аспаннан салбыраған алтын сырға.
Челюскиншіл ерлерді танырқаған,
Шақырғандай болды ол
«Кел, – деп, – мұнда!»

IV. АСПАНДА

Қалын кайрат бойында, күйі бапты,
«АНТ-4» ұшқыш
кияға канат қақты.
Бұлт үстін бауыры сипай сырғып,
Құлдыраған жұлдыздай зырлап акты.
Ауаны тұмсығымен іреп, сұзді,
Балдан тәтті ұйқысын бөліп, бұзып
Жібергесін, –
томырық мінезі ұстап,
Ашу кернеп ауаның да каны қызды.

Желдетті, желпілдеген жұлып мұртын,
Толтыра какалтпак боп, үрледі ұртын.
Кайшыдай дауыл тілі жалактады
Қанатын кесспек болып түптен қырқып.

Ұшқыр «АНТ» онын бірін қылмады елен,
Ауаның тенізіне сұнги терен.
Зырлады

Біраздан сон шөккен тұман
Сықылды қала берді бұлт төмен.

Шағылды ай нұрына болат терісі,
Дегендей жерден көкке ұшкан елші.

Бар жұлдыз жымын қағып,
шакырғандай
Болды оны, деп «бізге жылдам келші!»

Тізгінді Anatolij қакты сермей,
Көкке өрлей, ауаны жұта шөлдей.
Келе жаткан «АНТ»ына сүйсініп ол,
Салады ән,
шаттана, көкірек керней.

«Көтерме – дейді әнінде – кеуденді, аспан!
Десен де желмен жайқап, маған
«жассан!»

Жиырма бес жастамын.
Ес білгелі
Ер емен киындықтан ығып, кашкан.

Үш жылдай ұстап келем «АНТ»-ның басын,
Деместен: бораш, тұман, жанбыр, шашын.
Көргем жок содан бері

не күн, не түн

Не құтап,
не талығып,
не адасып.

«Мұз мұхит тұтқындағы біраз ерді,
Солардан құтқар деген хабар келді.
Аттаң тез! деп партия, үкіметпен
Басында марттың маған әмір берді.

Қаһарлы карт мұз теңіз жакка карап,
Жарлыкты алғасын «АНТ» қакты қанат.
Сонда аспан сен бізді бұдан катты
Қайырмак боп маңдайға ұрдың сабап.

Болмады шапалағын шопак күрлы,
Кеудене «АНТ»-ым құлай салды бұрғы.
Сен түгіл асау мұхит кайратыма
Таң қалып, аузын ашып, көзін жұмды.

Кешікпей орындалды берген жарлық,
Тұтылған мұз мұхитта ерді барлық.
Құтқардық,

Большевиктік біздін кайрат
Жер шарын түгелімен отыр тан ғып.

Алсан да алай-түлей дауыл демді,
Шұмектеп құйсан-дағы жаңбыр-терді.
Оскырып туласан да асау аспан
Үстіне аумайтұғын салым ерді.

Сен түгіл ертен айға, күнге мінем,
Мінем күнге, әлемге күндей күлем.
Күлем күндей, көзіме көленкелі,
Орын түссе пердесін серпем, түрем.

Ұмыт кып тұрмыста жок пері құстан
Ертеде адам емес, киял ұшкан.
Киял құсын адамзат айдан жасап
Алғанда, капитал сұм оған дұшпан.

Сол сұмнан құсты түгел алсақ тартып,
Топтанған тырна, үйрек, қаздай қалқып.
Ұшады аэроплан, адам түгел
Ән салады аспанда мендей шалқып.

Құс та біз,
балық та біз,
адам да біз.
Бөгелмей мұхит,
таудай камалға біз
Анық атам атын ап,
әмір етіп
Тұрамыз он сегіз мын ғаламға біз!
Менгердік біз асаудың алуанын,
Шүу аспаным!
Ұш үдең жануарым.
Мәскеуге ертен барып көрсетейін,
«АНТ» сықылды аспанда –
балуанын!

Толық бет, кыр мұрынды, жұқа ерін,
Қалын қабак, өткір көз жанға тегін
Бітер емес,
сары-сүр кескінінде
Толқып сыртқа теуіп тұр кайрат, сенім.

Қашан күн системасын түгел шолмай,
Ұшатұғын ойы бар, жерге конбай.
Аспан ызғар,
кайраты жалын.

Женіл
Киімменен келеді қызып, тонбай.

Артында тұмшаланып жатыр
Борька,
Караса күлімсірей, оған жорта.
Жұмады Борька көзін:
«Неге маған
Карайды?» – деп көзінен жаны корка.

Бұл жолы Борькада да долы ашу,
Я ойында, тұсауды үзе кашу.
Мәнгі ғып келе жатыр басын оның
Ойдан ой туып,
оіға ой ұласу.

«Апырай, – дейді Борька – бұл не сұмдық?!

Мына бір қос аяктар мені құл ғып.
Басынып алды әбден
Дегеніне
Көнетін болдым казір басты шұлғып.

Адасып әлдекайда калды теніз,
Кіндікtes туысканым еді егіз.
Құлағымды сасытты осы біреу
Беймаза,
Пырылдаған ашы лебіз.

Бырылда, су сіміріп мұзға ұрынған.
Дегенде құтылдым ба, бір бырылдан.

Аспанда бірдемелер тағы бір күн,
Оянсам канат қағып жүр дырылдал.

Ол дырыл теніз бетін орай ұшты,
Биік ұшты,
аспанда бұлтты құшты.
Ес білгелі өз басым көрген емен,
Тенізде бұл сықылды ірі құсты.

Сол құстан корыкты ма?
Куанды ма?
Шулады да кос аяк,
уанды да.
Шакырды?
Я, үркітті?..
Түтіндеп
Тенізді айналдырды буалдырға.

Екпіні дауылдатып құс та конды.
Сытырлады кайысып конған орны.
Құс артынан құс қаптап теніз беті.
Бір кезде сондай ірі құска толды.

Көп екен көргенімнен көрмегенім
Жұтып ап,
кос аяктап өнгелерін,
Мені де қылғыды құс,
бірак ғажап,
Тағы да бұл қылғуға өлмегенім.

Қылғыды, әлде залал, әлде пайда!..
Мені бұл апарады ұшып қайда?
Биікте бір теніз бар сықылды еді,
Барса соған, балығы аз ба,
бай ма?

Ол теніз орным еді киял еткен,
Дейтін ем, мен өмірде оған жетпен.
Әлі де мына себеп кездесуі –
Кезі ме, тілек қабыл болып кеткен.

Биікте теңіз бары анық болып,
Түп-түгел жарқыраған балық болып,
Түсімде көргенімдей тұнеугұні.
Тамакка қаламын ба қарық болып!...»

Күресіп қуаныш пен қайғы бойда,
(Ай батты, аспан тұнды), аю ойда.
Сол кезде «Ант» айналды Мәскеу үстін
Бірнеше орағытып, конуға ойлап.

Енбекші адамзатка болған корған
Маяғы бостандықтың Мәскеу –
ордам.
Жігіттей жиырма бес жасқа шықкан
Денесі өскен,
алып күші толған.

Толықсып тұрды бетте қаны ойнап,
Қаланы нұрға көмді шамдар жайнап.
Аткан фонтан кілем түс, гүлді сүйіп
Шыркады радио –
бұлбұл сайрап.

Пролетар табының жүрегінде,
Бақытты түпкі қызық тірегінде.
Шомылып электрдің жарығына
Жайқалды қызыл жалау Кремльде.

Ұлты көп, тілегі бір, азат халық,
Ән, күй, өнер, ойынға құмарланып,
Театр, кино, бакша,
тағы сондай...

Азықтан рухани жұтты қанып.

Соларды Анатолий көріп қызық,
Ойнағысы кеп кетіп,
дене қызып,
Орай ұшып,
дөнгелек кошқармұйіз,
Қала үстінегін тұтіннен тартты сыйық.

Тенізде еркін балпан басқандағы
Көп көзді, көретіні аспандағы
Мәскеу екен деп ұғып,

үрейлі ойы
Мынау болды аюдың сасқандағы:

Теніз жок. Балық та жок, жок жайыны.
Сұнгіген суға алыптың ағайыны
Жатады екен көктे,
жолатпастан
Манына кос аяктан жабайыны.

Қызырып жаңа шыккан күндей жанған.
Қызыл ту желбіреген мұзда қалған.
Күшімен нендей заттың көкке келіп
Өзгермей сол күйінде орнай алған?

Көктің де алыптары зорлар екен,
Теніз, көк, кос аяқта толған екен.
Қайда барсам алдыннан солар шығып
Ендігі күнім қараң болған екен!..»

V. АЙТЫС

Мәскеудегі аңдардың корасында,
Тұнгі сағат төрттердің шамасында
Жатты ақ аю дөнбекшіп,
кірпік какпай,
Торкөзде, толған аңдар арасында.

Өнге ан шырт ұйқыда, кор-кор, пыс-пыс,
Олардың есінде жок тұтқын-кипые.
Жалғыз-ақ жабырқанкы киқылдайды,
Бакшада, көл үстінде ұйықтаған құс.

Май сұлу – алма қызыл беті бертіп,
Қаны тасып, кеудеде сүті дертіп.
Жібек шашын тарқатып,
жасыл желең
Бұркеніп, жатты ұйқыға о да елтіп.

Майдын сұлу мұсіні түсі-дағы,
Көрген жан ғашық боп қол ұсынады.
Ак аю мұзда өскен, бірақ олай
Құмартпады, дөнбекшіп пысынады.

«Екен, – деп – мұнда түн де, күн де ката!»
«Жамбасым ауырды, – деп – жата-жата!»
Тұрды да торкөзді кеп ерсілі-карсылы
Қозғады бар күшімен сықырлата.

Кара аю көршісінде мас боп тәтті
Ұйқыға
кор-кор етіп қалғып жатты.
Құлағына сымдардың сықырлауы
«Оян, оян!» дегендей ызын қакты.

Оянды.

Бірак көзін ұйқы басып,
Есінеп, былшық басқан көзін ашып.
Караса сыйрыайып көршісіне,
Бұлқынып жатыр екен жанталасып.

Мезгілсіз маңайына ұрынғаны
Ұнамай, кара аю ырылдады.
Бірін-бірі тістемек болып,
екі
Жактан келіп түйісті мұрындары.

Тістері сакылдады,
тырнектары
Тарбиды, бірақ торкөз тырнатпады.
Екеуі де шоқиды жүресінен,
Беттесіп бір-біріне тіл катқалы.

Кара аю
Ұйқыдан неге ояттың долы, тентек.
Бір жан жок, сенен басқа, еткен селтек.
Осы тордан өмірде босану жок,
Тула, карғы, тырнала яки жер теп!

A қ а ю

Басымды қатырмашы, босқа оттап!

K a r a a ю

Сен өзің басынасын кімді боктап?!

A қ а ю

Басынса, не қыласын?

K a r a a ю

Құтырма сен,

Мұхитта дардандастын күнді жоктап.

Дәндеме, кімнен сенің артық жаның!

Маңынның көзбен шолып көрші бәрін.

Көзің шыккыр, көрмейсін, аңдамайсын,

Әкендей тұтқын болған даға аңын.

A қ а ю

Айта ғой, менен мықты кай аңын бар!

K a r a a ю

Пә-шикін,

мықты екен-аяу,

мына мұндар!

Әлін білмес әлектер осылар ғой...

Мықтыны мен айтайын, сен тыңда, ал!

Көрмесен әкендей ан бұдан бұрын,

Ана бір калкан құлак, ұзын мұрын.

P i .7

Аяғы бөрене, денесі құз,

Мықты болсан кәне, бар, соған ұрын!

A қ а ю

Ұрынса не қылады?

K a r a a ю

Кылғаны сол:

Тұмсық пен кабырғадан бір персе ол,

Сүйегін күл болады. Аяқ баскан
Анда бұдан жок дейді күшті я зор.

A қ а ю
Камалды мықты болса неге мұнда?

K a r a a ю
Кішкене саябыр ет, сөзді тыңда...

A қ а ю
Апрай, қызықсың сен, неге тұтқын
Болады біте тұра мұндай тұлға?

K a r a a ю
Күш, тұлға біткенімен, зады момын,
Жұз пұттан жүктөр ілсе тесіп жонын
Мыңқ етпейді.

A қ а ю
Онбайды оған көнсө,
Ендігі мықтылығын айтпа оның!

K a r a a ю
Ана бір сабау құйрық, жалбыр жалды,
Кіндігі көтерінкі, төстек алды,
Аран ауыз, таяқ тіс, найза тұяқ,
Танимысын атакты арыстанды?
Бұл жакта, – дейді андар, мұны «патша»,
Егер де ашуы кеп, кабак катса.
Жытамыз бәріміз де. Онуы жок,
Куып жетіп, біреуін ұстап капса.

A қ а ю
Рас, ол бір тұрғанның түсі сұық,
Қасына баска біреу барса жуық
Бұрқан-тарқан болады, шабынады,
Долданады денесін ашу буып.

K a r a a ю
Әнебір бола қоймас тарғыл таныс,
Оның жүрер мекені тау мен камыс.

Арыстаннан кейінгі ауыздағы
Жолак жүнді, жойқын күш,
ол – жолбарыс
Айласы бойында мол, шапшаң, епті.
Жүректі –
Бір нәрсеге койса бетті
Таймайды.
Жараланса не өледі,
Өлмесе, тынбайды ол алмай кекті.

A k a ю
Кететін неме екенсін кейде мыжып,
Біріне-бірі қайши, сөзің қызық.
«Кек алмай тынбаса ол»
неге қашпай
Тұр мұнда, талқан қылып, торды үзіп?

K a r a a ю
Сен өзің кім деп тұрсын
адамзатты?

A k a ю
Тағы да аң бар ма еді ондай атты?

K a r a a ю
Кім өзінді мұхиттан ұстап алып,
Осы торкөз ішіне камап жапты?

A k a ю
Кос аяк.

K a r a a ю
Сонын атын дейді адам,
Келді ме ұстағанда оған шаман?

A k a ю
Жок.

K a r a a ю
Ендеше құтырма сен,
сонын құлты –
Құрт-құмырска, құс, балық, барлық ғалам.

Ақ аю

Апрай, онын рас.

Кара аю

Рас болса,
Мыктысынып сөйлейсің неге онша!

Ақ аю

Менікі мыктылық па, күйінгендік,
Шыдау киын, жүрекке кайғы толса.
Жұндестеу, ұзын тұмсық, ана бір сұр,
Неткен ан?

Кара аю

Кәне?

Ақ аю

Әне!

Кара аю

О ма? Қаскыр!
Тонмойын, кайсар, өжет, ұры.

Оны

Жаратқандай деп әдейі «малға қас қыл!»

Ақ аю

Малың не? Біз сықылды о да ан ба?

Кара аю

Түйе, жылқы, кой, ешкі, сиыр малға
Саналады.

Ақ аю

Оларды кім көріпті.
Таныстыр болса малдар осы манда.

Кара аю

Бар. Анау ірі мойын, найза өркеш...
(«Өркеш деген арқаға біткен кертеш»).
Мойын, саны шудалы, жоталы, зор,
Қапсырынқы карынды, төсі енкеш.

Бұл зордың білмесен сен аты түйе.
Түйені ұстаған жұрт бар деп кие.
Олай дейтін себебі шөлді кезген
Адам жүгін арқалап күнге күйе.

Жүгі ауыр болғанда боздаған ол,
Боздаса мұн-зарларды қозғаған ол.
Дегенмен, жылай жүре жүгін жерге
Тастамаған, ғасырлар тозбаған ол.

Қажымаған қыртысты етсе комын,
Елемеген тамак пен сусын жоғын.
Адамзаттың тарихи жүгін талай
Сүйреген енбегі бар сондай онын.

Нелер ғасыр талықпай тартып жүкті,
Күндіз-түні кемде-кем тізе бүкті.
Тыныс беріп, аркамды босатар деп
Салысты ана жылы Турксибті.
Әне бір, желкесі жал, құйрығы кыл
Жылқы.

О да адамды тыңдағыш күл.
«Ер қанаты – ат» деген атак алып,
Адамға талай пайда тигізген бұл.

Еті, сүті, жүрісі – бәрі де жел,
Желденбекен ертеден аты жок ер.
Біреуде «мың».

біреуде «біреу» де жок,
«Мыңды» мұнсыз,
«бірсіздің» жүргегі шер.

Мыңға казір «бір» емес, ие «мыңдар»,
Мыңды «мың» иеленсе, кімде мұн бар.
Бас бакташы Буденный дейтін батыр,
Атка ие табылды, сыйлар, құндар.

Көпшілікке тигесін мұндай билік
Аттан-дағы енбекке алып сыйлык.

Бұдан былай мінеді әрбір адам
Сүйріктей сұту:
желгір. жорға, жүйрік.

Жылқы жанға етпейді әсте залал.
Азұлы анның бірі ұмтылса егер.
Оскырып каша бастау, басын корғау,
Колдан келер қайраты, барлық табар.

Каскыр деп атадым ғой, сонау сұрды.
Ол жылқыдан көп осал.

Бірак сұмды.
Жылқылар жолықтырып айдалада
«Қос колдап төбесінен, дей бер ұрды».

Қапса каскыр алқымнан яки шаптан,
Шынғырып құлау барлық ісі тапкан.
Егер де қайрат қылса,
каскыр катып
Қалар еді тұяқтан жалғыз қаккан.

Бұдан анау сайдакты сиыр аңға
Мықтырак,
далала аң жолықканда
Осалдарын ортаға ап, өкірісіп,
Сүзгілеп түсірмейді етке таңба.

Сиырдан – сұт,
сұттен каймак,
каймактан май,
Майы көпті адамзат дейді:
«ток, бай»
Өтіздері алып күш, аян жүкке
Талықпайды болса да ауыр қандай.

Қой мұнда жок, тұқымдас анау аркар,
Ешкі анау киіктей
көзді тартар.
Болмағанмен бұлардың денелері,
Иеленсе жаткан бір байлық шалқар.

Адамзат жарымаған аңдай түкке,
Тоқылып койдын жұні фабрикте.
Киінсе адам оны, жаны жайлы,
Етпейді сақылдаған аяз түк те.

Мал еді амандыктын бұрын алды,
Себебі малсыз – құнсыз, құнды – малды.
Мал жалпының мүлкіне айналғансын
Бұл амандық бұл күнде жаңаланды.

Әлі де ұстағанмен малды бұлдалап,
Бұл елде малдан казір адам қымбат.
Бүтін ашық шешілді табушыға
«Мал ма, мен бе, кім қымбат?»
деген жұмбак.

Тауысайын айтып саған анды қайбір.
Такыр бет, түкті дене анау маймыл.
Ан атаулы ішінде епті осы
Істейді кейбір істі адамдай бұл.

Ан адамға корықканнан иеді бас,
Ал мал деген еліккіш, көнбіс, жуас.
Қашпайды, кастаспайды, пайdasы мол.
Кисе киім, мінсе ат, ашыкса ас,

Ақ аю
Менде бар тағы үлкен екі сұрау,
Олардан бұрын сұрап сөзім мынау:
Ан емес, ана біреу шумакталып
Жатканың емес пе бір мыкты дырау?

Кара аю
Осында оны халық дейді
«удав»,
Ол дағы шыға алмайды тордан тулап,
Анау коян жұтканда кесектеліп.
Денесін жөнеледі керіп, бунап,
Бұл тұқымдас жәндіктің аты жылан.

A қ а ю

Өзгесін айтпай-ак кой өзім де ұғам.
Ендігі бір сұрауым: осынша күс,
Ұғындыр, пайда боп жүр кайдан бұған?

K a r a а ю

Отырған канаттарын кере сілкіп,
Кен сала, орак тұмсық, анау бүркіт.
Қырағы көз киядан бір нәрсені
Шалса, онда болмайды кате,

мұлтік.

Ана бір қызғыл анды дейді тұлкі.
Бақканы кұлық, қалжың, ойын, құлкі.
Айлакер, тәбелесек
бірақ оны
Кояндай алып жейді бүріп бүркіт.

Тұлкі тұрсын қасқырды жейді алып,
Қасқырға түсерінде канат қағып.
Топшысын қысып,
төмен сорғалайды
Шырқап шығып бұлттан әрі барып.

Не қыларын білмейді қасқыр сасқан,
Көздін түбін қапсыра
алып бастан
Сыкса, темір құрсаудай
сынып сүйек.
Тұяғы кіршілдейді миға шанышқан.

Бұлай дейтін көпшілік,
емес бір мен.
Анға аман калу жок бүркіт бүрген.
Талайлардан естідім құлағыммен,
Бүркітті қасқыр түгіл аю ілген.

Торғындаі құлпырған көк анау лашын,
Өзінін көрдін бе сен кербез, нашын.

Анау қаз, анау үйрек, дуадактын
О-дағы кемірген құталай басын.

Қияғы қылпылдаған бейне пышак
Тиіп кетсе тіледі орғанға ұсап.
Ұшқырлығы найзағай,
үйрек, каздың
Бәрін оған қойғандай байлап, тұсап.

A қ a ю
Мына бір ұзын мойын аппағың кім?

K a r a a ю
Акку, онда бар байлық – әдемі үн.
Көнілді бол кетеді осы бақша
Ішінде ол сызылып ән салған күн.

A қ a ю
Ана бір ұзын құйрық құлпырған тұс?

K a r a a ю
Сал, кербез, сыландаған ол тотықұс.
Әдемі.
Бірак құс деп өнгелердей
Не сайра, дей алмайсың, немесе ұш!

A қ a ю
Кішкене, мына біреу, әншіл сары?

K a r a a ю
Бұлбұл құс
ыстық, жаз, тоғай, гүлдер жаны.
Сол кішкене қалпымен шымырлатып
Жібереді дененді сайрағаны.

A қ a ю
Екі ұлкен сұрау бар, бірі онын
Емессін ан сықылды сен де момын.
Әрі білгір екенсін, сөйтіе тұра

Қалайша торкөзден сен алдын орын?
Кайда және кім сенің ата-енен?
Осыны өтінемін енді сенен?

Кара аю
Дұрыс...
Былтай деп жазған шежіремді
Германия ақыны «Гейне» деген.
– Балканның көріп жүр жұрт биік тауын.
Көтерген көкке керіп омырауын.
Ерке өскен еркесіндей тастың бетін
Сүйеді аккан бұлтак, жауған жауын.

Созылып таудан төмен кербез дала,
Етекке мрамордан орнап кала.
Алапта базар қызып,
нелер сұту
Келеді сол базардан азық ала.

Базарда музыкалар тербетсе күй,
Екі аю (ұрғашы, ерек) билейді би.
Аттатроль, Момиды қызық көріп,
Болады сол маңайда халық ылғи.

.....

Би билеп иесіне тапса да акша,
Бар жұртқа қарайды олар дұшпан, жатша.
Өйткені түседі еске, аскар таудың
Ішінде тағы болып өскен бакша.

«Ойласа орман, тауды күйеді іш,
Зарланып шықырлайды кайраған тіс.
Бірак
бұғау шынжырдан ойланғанмен,
Босанып үзіп шығып кетуі күш.

Бір күні жатыр еді кайнап базар,
Жұрт ду етті, шыккандай жерден тажал.
Нәрсесін қолындағы тастай кашып,
Секунд сайын жалтактап күтті ажал.

Ол кашудың мәнісі: Аттатроль
Болмаймын деп өмірлік
адамға кор,
Шынжырды үзді, бұлқынып тауға кашты,
Халық үрікті, бөгет жок, ашылды жол.

«Жан тұтпай, әркім басын қылды сауға.
Құтылып Аттатроль кірді тауға.
Құрысын құтылғаны!
Сүйген жары
Момиы босана алмай қалды жауда.

Үнгірден балаларын аман тапты,
Оларды құшакқа ап, қысып қатты.
Күнірентіп тас құystы Аттатроль
Жарының кайғы зарын тасқа шақты.

Жан жарым, – деді аю, – кашан көрем?
Зарымды естимісін жарым деген.
Аузынды балдан тәтті. құшырлана
Кандырып сусынымды кашан өбем?

Мұрнымнан кетер ме еken жұпар иісін.
Шекердей үнің тәтті, сазды күйшім.
Алдыма мың сұлуды катар койса,
Оларға ненін сендей бойым исін!

Калдың-ау, жау колында сүйген жарым!
Қайтейін, өзегім өрт, кеудем жалын!
Колымнан бақыт құсын тартып алды,
Зорлықшыл, киянатшыл, адам залым.

.....

Барлық ан жігерлене түгел мендей,
Бағынбайық десе егер, адамға өлмей.
Өгіз сүзіп, ат теуіп, иттер тістеп,
Жұмсаса, кару болса кімде нендей.

Сонда біз женер едік адамзатты,
Тұрар ек киянатсыз, тату-тәтті.
Не керек!

Береке жок!

Әй, адам-ай!

Болғасын біз бірліксіз тізен батты!

A қ а ю

Онысы рас та ғой.

K a r a a ю

Бегемеші.

Аңдардың адамменен ерегесі
Әншейін әурелік!

A қ а ю

Күшін косса

Бар дейсін тенеспейтін неменесі.

K a r a a ю

Жарқыным, коя тұршы мықтылықты,
Адамнан аңдар тұғіл жел, су ыкты..
Одан-дағы сұра сен: «Аттатроль, –
Деп – үнгірден ақырда қалай шыкты?»

Момиға оның шыбын жаны құрбан,
Момидай боп шыңғырып біреу тұрған.
Бір баксы бакырған кеп және біреу
Мылтығын шығар жерде кезеп тұрған.

«Жанына» таяқ батып, бебеу каккан,
Шыдамай, үнгіріне кіріп жаткан
Аттатроль жүгіре шыккан кездे
Қос өкпеден аңдыған мерген атқан.

A қ а ю

Айланы білмей қалған екен сорлы!

K a r a a ю

Қандай екен деп оның жаткан орны
Кірсе мерген, табылған алты күшік,

Оларды алып, тағы болған жолы.
Сол алтаудың біреуі менін шешем.
Төртеу ек, мен-ак тірі журмін есен.
Кателеспен, егер де өмірімнің
Алды жарық, арты зар-қайғы десем.

Бір ойын ордасы бар дейді – цирк
Жасымда үйренуге соған беріп,
Әртүрлі өнер білдім, сонын бірі
Арканды бойлай билеу, койған керіп.
Аркан деген бейне қыл жінішке сым.

Ақ аю

Қатерді ойын екен мынауын тым!
Ойнайтын болды онда, сенен баска
Осындай өнерлерді тағы да кім?

Қара аю

Бүркіт пен коян, кой мен қасқыр онда
Бірге ойнайды. Ішінен тынып зорға.
Аттар сал, иттер әнші, жылан камшы,
Арыстандар мұлтіген сопы, молда.

Мәселен. арыстандар аузын ашып
Тұрғанда, ойнатушы ұртын қасып,
Аузына басын тыкса тістемейді.
Қайраты сол сағатта сұып-жасып.

Цирк деген дәңгелек бір биік үй.
Ойнауышыны көретін адам ылғи.
Мен сонда, жоғарыда керген аркан
Үстінде дәңгелене билеймін би.

Тәртіпке үретуші болды катал.
Болмашы ойнағанда болса катан
Артынан таяқ жейсін.

Ашуланса,
Ұрыншак адам еді «әпербакан!»

Сондыктан ойнағанда ойың барлық
Кабағын жүру ғана оның андып.

Оркестр дейтін, бірақ бірдемесі
Басынды жібереді кейде дан ғып.

Адам ол –
 кайғырымпаз, қуанымпаз,
Жеркенімпаз, сүйімпаз, уанымпаз,
Дариядай шалқымпаз, шаттанымпаз.
Керкетімпаз, тасымпаз, суалымпаз.

Осындаі ішіндегі сырдың бәрін
Өз үнімен шығарса,
 дейді – әнім.

Әнде үнге сұлу сөз сәйкестеліп
Балдан тәтті етеді әннің дәмін.

Күй де үн.
 Бірақ сөзсіз сара дыбыс.
Дыбыстан сыр аңғару киын жұмыс.
Бірақ адам дыбысты шебер құрап
Әннен-дағы береді артық ұғыс.

Шіркін-ай, бар-ау күйлер нелер тәтті.
Дыбыспен ұқтыратын талай гәпті.
Шектен шыққан тәтті үн, алпыс екі
Тамырымды сан рет шымырлатты.

Тәтті күйге етпейді денем сабыр,
Шектер емес, ойнаған, барлық тамыр.
Сықылданып адасам ылғи естен,
Сол мінезден ақырда көрдім жәбір.

Бір күні орындаым ойнакы би.
Оркестр кошеметтеп ойнады күй.
Есім шыкты...

Құладым...

Сынды аяқ...

Содан бергі мекенім торкөз ылғи.

Ақ аю

Енді кенес қытайық адамзатты,
Бағындырды дедің ол талай жатты.

Денесінің түрі анау,
сонда солар
Соншама мыктылыкты қайдан тапты.

Кара аю
Біздегі барлық кару тіс пен тырнак,
Табиғат сыры бізге түгел жұмбак.
Әлсіздер колға түссе, алып жейміз,
Әлділерден қашамыз, денені үрлап.

Бізде жок, аламда бар кару –
сана.

Сана ол –
иландырғыш, тапқыш, дана.
Дүние кен, байлығы ұшан-теніз
Сол байлыкты табатын сана ғана.

Ақ аю
Ақыл, айла шіркінде не деген көп!

Кара аю
Саналы адам күшін дейді енбек.
Сол енбектін соыйлын соккыш мұнда
Бір керемет қуат бар дейтүғын – от.

Тығылған жерден оны енбек тапкан,
Алғашкы шыккан ұшқын тастан шыккан.
Адамнан басқалардың аяғына
Сарт етіп бірінші рет түскен какпан.

Сен өскен мұзға барған алып дене,
Естуімше «Челюскин» дейтін кеме.
Көкке ұшты деген құс – аэроплан,
Жансыз жүзіп, самғайды олар неге?

Сен білмейсін, соларға жан берген от,
Олар тұрсын құмалак көлемді ок.
Жұмсаса от, не жүрек, не басына
Кеп кадалса өлесін тіршілік жок.

Көкте түнде көреміз жиі жұлдызы,
Біз, мәселең, көк емес, жерде тұрмызыз:
Жұлдызы жерге түспейді.

Жерде жанған
Электрдің жарығы нелер мын жұз.

Электр де от. Бірак ол – оттың оты,
Жетпейтін электрдің күдіреті.
Әлемде жок. О-дағы адамға құл,
Осы бір керек сабак, тында, оқы!

Тентегім, адам деген сондай пәле.
Торды үзіп шығам деп етпе дәме.
Енді дамыл алайық, бітсін кенес,
Сәскеге күн де барып қалды, эне!

A қ а ю
Артымыздан, десейші, енді пыстық,
Күн кешеміз десейші, мәнгі өстіп.
Адамыңды ұғындым...
Сонғы сұрау:
Осы жақтың ауасы неткен ыстық?

K a r a а ю
Құс көлде, балық суда, құлан шөлде,
Тұып-өспек әр жәндік, әрбір жерде.
Құска көлі, құланға шөлі кымбат,
Мұз тенізді көресің артық сен де.

Мұхитыңның көргем жок татып тұзын,
Татпасам да білемін, құтсыз мұзын.
Құтсыз емей немене,
күні сұық,
Үскірік,
Үсті тықыр, желі ызын.

Суықбас аннан баска жәндік сирек,
Көкірек кеудесіне найза түйреп.

Бармаса батыр адам,
басқа жәндік
Бармайды апармаса, зорлап, сүйреп.

Бұл жакта да бар ондай ызғар, сұық.
Көктем, жаз, күз, қыс
бірін-бірі қуып
Ауысады.

Жәндіктер жадыраулы
Міне, қазір көктемнің күні туып.

Басқа жәндік жаз шықса болады мәз,
Ал адамға үскірік қысын да жаз.
Жанды-жансыз табиғат оның құлты,
Бар әлемнің иесі – ол өнерпаз.

Қара аюдан бұл кепті естіп барлық,
Шарасы қалмай енді тұлданарлық,
Ақ аю көзін жұмып жатты-дағы,
Үйкіға батып терен, кетті қалғып.

3 май, 1935 жыл

ЖҰПАРХАН

(*Тарихи аңыз*)

Пролог

Ұйғырдың көп татып ем дәм мен тұзын,
Пәк жсаным өтемек бол сол қарызын.
Ұстапты қолға қатам: «Жыртап бер, – деп,
Осы елдің аса аяғы батыр қызын!»

Бұл батыр бейне емес ойдан шыққан,
Сиқырты ертегі емес, алдан ұтқан.
Бұл тарихта болған қыз, аргы-бергі –
Бар ұйғыр аруагын пірі тұтқан.

Оқиға болғандықтан қатал шындық,
Басымды ұйғырлармен қатар шұлғып.
Сипаттай тұра қызды жырттайтыным –
Айнымас, халқын сүйген отаништылдық.

Бірінші тарау

СҰЛУЛЫҚҚА ШАБУЫЛ

Қытайды Манжур билеп тұрған шакта,
Бір залым – Қанси деген мініп такка,
Тұтса да жарты жерді уысына,
Тоймады осы сұмырай мал мен бакка.

Тоймады әсіресе катынға ол,
Бағынған барлық уәлаятында ол.
Ұргашы атаулылан салды күрық
Түсетін көзге, іске татырға ол.

Таратып тыңшыларын елге жаппай,
Коймайды сұлуларды іздең таппай.
Кармақ сап қалағанын ұстай берді,
Еш адам «бұнын не?!" деп қолын қакпай.

«Қағамын» дегендердің ұшты басы,
Шұлғыды құлдық ұрып досы, касы.
Камалған Пекиндегі сарайларда
Сұлуға толып кетті айналасы.

Қытаймен катынасы болған өзге ел.
Қыздары болса егер Канси мезгер.
Жіберіп сыйға, маңын коршай түсті,
Көк көздер, коныр көздер, кара көздер.

Пекиннің сыймай олар сарайына.
Қытайлық қалалардың талайына.
Жасалып камал, биік қорған сокты
Жан адам жүре алмастай маңайына.

Кансиге серік залым катар туды:
Уәзір ғып, қыбын тапқан Фын Юй-фуды
Билетіп бағынышты елдің бәрін,
Ұстады он колы ғып осынау куды.

Фын Юй-фу карай қалып кабағына,
Кансидің іштегі ойын табады да,
Мұлтіксіз максаттарын іске асырып,
Тек кана гүл өсірді қадамына.

Сұлуды тіміскілеп табатын сол,
Кармакка іліктіріп алтын сол.
«Тигізбей желге, күнге» дегендейін,
Бәрін де «пәк» қалпында бағатын сол.

Сұлулар сарайлардың ішін көрней
Толғанмен, талайынын түсін көрмей.
Жүреді Қанси, «сізге сол лайық» деп,
Фын Юй-фу кейбіреуін түсіндірмей.

Сарғайып санаменең талай жазған,
Еркектен көрері тек болып азбан.
Солады семген ғұлдей я жібектей,
Дымкоста ауа көрмей шіріп тозған.

Қанси де жылдан-жылға тартты егде,
Еңбексіз дene толды майлы шелге.
Бегемот я бордакка байлап койған
Шошқадан тен келмейтін болды өнге.

Сонда да қанағатсыз, сөнбей нәпсі,
Құшпак боп тағы да бір сұлу жасты.
Бір сэтте әдейілеп шакырып ап,
Бұл жайда Фын Юй-фұмен ақылдасты.

Ұзынша, сінір кара, жылан түсті,
Фын Юй-фу калбалактап құрак ұшты,
«Таксырлап» басын іп, құлдық ұрып,
Ойланған тәрізденіп көзін қысты.

Тәбеден өрген ұзын айдарына
Мойынын орай шымқап байлады да.
Тұрғанда құлдық ұрып, басын шұлғып,
Үлгерді ойлап амал-айланы да.

Деп бастап: «түссе қызға ықыласын,
Табуға теңдесі жок сұлу, жасын,
Ант етем, бұл сертіме жете алмасам,
Балтамен шабуына әзір басым!»

Соны айтып тағы да ку ұрды құлдық.
Мұртынан құліп Қанси, сирек, қырбық.
Бұлқілдеп семіз беті, сығыр көзі
Білдірді ризалық басын шұлғып.

Фын Юй-фу қылмын қағып, деді:
«Ендеше, сандарын саудегердің әлдененеше
Өсіріп, таратайык жер бетінде
Тұратын барлық елдің үстін кесе.

Тенізден өтсін олар, мұхиттардан,
Алыста, аралдарға жытып барған.
Қалмасын қыдырмаған ұсак елдер,
Тарихта кім екенін ұмытып қалған.

Осылай араласын елдің берін.
Ұқыпташ көрсін түгел беттің нәлін.
Табылса айта қалар ажарлықыз,
Жар етіп құшактауға жетеді әлін».

«Макұл сөз екен, – деді Қанси Фынға.
Саудегер жүздеп емес, нелер мынға.
Жетсе де көспінбеймін, бірак солар
Келеді елге қайтып неше жылда?»

Фын Юй-фу деді: «Бөлмей жылға, айға,
Асықпай араласын, барса қайда.
Табылса ойдағы қыз, колға қалай
Түсіреп, ізденейік, әдіс-айла!»

Осыған екі залым келісті де,
Саудегер кетті тарап жер үстіне.
«Кейі кеш, кейі ерте» дегендейін.
Қай жерде сұлу барын білісті де.

Оралып кейі айда, кейі жылда,
Дәттегі сұлу жайын Қанси сұмға,
Қыздыра коймай қанын тасқынды сөз,
Із-тұзызы судай болды сінген күмға.

Кей сөзді көнілсіздеу тындағасын,
«Түспейтін бос мылжыңды, ықыласым.
Айттын» – деп жаза беріп, талайлардың
Жендеттер балтаменен шапты басын.

Мал-мұлқін казынаға каратты да,
Қаматты біреулерді абактыға.
Өткөрген соның бәрін өз колынан
Фын Юй-фу какпай жүрді кабакты да.

Басы сау, кетіп зәре саудегерден,
Келместей, біреулері безіп елден,
Тас тығып аузына оралғандар,
Сұлуын айтпай койды көзі көрген.

Жазадан оныменен құтылмады,
Кансидін үдей түсіп құтырғаны.
Тірідей шайнап жеуге сыр бүккенді,
Тістері бурадай боп шықырлады.

Шынғыртып талайларын жеді шайнап,
Құтылмас бұл пәледен ел зар айлап.
Ақылды нелер тапқыр данышпандар
Қажыды токтатарлық әдісті ойлап.

Құрыған шакта солай ел дінкесі,
Будданың тұғандай боп «ракым кеші»
Оралып «Жібек жолдан» келе қалды,
Алыска бір керуеннін кеткен көші.

У Пэй-фан керуенбасы – жиһан кезген,
Адам да нелер киын жолға төзген.
Қаратып сан өлкені, сан халыкты
Жай-күйін бәрінің де көрген көзбен.

Пәлендей болмағанмен оқымысты,
Нак мұндай табу киын тоқығышты.
Естіген тарихқа да құймакұлак,
Біледі талай арғы, бергі тұсты.

Ол дағы тапсырмамен өре қалды...
Бір жерде бір сұлуды көре қалды,
«Осыған кызықтырам» деген оймен,
Ажалға өзі қарсы келе қалды.

Фын Юй-фу шакырып ап у Пэй-фанды,
Тұтқандай жыртып жейтін семіз аңды,
Оны да күрбандыктын бірі көріп,
Бітірген істерінен хабар алды.

Сөзінің құлак аспай өзгесіне,
Максатты әнгімеге тез көшуге
Асыкты жылмаң қағып, ол, әрине,
Сұлуға елден аскан кездесуге.

Болған сон У Пэй-фанның іші майлы,
Баяндап мылжың сөзбен көрген жайды,
Сезгенмен Фын Юй-фудың тыптыруын
Манғазсып, сабырлымысип асықпайды....

Бұнысы секілденіп сұқкан ине,
Фын Юй-фу шыдамастық келді күйге,
Тырсия арық бойын ашу кернеп,
Сыймадай болып кетті ол кен үйге.

Аздан соң айырылып шыдамынан,
Тұра сап, У Пэй-фанды құлағынан
Ұстай ап, шапалакпен сокты бетке,
«Жазанды тарттырам, – деп, – тұр, айуан!»

Шапалак кеткенменен бетін осып,
«Тағы да ұр!» дегендей тұрды тосып,
Фын Юй-фу кайран қалған бұл шыдамға,
«Адам ба, тас па мынау?!» – деді шошып.

«Осының адам емес, тас сиякты,
Тас екені – жанына кас сиякты», –
Деді де ол сылқ етіп құлай кетті,
«Патшаға болдым-ау, – деп, – босқа ұятты!»

Ниеттен туғанменен сұмға жағу,
Тек қана киял болды сұлу табу.
Отпесе бұл күлығы Фын Юй-фудын,
Оның да жакын қалды басын шабу.

Адамға бәрінен де жаны тәтті.
Жан-тәнін ашу, ыза кернеп катты.
Құлаған Фын Юй-фуға көзін салса,
Көпіріп аузы, есін танып қапты.

У Пәй-фан оған қарап жымиды да,
– «Айтпасам, тегі, дінкен құриды да», –
Деп бетіне су бүркіп, тірілтіп ап,
Гәп шертті аузынан сөз күйилды да.

«Бейнетке сұлуды іздеп баттым» – деді.
– Жол шегіп, талай күн, тұн каттым» – деді.
– «Жәннатұл ағлада кездеспесе,
Жерде жок бір сұлуды таптым...» – деді.

Фын Юй-фу мына сөзге елең етті,
Қиялды көз алдына көлең етті.
Ішінен тілей қалды: «Тапқай да, – деп, –
Сұлудан, жан білмейтін кереметті!»

У Пәй-фан жымиды да бұлкіл қағып,
Өзендей әрмен қарай жәнелді ағып,
Тек кана ертегіден еститұғын,
Бұл сұлу келді екен деп жерге нағып?!

Секілді қасында оның ай – албасты,
Күннің де көре қалса өні кашты,
Сан түсті ғажап гүлдер, ол тұрғанда,
Шешегін қауызынан бекер ашты!

Тенгермес ажарына ешбір гүлді,
Беріп-ак баккан тәнірі сымбат, түрді.
Кескін-кейіп, мұсін өн бойындағы
Адамдық сұлулыққа таппас үлгі.

Сапырып шебер тәнірім сүт пен қанды,
Тірілтіп денесіне берген жанды!..
Талайын көре-жүре ойламап ем,
Осынша сұлу болар деп адамды!

Болуы мүмкін десен – гүлде кіршік,
Тотыкты кейбіреуі, – десек – құңсіп,
Мышау қыз шығар бакыт күнін күтіп,
Қауызын ашпай тұрған таза бүршік.

Тіл қыска сипаттауға одан әрі,
Мен түгіл Цой Юанның жетпес алі.
Қыскасы: садағасы кетсін оның
Дейтіннің «дүниеде сұлу бәрі!»

У Пәй-фан отырғанда кебін шертіп,
Фын Юй-фу естен тана қалды елтіп.
Әрен деп кенес біте ашты көзін,
Онда да мол орамал бетін желпіп.

«Бұл сөзің расын ба, жай ма?» – деді,
«Жай сөз айтса, түбін де ойла!» – деді.
«Рас! – деді У Пәй-фан, сонда ғана,
Фын Юй-фу шын тіріліп «кайда?» – деді.

Үәзірдің сыры мәлім У Пәй-фанға:
Патшасы кейде ерігіп шықпаса анға,
Салдырған әр қалада сарайлардан
Кыдырып көрген емес жырак манға.

Фын Юй-фу сол патшаның көлеңкесі,
Қаранғы уакыттарда боп көрпесі.
Кейбірін естімесе, жұмбак бұған.
Қытайдан басқа жердің бар өлкесі.

У Пәй-фан осы жайын жақсы білген,
Сұтудың көз алдында күндей күлген.
Жер-суын, ата-тегін, аты-жөнін,
Үәзірге айтты ұғар – деген тілмен.

Әуелі Фын Юй-фуға, – деді – «бірак,
Асықпай кенесімді тында шыдал,
Шығарма оғаш мінез, күйіп-пісіп,
Немесе төбелесіп яки жылап».

Фын Юй-фу басын изеп «макұл», – деді.
«Тек кана саған айттар ақыл», – деді.
«Көптірме, кенесті кой, іс жайын айт,
Өлер я тірілер күн жакын», – деді.

«Тұрады сипаттар ел іргемізде,
Біз оны ерте күннен білгеміз де.
Халқымен кейде жакын, кейде шалғай,
Кей кезде араласып жүргеміз де.

Тұрағы дейтүғын құм – «Такла-Макан»
Сол құмды ортаға ала, алқа-котан.
Коныстап, егін сеуіп, сыбағасын
Алады табиғаттан аса катаң.

Айнала аспанменен таласкан тау.
Ан кірсе, адам түгіл, адаскан тау.
Байлышын, ебін тауып, игере алса,
Мөлшерсіз, шетсіз, шексіз караскан тау.

Есімін тұрғын елдің дейді «ұйғыр».
Жалынбай саран жерге, «бізге сый қыл».
Бермесін тартып алып, құмға, шөлге,
Тауларға әмір беріп тұрған би бұғ!

Байлап ап өзендерді таудан акқан.
Жасап ап нелер шалқар көл, бұлактан,
Солардан шөлі қанған егін, баулар,
Демес ем «бұдда айткан, кем жұмактан».

– «Шығыста, «Алтын таудын» етегінде,
Орнаған бай өлкे бар, өте ғұлғе,
Табылған сұту қыздын мекені сол,
Енді мен, соны жыр ғып кетемін де».

Қалпына қарағанда, бет құбылыс,
Аса алмай уағдадан әрен тыныш.
Отырған Фын Юй-фу деп жіберді, –
«Айтканнан бөгде сөзді, соның дүрыс!»

«Айнала таудан аккан судын бәрін
Жинап ап, тіліп өткен құмнан қалын.
Өзен бар, үйғырлардың анасындай,
Мәнгілік асырайтын дейтін Тарым.

Тарымның бір тармағын дейді Шершен
Егер де осы өзеннен сусын берсөн.
Кең тақыр сол маңайда көгалданып,
Өнеді қандай ұрық егіп көрсөн.

Дейтұғын бір жазық бар Лашкар Сатма,
Шершеннен су тартпак боп осы жакка.
Ұйғырлар казып арық, сол өлкені
Жіберді айналдырып егін, бакка.

Арықтың сағасына кала орнап,
Көшесін, кораларын бүркеп гүл-бак.
Халықтың ендігі ойы: судын бетін
Лобынор ойлатына қарай бұрмак...».

Фын Юй-фу «бөгде сөзін құрысын!» деп,
Сипаттай бермей елдің конысын көп, –
Ақырды: «Кысқа ғана баяндал бер,
Торабы толған сөздің тоғысын!» – деп.

«Арығын бастап қазған Лашкар Сатма,
Қаланы сол есімді гүлді бакка.
Ораған бір мұрап бар, аты – Сейіт.
Атанған «Су тәнірісі» осынау жакта.

Шығыпты жас шағында Қашкардан ол,
Жасауды сансыз арық басқарған ол.
Билеп ап енбегімен жерде суды,
Тамшыны тілемейді аспаннан ол.

Барлық су сол маңдағы есебінде,
Суарса кайда, нелер өсерінде.
Дәл болжап, жылжығыш құм арасында
Біледі елдің конып, көшерін де.

Қызы бар он алтыда сол мұраптын,
Ішінде туып-өсken гүлді бактын.
Сінірген барлық көркін бір бойына,
Әйелде тенденсі жок, сұлу-ак тым!

Маңдайын «аткан арай тан ба?» дер ем.
Көздерін «тунде жанған шам ба?» дер ем.
Қастары карлығаштың қанатындей,
Құлпырған бет-бейнесін «ағтма» дер ем.

Кірпігін «жебе» дер ем жанға атылар.
Өтетін тасты тесіп қуаты бар.
Мұрынын «таразының тілі» дер ем,
Дәл өлшеп бет-бейнені, тура тұрар.

Аузыын «гүлін ашар бүршік» дер ем,
Ерінін «жел үрлеген бір шок» дер ем.
Қырық тарам өрген шашын «тасқын бұлак»
Дер едім, – шат арнасын бөлшектеген.

Иегін «жаңа ашылған ақ гүл» дер ем,
Мойынын «адам емес, акку» дер ем.
Ішіне шәйі қойлек жасырынған
Денесін «мактадан да ақ пұл» дер ем.

Ойнакши мың құбылып жанған оты,
Шәйіні дер едім мен «бейне тоты».
Ақ сүйрік саусағынан, женнен шықкан,
Дененін байқалғандай бар суреті.

Шіркін-ай, көрсе ашып «шәйі» ішін!..
Тұр екен тан қаларлық қандай мұсін!..
Ант атсын тігіншіні киім тапкан,
Денені емес, тап соны көру үшін!

Пенде емес, періштеге ұсады да!..
Тек періште киялда ұшады да.
Жер басқан бұл сұлуды деп ойладым:
«Патшамыз қыбын тауып құшады да».

Фын Юй-фу мына сөзге азар нанып,
Кеткендей арам ойдан тазаланып.
Болғандай өзі ғашық осы қызға,
Құбылды сиыксыз жүз ажарланып.

Есіне аздан кейін түсті Канси.
Құмары тарқап тағы қалты канси.
Тек кана журегіне болды медет,
Деген ой: «патшасына лайық бар сый».

Фын Юй-фу: «Адам едін акылың көп,
Жарайсың бір ісіме татыдың!» – деп.
Мадактап У Пэй-фанды сұрау койды, –
«Сол көрген сұлтуының аты кім?» – деп.

«Жұзімдей боп өскен сон сорып жұтар,
Гүлдей боп өскеннен сон колда тұтар,
Имамы Шамсинұр деп атағанмен,
Бар үйғыр қасиеттеп дейді «Жұпар».

Фын Юй-фу құштарланып бейбақ қызға,
«Мұндай қыз табылар деп ойлаппыш ба?!»
Деп қуанып, сұрады У Пэй-фанданан, –
«Бұл өзі калыңдық па, бойдак қыз ба?»

«Қалыңдық! – деді У Пэй фан, – күйеу жайын.
Тында енді, аз сөзбенен баяндайын.
Бойы да, ажары да орманда өскен,
Толығып болған сұлу, бейне аққайын.

Тұлғасы, бейне арлан арыстандай,
Кандай күш болса-дағы алыскандай.
Кен иық, шығынкы төс, жотасы тік,
Үлкен көз, конқак мұрын, қарыс мандай.

Лайыкты тұр-тұлғаға бар мінезі,
Қайраты – құрыш болат, жібек – сөзі.
Істе – батыр, ойланса – тапқыр ақыл,
«Сегіз қырлы» дейтіннің нағыз өзі.

Коя ма ондай жанға қызықпай қыз?
Қызықса ерімей ме шыжыктай қыз?
Қыздардың сөйтеп тұра кулана кап,
Бойына дарытпауын, біз ұқпаймыз.

Арадай бал сормак боп қонған гүлге,
Жұпарды абайлаған жігіт бірде,
Тұтанған жүргегінде ғашық отын,
Баяндап бір уақытта келген тілге.

Ағызып жігіт қызға тілден балын,
Бектіріп шырынына қыздың жанын.
Торына түсірдім деп ойлағанда,
Бір сөзден таскындаған тосылды ағын.

Жігітті Жұпар сүйген дейді – Жапар.
Екеуі бір-бірінің таны атар.
Болғанмен Жапарына Жұпар сұлу,
Бір шартты, косылуға, койған катал:

Деген қыз: «Арық қазып Шарықлыктан,
Ұйғырлар шығыстағы «шөл» деп ұқкан.
Ойпатын Лобынордың түрлентіп бер,
Жемісті бакша өскен, егін шыккан.

Жапары «кауышуға асығам!» деп,
Жұпары «шартты орындаі қосылам» деп.
Шын сүйген бірін-бірі екі жастың
Токталған сөз түйіні осыған кеп.

Кіріскең елді бастап Жапар іске,
Мындаған кетпен соккан қалың күшкे.
Шыдайтын емес топырак, жылға шакса,
Тұрі бар, арық бітер «екі», «үште».

Жігіт жүр, бак еңбекте, топтан оза.
Қызы жүр, уағдалы сөзін соза.
«Көнілі көрінбесем жабыркар» деп,
Күн сайын жұбатады беріп боза.

У Пэй-фан айтты: «Осылай кыздың жайы,
Косылар ғашыктардың жақын айы.
Құшпаса кыз калпында, неге керек,
Катындар касабалы болған байы».

Фын Юй-фу басын шұлғып «рас» деді,
«Сермейік соған енді құлаш» деді.
«Хуанди көктің ұлы макұтдаса,
Аяқта, даяр тұрған бұл – ас» деді.

У Пэй-фан: «Женіл көрме, – деді. – олай»,
Алмак боп тарихында жаулар талай.
Қамалып келген шакта, тұрған үйғыр
Міз бакпай, секілденіп Памир, Алай.

Сан рет іргемізді шапкан түріп,
Үйғырдың арғы түбі гундік түрік.
Сол бетке ұлы камал соғыппыз біз
Мыңдар жыл бітпеген сон осы бұлік.

Атилла аттанғанда батыс жакка,
Әскер боп қалың гундер тұрып сапқа,
Жорыкка шеру тартып жөнелгендे,
Үйғырлар калып койған мінбей атқа.

Мекені Тарбағатай, Алтай бопты.
Тұлпары алты басар алты айтыкты,
Бір кезде үйғырларды Манас шауып,
Аталық мекенінен ел тайыпты.

Тянь-Шань мен Куэнь-Луннің арасына
Тығылып, Такла-Макан жағасына
Қоныстап, содан бері, жеріне жау
Жолатпай, үйғырлар жанталасуда.

Еңбекпен еміп жаткан жерін сүйген
Үйғырлар шағын халық, азғана үймен.
Қаптаған батысынан, сактап калған
Куатты шаһ Махмуд Фазнавиден.

Ансары ауған бетке құлаш ұрғыш,
Жаулаған елін аңдан артық қырғыш,
Гоби жақ кен какпадан өте алмай,
Ұйғырдан соккы көріп қайткан Шынғыс.

Жылдан-жыл қуат-қүші, тегі үдей мे?
Аз түгі, қалын колға болмай кейде.
Патшасы «Ақ Орданың» Пекиндегі
Ұйғырды ала алмаған Үгідей де.

Канжұттан «Бес» атанған Далай Лама,
Жамылып Тибет тауын, ұйғырды ала
Келгенде – айырылып қалын колдан,
Құтылды – деген сөз бар, – өзі ғана».

Күшейіп қүнгейінде Ұлы Монғыл,
Әскермен жер қайыскан, келіп шоғыр,
Қайрылған қажып кейін, Шаһ – Жиһан да,
«Жалмаушы жер қыртысын – дейтін обыр».

Боб өткен Бура ханы, Бұқа ханы,
Ішінде солардың ен Жұқа ханы.
Шакырса елдік ұран, жалын-өрттей,
Халқының ар-намысын тұтатады.

Күні жоқ жат-жарага өзі тиген,
Тек кана корғап жаудан, жерін сүйген.
Бастығы қыспак күнде шакырса ұран,
Бір жандай табысады «мын, бір үйден».

Ол пана бола алмаса сіңіп құмға,
Татиды соғысканда бірі мынға,
Коршаған қалын жаттар арасында,
Тәуелсіз болып келді сансыз жылға.

Жауласып сала алмаған бұнда ірге,
Арабтар ақырында сеніп дінге.
Аттанған Саманидан «саудегер» боп,
Насырға Құран кітап берді бірге.

Кашқарда хан боп тұрған Есен Бура.
Насыр кеп, сарайына түсті тұра.
Арбалап қалды Бура, ислам дінін
Біртіндеп үгіттеген осы қуға.

Пірі боп бұған дейін шаман бақсы,
Ұйғырлар болып келген мінсіз – уахшы,
Көнбеді Бура ханға деп «аспаннан
Жердегі тәнірінің өзі жаксы».

Бура хан бағындырмай елді күшпен,
Шаманды шірітпек боп, ептең іштен,
Ұйғырлық әр шаһардан ашып «сүлік»,
Еркімен көнді онын уын ішкен.

Ислам осылайша кетті тарап,
Аз жылда бітті оған ұйғыр қарап.
Бертінде Әппак кожа дейтін куды
Өзіне Мұхамметтің жүрді балап.

Пір болып алғаннан соң елге Әппак,
Мындаған мұриттері оны жактап,
Құлатты іштен шалып бір мезетте,
Хандығын ұйғырлардың келген сактап.

Сонан соң жұртқа орда болып мешіт,
Уакиф қып жер шұрайын алды кесіп,
Изада енбек еткен диханшының
Төлейтін салықтары кетті өсіп.

Мұншама ауырлықка бел шыдауға
Болмай қап, кейі құмға, кейі тауға.
Қашып жұрт, қанағыш пен каналушы,
Бітіспес бір-біріне болды жаулар.

Дүниеден өтті Кожа, артын дау ғып,
Ол өле «Актаулық» пен «Қаратаялық».
Болып ап мұриттері, ұйғыр халқы
Өзара токтаткан жок әлі жаулық.

Сондыктан, үйғырдың бұл осал кезі,
Соғыстық қүшінің де босан кезі.
Ұйғырмен жауығамын дейтін елдің,
Үстінен капылыста басар кезі!..»

Фын Юй-фу деді: «Мынау ақыл екен,
Жері де іргемізге жақын екен.
Қаперсіз каннан тыш жатқан елді
Капыда баса кою макұл екен».

У Пәй-фан: «Сонда-дағы, – деді, – ойлан!
Бұрынғы ар-намысы кетпей бойдан.
Ашулы арыстандай қарсы шауып,
Етпесін бір батыры мынды ойран.

Тигенде жау таяғы денеге ашы,
Өлігін аттаттырмай имес басты.
Осындай корғаныста айла табар
Бізге де, таксыр уәзір, керек басшы».

Фын Юй-фу «жөн» дегендей қалды ойланып.
У Пәй-фан токыраған, аз айла қып,
Сөзіне іркіп қалған, орағыта
Алыстан бір уақытта келді айналып.

Ол сөзі – тарихы бар мындар жылдық,
Ғажайып өнерлерін акын жыр қып
Айтатын осынау калың қытай елін,
Келеді хан, алпауыт мәнгі құл қып.

Құлдықка қарсы енбекші көтеріп бас.
Ұрыстар болып жүрді сан жанталас.
Созылған көп ғасырға бұл күресте,
Келіспес бір-біріне боп алды кас.

Бастық қып бертін кезде Ши Кә-фапы
Енбекші канашыға қарсы тағы.
Шықканда Қанси қолы басым болып,
Төгілді көл-дария боп халық каны.

Ши Кә-фа сол соғыста болды күрбан,
Сонда да басын имей қарсы тұрған.
Ер халық, бастық тапты – Ши Кә-фан
Вань Ань-ши есімі бар туған ұлдан.

Ол дағы арпалысты жолбарысша.
Амалы канша, айдаһар орап қысса!
Қансидің әскеріне түсті колға,
Кан қыргын бір соғыста, арпалыста.

Сыйлайтын туған халкы сұнкар көріп,
Сол батыр содан бері Чунь-фан болып,
Жатады саз зынданда, каранғыда,
Көруге жарық сәүле інкәр болып.

Ашитын У Пәй-фанның оған жаны,
Құтқару болатұғын оны арманы.
«Сол істің сәті түсіп калды ма» деп,
Уәзірмен сөйлескенде киялдады.

Киялын баяндай кеп уәзірге еппен,
«Батыр, – деп, – күш, амалы шыккан шектен».
Егер де біздің көлді сол баскарса,
Болады дей бер оны жауға өткем.

Әне сол бере атады жауға төтеп,
Болады кандай калын колға жетек.
Жатканша зынданда ол жастай шіріп,
«Жазасын, жауды женіп, келсін өтеп!»

Деді Фын: «Алу кын оны актап,
Мойнына әнсугұні киіп тактай,
Өлімге бұйырылған, Қанси көнілі
Көншімек емес, онын басын шаппай!».

У Пәй-фан деді: «Таксыр, оны озін біл.
Тәнірі адамзатқа берген ғой тіл.
Сұлуды тенденсі жоқ күшар болсан.
Босат, – деп. – Вань Ань-шиді «сен түсіндір!».

Фын Юй-фу уәде берді «айтайын» деп
«Еппенен түсіндіріп байқайын» деп.
«Араның ажал ашкан бұл жұмсаудан,
Не өліп, не тіріліп кайтайын» деп...

Қансиге уәзір ойын төрелетті,
Ғашық боп қызға патша өле кетті.
Әскерін Вань Ань-шиге бастатуға
Екі ауыз сөзге келмей көне кетті.

Болған соң, – деді патша, – бұлтай ғашық
Барсын да, осынау елді алсын басып.
Карсылық қылам десе,
аз үйғырды
Жіберсін топырактай желге шашып.

Қызына ғашықтығым білінбесін,
Күні бұрын естіп халқы бұлінбесін.
Түбінде не болғанын бір-ақ көрсін,
Тұтқын боп қызы колға ілінгенсін.

Осылай Вань Ань-шиге бұйырды енді,
Ертіл бер мындаған емес, миллионды.
Тәубасын коса айтканда, бұл сұлудың
Тұтынар қолымдағы бұйым енді!»

Фын Юй-фу шакырып ап Вань Ань-шиді
«Тартты, – деп, – өз жанынан патша сыйды».
Қай жакқа жұмсалуын баяндан кеп,
«Ұйғырға алғыр құстай, – деді, – шүйгі».

Патшаға болғын келсе бейне – кіші ұл.
Уәдеге жетуінді бастан пісір.
Ең зор шарт: елден асқан сол сұлуды
Түбінде сау-саламат колға түсір!

Қажытқан миын соғыс, зындан, елім –
Вань Ань-ши ненің барын, ненің жоғын.
Ойлад та үлгере алмай, Қанси сұмның
Бастауға уәде берді калын колын.

Екінші тарау

АМАЛСЫЗ АЙЫРЫЛУ

Деп казак: «шеше – кеме, әке – жездे»,
Жәбірлеп әкелерді көрер көзге.
Шығарды үят мақал, әке болған
Күннен мен карсы келем осы сөзге.

Талас жок, баласына қымбат шеше,
Сінеді енбегі артық әлденеше.
Бағалай тұра соны көне алмаймын,
Жат санап әкелерді «жезде» десе.

Бұл сөзді демеймін мен «үні ардын»,
Санаймын санасына қалың малдын.
Қыздың да әкесіне қымбатына,
Мен өзім қызға әке бола нандым.

Баланың әкеге де жаманы жок,
Жакынды одан жаксы табары жок.
Үйінен қызын зорға жөнелтеді,
Бағынып табиғатқа, аматы жок!..

Бұл шындық, әрі қарай қайтем қырнап,
Ұстаған ұлдан артық қызын құндал,
Үлгіге тартып жұртқа, бір әкені
Сипаттап тіл жеткенше берем жырлап.

Үйғырда Сейіт дейтін мұрап болды,
Есімі жақын түгіл, жырак елді.
Тан қылған енбегімен, талай тарам
Сулардын қолдан басын құрап берді.

Атанып осынау тұста «су патшасы»,
Бәрі де кетпеншінің боп жактасы.
Түрлентіп Такла-Макан төнірегін,
Жалпайып жатты егіннің кен тактасы.

Халқына қайда жүрсе боп жарқын жұз,
Ат тағып қайда барса деп «алтын із».
«Жігітті жұрт мактаған, қызы да жактап».
Бір кезде жары болды бір сұлу қызы.

Жалғаған жүректерді махаббаттан,
Қызы перзент туды, бір сәт, таңдай аткан.
Былай да бақытты үйге, мынау сәби
Сөнбейтін шамдай болды күн-түн жаккан.

Той жасап хал-қадарша, жұртын жиған,
Риза етті Сейіт, тарткан сыйдан.
«Болсын, – деп, – шыккан күнің, нәрестенің
Шамсинұр қойып кетті атын имам.

Шамсинұр өсті әкенін күні болып,
Күн сайын шешек атқан гүлі болып.
Жай гүл емес, иісі жұпар атқан
Гүлдердің таңғаларлық бірі болып.

Осы гүл күнде түлеп, шешек жарған,
Салырган, жарагандай сүт пен каннан.
Әкенін сүюі мен иіскеуіне
Тәттірек тәрізденді шекер-балдан.

Еңбектен ұзак, ауыр келсе талып,
Шамсиы бір иіскесе қолына алып,
Құр аттай сергіп бойы, талған дене
Қүшейіп кетті Сейіт кайраттанып.

Куаныш кіріп ойға, әлдене бір
Киялға нелер ғажап шауып көніл.
Құлшына қалды Сейіт, жас батырдай
Үзетін, өзге түгіл, тепсе темір!

«Күн көріп аспанымда тұтарым» деп,
«Қуат қып жан-тәніне жұтарым» деп,
Ніскеген, сүйген сайын құштарлана
Сөйленді Сейіт ылғи «Жұпарым!» деп.

Осыдан кетті Шамси – «Жұпар» болып,
«Жүзімдей бейне сорып жұтар болып».
Тамаша тұлғасына түрі сәйкес,
Үлбірек гүл-шешектен жұка болып.

Жұпар кыз өсе берді талдырмаш боп,
Гүліне жүрген әке, оның мас боп.
Басуын бауырына токтатты әрен.
Тұскенде белге тарам өрген шаш кеп.

Сабакқа берді әкесі бала жастан,
Тұтымды зерек болды жұрттан асқан.
«Білімді, қайратымен елге тұтқа
Болады» – деп жорыды бір бал ашқан.

Есейе нелер қалып кітапты ашып,
Окыды жайды болған талай ғашық.
Сан түрлі, сан шешімді оқиғаға
Өзі де жүрді іштей араласып.

Жимайтын құшырлана сүймей есті.
Такамай ұйықтамайтын төске төсті.
Жынысы не екенін білмей жүрген,
Сейіттін кызы қалай ілеңде өсті?!

Осы оймен Сейіт біраз болып әлек,
Денені жалғастырган сынып бөлек.
Жаратқан ұрғашыны «тәніріге»,
Кей күндер жылап жүріп айтты нәлет.

Қоя алмай көрмей, бірақ «күн» мен «айын»,
Түсініп зорға әрен, жыныс жайын.
Басынан бейшара әке, көктемдегі
Бұлттай ақырындап ауды уайым.

Сонан соң гүл жайнаған шығып жазы,
Ақылы аудырмайтын боп таразы,
Жанындај жаксы кызы секілденді
Колынан ұшыратын акку, казы.

Жүретін тәтті кызын, балап балға,
Күткенін болжай алмай не күн алда.
Тіледі жаны езіліп дамыл таппай,
«Бакытты конса екен, – деп, – бір аралға».

Әкенін осы жайын кыз да сезіп,
Пәк киял кеткенімен кейде кезіп,
Ашылар бүршігінен мезгіл таяу
Болғанмен, білдірмей сыр, жүрді төзіп.

Дегенмен «күн шықпайын», таң коймайды,
Буалдыр болашағын кыз да ойлайды.
«Қандай жан бакытыма кезігер?» деп,
Суретін жасап ойдан киялдайды.

Бірінде сондай күннін болып жиын,
Күш косып диканшылар жасап ұйым,
Казбак боп Лобынордың бас арығын,
Жүктеді мойынына істі киын.

Еңбектің майданында «ханға» балап.
Сейітті басшылыққа жұрты қалап,
Сонын жөн сілтеуімен, қалың халық
Кос-кос боп, алуан іске жатты тараپ.

Басталды кешікпей-ак іс жанталас,
Карулы ер атаулы сілтеп құлаш.
Еңбектен терін төксе, оларға азық
Тасиды бала-шаға, катын-қалаш.

Күндізгі ыстықтарда ми кайнаткан.
Тұндеңі салқындарда жан-жайлаткан.
Жарқылдақ ак кетпендер бір тынбады.
Шаныткан боз топыракты сілтей аткан.

Әрбір топ, әрбір тұстан қазған үнгір.
Ілезде арна болды терен кен бір.
Ернеуі құлаш жетпес, тасып топырак,
Артылды арқаларға ауыр зембіл.

Ерлердің енбектегі халін сұрап,
Аралап жүрді күн-түн Сейіт мұрап.
Қасына ерген ерке Жұпарына
Халыктың төрін төккен ісі ұнап.

Қалмады кайда барса қасынан ол,
Күштерді көріп, үдей тасыған ол.
Еш уақыт әкесінен жұбын жазбай,
Арыктың кетпей койды басынан ол.

Жұмыста жүрген жастар, кетпен шауып,
Көнілін көтеретін уақыт тауып.
Жиналыш «Мәшірапка» таң атканша,
Сан кешті өткізеді құрып сауық.

Жұпар да бұл ойынға араласып,
Бұлбұлдай балы тамған әнге басып.
Ұршыктай үйіріліп билей кетсе,
Жастарды таң қылады, өнері асып.

Сұлуға жігіттердің түсіп көзі,
«Пері я періште ме мұның өзі?!»
Деп таңданып, түрі мен тұлғасына,
Болады коса кенес қыз міnezі.

Тілейді: «Лайымда тіл өтпесін!» деп,
«Шешегін бұл сұлу гүл төкпесін!» деп.
«Қандырып жігіттердің көз сусынын,
Ешкайда ғайып болып кетпесін!» деп.

Көзінің көркі болған қыз баланы
Жігіттер бір-бірінен қызғанады.
«Болады-ау біреуге жар!» деген оймен,
Жүрегі кейбіреудің мұзданады.

Серуендең қыз осылай бара берді.
Көргеннің көз сусыны кана берді.
Асығып тез көруге көрмегендер,
Көргендер күмар болып кала берді.

Киіктей емін-еркін кезген түзді,
Калдырып әр жүректе өшпес ізді.
Бір тұсқа нысаналы жеткізді әкеп,
Құрметті окушылар. Жұпар бізді.

Дейтұғын көл бар еді Қараборан
Арыктың бір сағасын бастап содан.
Бар еді бір калың топ Шарқылыктың
Багыраш жак арнасына соккан тоған.

Бет алтып жүрген Сейіт осы жакка,
Жолшыбай жұмыс жайын айтқан шакта.
Байкамай калды, кызы құмартқанын
Әкесі көтермелеп айткан атқа.

«Бар, – деді, – бір жас жігіт Жапар деген.
Тауды да төңкереді «копар» деген.
Мен өліп, от артымда тірі калса,
Кабырда тыштықта жатар денем.

Мұраптық орнымды сол-ак басар,
Күшпен де, ақылмен де жұрттан асар.
«Көп тілеуі көл» деген рас болса,
Халқының бакытына ұзак жасар!»

Есітіп кызы әкeden мына сөзді,
Көргенше осынау ерді әрен төзді.
Көргенде тұлғасына, ажарына,
Ісіне сынамак боп тікті көзді.

Тұлғасы бейне арлан – жолбарыстай,
Кімұлға кіріскенде кетпендей ұстай.
Бұлқілдеп ойнакшыған бұлышық еттер.
Теріге калай сыйған құс боп үшпай!..

Тұрғандай айбат шегіп, алар қабан.
Шабатын топыракка еппен қадам.
Басып кеп сілтегенде, болат кетпен
Кіреді сағасынан жалпак табан.

Дарытпай алған «анын» денесіне,
Кетпеннің уystap аp көбесіне.
Екпінмен сілтегенде, жентек топырак
Түседі ырғып арық төбесіне.

Ертеден кара кешке солай атып,
Тотықкан дene қалын шанғa батып.
Бастаған тобына үлгі береді екен,
Еңбекте ерте тұрып, кейін жатып.

Үлгі бол жер өзегін суырса ол.
Апшысын аткарған іс қуырса ол.
Болады көптің көркі тыныста да,
Тазарып топырактан жуынса ол.

Қалайы түсті сұлу, биік бойлы,
Ер-сынды келбетіне көзін тойды.
Кылышы, мінезі жок жат көрінер,
Істе де, әдетте де абыройлы.

Бұл жігіт біздің қызғa кетті ұнап.
Сыр бермей ақылды қыз жүртқa, бірак,
Жүректе ғашық оты тұтанғанмен,
Байқатпай «тұтінің» де көрді шыдап.

Өртіне ғашықтықтың булыкты қыз,
Қаншама ойлағанмен құлыкты қыз.
Келгіштеп жүрген шакта, жігіттерге
Жан сырын абайсызда білдіртті қыз.

Деген бар «махаббатты көз бастайды».
Жас көздер құр бекерге арбаспайды.
Жанары жанғa октай қадалған көз.
Сөнбестей кей жүрекке шок тастайды.

Жапарғa Жұпар солай карай қалып,
Көз оғын жүрегіне қадай қалып.
Есінен адасқандай болып кетті,
Ауытқып баратқандай жер айналып.

Сол сәтте жиып Жапар, әрен есті,
Жамылып жан көрместей бұлдыр кешті.
Қызбенен қыбын тауып жолыға кап,
Ағытып тал жібектей сырын шешті.

Кыз бойы балқығанмен, улана кап,
Тартып ол жынысына, кулана кап,
«Сен өзің не деп тұрсын?!» деп жекірді.
Тепсініп, каймықпастан, тұра карап.

«Құрбым деп, шакырғанға келсем іздеп,
Аузыннан қандай сөздер шықты тізбек?
Карамды көрме бүйтсен бұдан былай,
Іздесен ұргашыны, елде кыз көп!» –

Деді де жөнелді кыз жалт бұрылып,
Балыктай есін танған сенге ұрынып,
Қалшиып жігіт артта кала берді,
Корланған ой-сезімі мын құбылып.

Үзгенде кыз карасын, жиып есін,
«Сөзінің ауыр алдым, – деді, – несін?!»
Маңдайға жар сүюді жазса тәнірі,
Кез келген бакытима осы үлесім!

Ендеше, тез өбем деп асыкпайын,
Ерке өскен еркін жанды шошытпайын.
Мұратка ебін тауып жетсем болды,
Естітін ертегіде ғашыктайын.

Үзілген көз карастан, жан жалғасып,
Екі жас жолықканда жүрді арбасып.
Каншама бүркеншектеп жасырғанмен.
Халықка мән-жайлары болды ашық.

Біраздан жұрт сезгенді сезді әке,
Алғашта бұлап жүріп көзді әке.
Занынан табиғаттың аса алмай.
Ақырда «қайғысына» төзді әке.

Катырмай бұл ойменен енді басты,
Біріне-бірі ұнаған екі жасты.
Қалайша тез қосудың камын ойлап,
Бұл жайда дос-жаранмен ақылдасты.

Біреулер: «абай.тайтын көз көп» – деді,
«Әлдекім теріс ойға мезгеп» – деді,
«Қызынның жаман аты тарарап кетпей,
Бүйрыкты бұл жұмысты тездет» – деді.

Шығыста күйеу жайлы әке мен қыз
Сырласу салты жоғын білеміз біз.
Сондыктан Сейіт мұрап, кей досынан
Өтінді деп «бұл сөзді өзін жеткіз!»

Тіл каткан талайлардың қайтты беті.
Барын жұрт біле алмады не ниеті,
Жүгіртіп әлденеше сакка мұны,
Күн сайын қаурай түсті өсек өрті.

Шалдығып осынау өртке Жапар-дағы,
Мезгілде: таң атар, күн батардағы.
Жолығып, сырдың күйін шерте қалса,
Жібімес қыз мінезі катал әлі.

Белен ап болған шакта осынау өрт.
Үдеген шакта қызда ғашыктық дерт.
Мазасын ала берген сүйгеніне,
Жұпар қыз бұлжымастай койды бір серт.

«Жакындағы алыстат, тіпті ілгері,
Жарының өз колында күткен күні.
Бір жасап екі тойды, қауышайық,
Қазылған мына арық біткен күні.

Болайын оған дейін осы манда,
Болайын алданышың дем алғанда.
Сүйгенің мені егер рас болса,
Бұл серттен қадам басып әрі барма!»

Аматсыз Жапар сертпен алысты кол.
Максатка бұдан басқа жетер жок жол.
Кей кезде шылдамының шарасынан
Төгіле жаздал, әрен жүреді ол.

Тыныста, таңғажайып кейбір түнде,
Екеуі жұрттан аулак жүріп бірге.
Басталған Караборан іргесінен,
Кетеңі бұйрат күмға сіңіп мұлде.

Жолшыбай жоталана көсілген күм,
Гуілдеп, аяқ басса есілген күм.
Ағашты яки шөпті киқы-шойкы,
Тырбита өн бойына өсірген күм.

Тенізге ұксап түнде, толқып жаткан,
Жері жок нық басарлық аяқ аттам,
Жыракта бұлдыраған такыр шындар,
Кемедей тенселеді суға баткан.

Боранда жылжып жаткан қардай қырбық.
Жел тұрса жөнеледі қүм да сырғып.
Жылан ба, кесел, батпат кесірткі ме,
Ирендей әлденелер кашады ыргып.

Сексеуіл бұтағында сайрап бұлбұл,
Төгеді көмейінен ғажап үн бір,
Жабыса колтықтаскан екі жасты
Тұрғандай кошеметтеп осынау жыр.

Шуласа кенеседі шында ұлар,
Байғыз да ыскырады – тасқа бұғар,
Жанғырып үнсіз құмды тыраулайды
Тырналар әлдекайда, әнге құмар.

Жапалақ кейбір тұста жалпылдайды.
Аспанда ұшкан каздар қанқылдайды.
«Бұзған кім түн тыныштығын?!» дегендей боп.
Бұркіт те кей шоқыдан шанқылдайды.

Коян ба, акбөкен бе я киік пе?
Әлдене үрке елбендең жүр биікте...
Карайды одырая жырак жерден.
Дегендей: «бұлар ғана жар сүйіп пе?»

Сүйриген қырат құмдай боп өркеші,
Түйелер тағы өсken – құм еркесі.
Тайрандаң ирек мойнын жерге тесей
Қашады көрінсе адам көленкесі.

«Мезгілсіз кайдан пайда болды бұған?!»
Дегендей, жусап тұрған үйір құлан.
Сезген сон адам іісін, шұр ете қап,
Үркеді тұяғынан бұрқап тұман.

Ұқсаған тарғыл ала жолбарыска,
Әлдене бұлан қағып жүр алыста.
Әлдене арсылдайды, ырсылдайды
Жанталас, ұқсап бейнә арпалыска.

Әлдене жырак жерде шынғырады,
Кейбір шу құлакты ын-жын қылады.
Қыскасы: құмды кезген екі адамнан
Шошиды құстар, аңдар өсken тағы.

Қырынан кайнасқандай екі дене,
Көп тұндер анмен, құспен бірге өре.
Кезгенмен құмның ішін, еріндері
Көрген жок бірін-бірі әлі өбе.

Кей кезде жүрген шакта жұрттан аулак,
Есін ап ғашық оты жанған лаулап,
Тізгінін қара күштің босатқанмен,
Жей алмай жүрді Жапар «анын» аулап.

Алышса әлі жетпей күшке күштің.
Боп Жұлар қаншығындај жолбарыстын.
Бойына дарытпайды, ала алмастай
Зорлықпен бағындырып мұны ешкім.

Шамасы келмеуіне күйінеді,
Күшіне қыздын бірак сүйінеді.
Жетуге шартты күнге асығады.
Деп «сонда бұл шым болат иіледі!»

Біраздан күткен күн де жақындағы.
Бір кешіте таньты көзден атырғалы
Ойлаған Жапар өтіл сөз айтқанда,
«Болсын» деп Жұпары да макұллады.

Екеуі колтықтасып кетті құмға.
Бөлінбей көнілдері жолда ың-жынға.
Құмды есіп аяктары аннан бетер,
Шығуға ниет етті биік шынға.

Болмады ешбір бөгет екі жаска,
Аркардай ырғып олар тастан-таска,
Өрмелеп шыға келді бір шокыға,
Құс пенен шыға алмайтын аннан баска.

Аспанда бұлт барда ала-шабыр,
Арасын кезген айға «мені жамыл».
Дегендей лезде ол калыңдай кап,
Батқан ай әлдекайда алды дамыл.

Жалқау жел жана ғана тымық еді,
Үн-тұнсіз жусап қана тұрып еді.
Екі жас шынға шыға ояна кап,
«Бұларын кім?» дегендей күбірледі.

Жел түгіл, жатсын мейлі, аспан құлап,
Екі жас абылайтын емес бірак,
Қазыктай қағыла кап кесек таска,
Тек жүрек дүрсіліне түрді құлак.

Жүректер жатыр тулап асау аттай,
«Үркөр, – деп, – үн шығарсак», жастар батпай.
Жабыса қалды екеуі қырларынан,
Көздері жаутаң қағып, жауап қатпай.

Сол шакта махаббат та басып көрік,
Екі жас корғасындей кетті еріп,
Адасып ақыл-сана, байланып тіл,
Еріндер бірін-бірі калды өбіп.

Алтынмен кайнасқандай плотина,
Қарауға «кір» дүниенің ұттына.
Әлдері жетпей калып, екі ғашық
Жетуге айналғанда мұратына, –

Кеткендей дауыл тұрып, күн шатырлап,
Қалғандай жанды алар жау жакындан.
Үрей ғып мезгілсізде күм-даланы
Қағылды ойда, қырда дап тақылдап.

Керней де ашы үнмен мөніреді.
У да шу, азан-казан төнірегі
Болғанда екі ғашық құлак тіксе,
Бір пәле келіп қалған көрінеді.

Кетіріп зәрелерін мынау у-шу,
Ғашықтық жалынына себіліп су.
Орнынан Жапар, Жұпар атып тұрды,
Дірледеп дene, кескін болып құп-ку.

Әл жетпей сұрауға да, «мынау не?!» деп,
Жүгірді мекен жакқа олар бөлек.
Дап пенен керней дауысы үдеп кетті,
Адамдай өртке күйген сұрап көмек.

Келсе ұшып, өкпелерін колға алып,
Шуласып опыр-топыр жүрген халық...
Не болып, не койғанын ешкімнен де
Білуі киын болды әуел қанып.

Білгені: дүрбеленге себеп зор тым,
Үрейге кіріп алған халық мол тым,
Бәсенсіп аздан кейін тілге келді,
Жындана сапырылған осынау толқын.

«Қытайды билеп тұрған император,
Колменен жер қайысан келе жатыр.
Ұлдарды – құл, қыздарды – құні етпек.
Әйтпесе, қырып кетпек таза-такыр!..

Себеп не?.. Ұйғырлардың не жазығы?!
Кадалса айдаңардың канды азуы,
Шырылдан сорлы ұйғыр кетті дей бер
Күштінің бір-ак қылғыр боп азығы!..

Күш бар ма жалмауызды токтатарлық?
Ер бар ма «ел!» деп өзін отка атарлық?
Апыр-ай, ондай дауыс естілмеді-ау,
Балыктай шықпас ауға біз маталдық!..»

Бар құлак естігендे осы зарды,
Сұрауға жауап таппай тына қалды.
Әлгінде үрейменен сапырылған,
Кимылсыз қалың халық тұна қалды.

Жай күнде ел билейтін талай пысық.
Жоғалды бой көрсетпей, құйрық қысып,
Ертегі болып жүрген ел намысы
Кеткендей болды бойдан құс боп ұшып.

Қасқырдың естілгенде ұтығаны.
Тұлқілер бас сауға ғып тығылады.
Манап, бай, ишаін, молда нак солардай
Тіл қатпай әр тұста тұр бұғып әлі.

Әзірейіл келетіндей жаңын алар
Жағдайда халық сасып естен танар,
«Кансидін жауығуы – Шамсинұрлдың
Ажары мен сымбаты!» деген хабар.

Ілеңде тарай қалды әр ауызға,
Байтак ел сыйғанымен бір қауызға.
Батпады осынау сөзді естіртуге,
Жапарға досы түгіл, кас-жауыз да.

Білді олар, кызды өлмей кимайтынын,
Ести қалса, өкіре тулайтынын.
«Сонда не істей керек?» деген сұрау.
Зіл болды, жанды езіп кинайтүғын.

Өсектің өрті кеңіп кетті лаулап:
«Әйтеуір алар болса елді жаулап,
Бар ұлды – құл, бар кызды – қүң еткенше,
Бір кызды кисак, – десті, – халық сауғап!»

«Құпия» болғанымен жүртқа бұл бір,
Естілді Жапарға да сыйыр-құбір.
Ен алғаш естігенде естен танып,
Не деуге білмей қалды байланып тіл.

Сезімді аздан кейін акыл жеңді.
Егер жау басып алса туған жерді.
Бір емес, ұйғырлық бар ұялардың
Талқан боп кирайтүғын кезі келді.

Тіреген шакта ойын соған Жапар,
Шешімге бұлжымастық келді катал:
«Құл болып үйде өлгенше, түзде ұлы
Болайын, шама келсе, жау токтатар!»

Жұпарға осы ойын төрелетті,
Қарсы сез айтпай ол да көне кетті.
Қайтеді көнбекенде ойда-жокта,
Сөйтуді катал тағдыр керек етті.

Соктықса үгілетін бордай бол тұр,
Шешүге сыр түйінін күрмеліп тіл.
Бұлығып жасқа берген серттері тек:
«Еш уақыт ар, намысқа жакпаймыз кір!»

Тағы да жиналтып жұрт сандалғанда,
Алкымға таяу тұсқа жан барғанда.
Ақырган арыстандай дауыс шыкты,
Бар анды жым кылғандай жүрген манда!

Өкірген арыстандай ішін тарта,
Айғайды салған сайын дауысы арта.
Бір адам барады өртеп, аузынан
Жалыны араласқан кар бората.

Қалшия ката қалып қалың дүрмек.
Дауылдай, тек, шешеннің сөзі өрлеп.
Құлағы шыңылдаған қалың халық
Сұрайды бір-бірінен «мұның кім?!» деп.

Сыбырлап бір-біріне «Жапар! десті,
«Алмастай сөзі қалай катал десті.
«Апырай, болмағай да осы жігіт,
Ұйғырдың оғы жауға атар!» десті.

Әуелі жылап Жапар, ыза буып,
Ак бетін күн қактаған, жаспен жуып.
Іледзе жинап бойын, акпан менен
Кантардай қыраулата алды суып.

«Уа, халқым, соңғы сөз» деп салды айғай.
Токтасын осыменен жылау, ойбай!
Несіне шешемізден ұл бол тудык.
Жеріне жау келгенде қарсы бармай?

Ермесе кала берсін, жан сактаған!
Кайдастын ер-азамат, жұрт жактаған?
Топтансан біреуінмін, бұл жорыкка
Еш адам шықпаса да, мен аттанам!

Еніреп коя берді жым-жырт халық,
Жапарға жұрт әуенін тұрған бағып.
Ду ете жауап берді ер-азамат,
«Отанды корғаймыз, – деп, бірге барып!»

Десті олар «буынамыз белді тас қып!
Кайтпаймыз камаласа өлім, аштық.
Осынау тар өткелден алып шығар,
Тілейміз, өзін бол деп, бізге бастык!»

Шарт та шұрт, төніректе соғылды кол,
Әрине, «осы макұл» дегені ол.
Жаужүрек жігітерге жалындаған,
Халайық тілей калды бакытты жол.

Кұрыла калды ілеңде топ-топ косын,
Дерліктең түрі болды жауға «шошын!»
Іріктең алды Жапар табандысын,
Шығарды катарлардан көнілі босын.

Болмады тіленгенді бетке қағу,
Жетерлік даярланды колға қару.
Бастығы Жұпар болып, әйелдерден
Білдірді ниет – жауға қарсы бару.

Діншіл ел пірі қылышп тұтқан имам,
«Болуға әйелді әскер құран тыйған» –
Деп, шырмалған сол торға, жорыктан бұл
Қалатын болды әйелдер, жасып койған.

Жұпардан болды Жапар айырылар,
Бірак ол болат емес майырылар.
Жыртыла жүректері екі ғашық
Тіледі күнді аман кайырылар.

Қалыңдық жасын төгіп бос калмады,
Халықты қайғы-тұманды басқандағы.
Жағдайда Жапарына берді уәде,
Арттағы ауыр істі басқарғалы.

Біраз күн осылайша батпанды кол,
Күннен-күн саны есе, топтанды кол,
Алуға қалын жауды қарсы тосып,
Майданға шеру тартып аттанды кол.

Секілді сұрлана қап таудың тасы,
«Жамандық шакырады көздің жасы» –
Деп бөгөп бірін-бірі, калды катып,
Халықтын сол майданда кәрі-жасы.

Жұпар да сол қаттының болды бірі,
Нұрланды ку сүйектей түсі, түрі.
Көзінен шөл даладай жасы кеуіп,
Кимылсыз сөзге келмей калды тілі.

Жапар да дәл осындай түрде кетті,
Дене емес, жай тірі сұлдер кетті.
Жұпарға тастан мәнгі өз жүрегін,
Қыз жүргегі онымен бірге кетті.

Үшінші тарау

СЫНДАҒЫ СҰЛУ

Сол бетпен Жапар колы кете берді,
Бөгеттен нелер киын өте берді.
Табиғат өзі соккан бір камалға
Күні-түн сүйт жүріп, төте келді.

Шығыста, Шленсен мен Құрық жакта,
Бар еді ені аса тар тастан какпа.
Екі жак босағасы шыңды жота,
Өрмелеп шыға алмайтын жаяу да, ат та.

Онтүстік бір босаға – Памир, Алтай,
Қаусырып солтүстігін Тянь-Шань орай,
Жасалған асу бермес бұл камалдан,
Құлаған тайқып кейін жаулар талай.

Бекінді Жапар колы сол қақпаға,
Ар жактан жау да жетті бір аптада.
Талқандап тар кезенде дұшпандарын,
Үйғырлар бері кадам аттатпады.

Тынбады арпалысқан қанды шабыс.
Вань Ань-ши жеңе алмауын көріп намыс.
Жан-жакқа шолғыншы сап, биік таудан
Өрмелеп өтетүғын ойлады әдіс.

Ежелден кар жамылып, мұз жастаңған,
Шыны – тік, құзы – күлдір тау – аскардан.
Өтетін жердің жоғын хабарлады,
«Шолғыншы» аталатын кол баскарған.

Бұйрығы – Вань Ань-шиге Фын Юй-фудың
«Кінәнді, тек, сұлуды әкеп жуғын.
Бұл бұйрық орындалмай қалса егер,
Ененмен адам болып деме тудым.

Жорыкка жұмсалғаның солай бәрі.
Шегінсе аяктарын баспай әрі,
Коштаса берсін онда тіршілікпен,
Біткені көрер күні, татар дәмі.

Кырыла берсін колын жүздең, мындал,
Соғысты үдете бер, арттан тыңды ап.
Женіспен кайтса колын, бәріне де
Береді патша сыйлық ырғап-жырғап!»

Болған соң патшасынан бұйрық солай.
Өтпесін көре тұрып таудан онай,
«Өтсен өт, өтпесен өл!» – деп Вань Ань-ши,
Каптатты калың колын тауды орай.

Басталып тауға жаппай «альпинизм»,
«Өтем, – деп, – баса-көктей шынын, құзын». Тірі кап мыннан біреу, өзгесі апат
Болды да, кар мен мұзда калдырды ізін.

«Көп» екен, сонда-дағы, «көптің» аты,
Асуға аскарлардан әл-куаты
Жеткендер жетіп жатты, ұйғырларды
Тылынан түре тиіп, баскан капы.

Жапардан Вань Ань-шидың айласы асты.
Капыда желкесінен келіп басты.
Басталып қыргын соғыс, ұйғырлар да
Бермеуге жанын онай жанталасты.

Жауының канды шенгел уысына,
Түскенін ұғып ұйғыр, жан ұшыра.
Кымылға кірген шакта, калын қытай
Камады таудың шықпас куысына.

Ендігі істін жайы болды мәлім:
Ұйғырды қалжыраған тауысып әлін.
Шығармай сол күистан, қан-құйлы жау,
Қыруға ниет етті түгел бәрін.

Жігітке, сонда Жапар, ту ұстаған:
«Апрай, боп кетті, – деп, – жұмыс жаман».
Арпалыс арасында тіл катты да,
«Тапсырам, – деді, – ауыр бір іс саған:

Беріп ек қолына ту, «жықпас» деп біз,
Қамаған калын жаудан аман өткіз!
Бұт бол, жел бол, құс бол, – қайтсен-дағы.
Қүрестін туын барып елге жеткіз!

Жұпарға сәлем, боска төкпей жасын,
Тырыспай сактауға құр кара басын,
Асынсын кару-жарак, мінсін атка,
Дұшпанға таптатпасын ел намысын!»

Соны айтып Жапар жауға кетті койып,
Тигенін жай тасындау түсті ойып.
Найзаны қылышпенен қабат сілтеп,
Қармауға іліккенді өтті сойып.

Екі көз түкті көрмей қанталады.
Жан-жактан жау камалап анталады.
Шықпайтын темір торға шырмалғанын
Кымылда жүрген Жапар байкамады.

Алыспақ жалғыз қалай ол көппенен...
Қадалды сансыз найза түйдектелген,
Денеден ауырсынып жанталаскан
Шырылдан акты каны дірдектеген.

Найзалар қабаттаса жауа берді.
Қансырап Жапар есі ауа берді.
Денесін ат үстінен төңкөрілген,
Боз шаны туған жердің жаба берді.

Сананы күшпей бойдан тән жарасы,
Тартылса төңкөріліп көз шарасы.
Етерде жантәсілім «Жұпа-па-па-а-а-р,
жаным!...» Жапардың деуге-ак келді бар шамасы.

Сол кезде бәсендеді, алыс, ын-жын,
Жел тұрып, борандата жөнелді күм.
Қанына өліктердің боялғандай,
Көмілді кою шанға күп-күрен күн.

Калғандай шәһіндерді аза тұтып,
Дауылды дала іле зеде карауытып.
Бұркегенде манайды түн түнегі,
Туши да елге беттей тартты жытып.

Құлдыр құз, шанышылған шын, занғарларды,
Жынды өзен, жар-қабакты анғарларды,
Аңдарды жыртып жеуге тұра ұмтылған,
Асығыс біздін тушы анғармады.

Болғанмен «кайтер екен?!» деген уайым,
Бекінген берік, естіп Жапар жайын.
Тылдағы халық жаумен арпалыскан
Әскердің керектерін етті дайын.

Жапары аттанғанда жортұылға,
Енбекте оның орнын толтыруға.
Кірісті іске Жұпар, әріптес жұрт
Оның да кайран калды каркынына.

Халайық күннен-күнгө әлі өсіре,
Тұп-түгел колдарында барды өсіре.
Жасаса кимыл, коршап тұрған таулар
Жарады кажет шакта жәрдемшіге.

Бұлттар қабактарын түйе қалып,
Тастардың тамырлары не қалып,
Кәжет су диканшыны тарыктырды,
Жайыла жатты барлық жүйені алып.

Егінге төніп шөлейт, талай такыр,
Жайқалып танаптарда дәнді дақыл.
Түсірмей жерге жалғыз түйірін де,
Жинауға түгел халық күрдь ақыл.

Істердің күш жұмсаған бәрі өніп,
Жеміс те, бау-бакша да мәуеленіп.
Жұмыста кездестірді кімді көрсে,
Бос жүрген жан болмады әуейленіп.

Казылып бұрынғыдай жатты арық,
Кәрі-жас, әйел-ерек, барлық халық
Аямай терін төксе, енбектері
Адымын басқан сайын жатты жанып.

Деп «бәрі женіс үшін, майдан үшін!»
Сарп қып бойдағы бар айла-кушін,
Ұйғырлар енбектегі жатты үзбей,
Жорыкта жүргендермен байланысын.

Кезінде тойтарылған жаудың беті
Тылдың да өрлей түсті кызметі.
Жау жакка жаутаңдаған үрей қалып,
Үйренді соғыска да жұрттың еті.

Жұрт: «әзірге бет жаман емес», – деді,
«Жау да енді жұта коям! демес» – деді.
Хабарын кан майданның ести келе,
Үміті беріспеудің елестеді.

Майданнан бір уақытта хабар келмей.
«Не болды?» деген оймен жұрт елеңдей.
Калғанда арып-талып киналғанмен,
Тушы да жетті тылға әрен өлмей.

Сүлдерін сүйретіп ол жетті елге,
Үрей жұрт, әскері жок ту көргенде.
Сен соккан балыктай боп есенгіреп,
Байланып келмей қалды тіл не дерге?

Деуге тіл күрмелे ме, бата алмай ма?
Мұндайда сөз көмейде какаңтай ма?!
Сакау боп қалған халық, ышқына үн
Шығарды деп «кол кайда, Жапар қайда?»

«Қалың жау, – деді түшү, – жерге қыспак.
Камап ап біздін қолды мықты үystап,
Өлтірді қылғындырып көпшілігін,
Камалап азшылығын алды үстап.

Жапар да секілденді соның бірі,
Соғыста болды оның ісі ірі.
Кезінде арпалыстың кезіге қап,
«Туды елге жеткіз!» деуге келді тілі»...

Бұл сөзге Жұпар қатты налып кетті,
Денесі оттай лаулап жанып кетті.
«Жапаржан!» деп ышқына айғайлап қап,
Жүргегін колмен баса талып кетті.

Әкесі анадайдан халін көріп,
Касына құрак ұша келмей төніп.
«Болғанша жауға мазак, – деп, – тіледі, –
Сол бетпен жарар еді кетсе өліп!»

Талайлар, ол ғана емес, жатты талып,
Қайылы әр көкіректі жалын карып.
Енді не боларына көзі жетпей,
У да шу, азан-казан болды халық.

Десті олар: «Бастар ер жок, ел не болды?
Жау жайлап атса, туған жер не болды?!»
Осылай зарланған көп қор боп тірі
Жүргеннен жаксы көрді, енді өлгенді.

Халықтың ағып көзден қанды жасы,
Үйғырдың түскен шакта ұнжыргасы.
Біртіндеп калды бойға жиналып та,
Жұпардың кашкан қуат, ой-санасы.

Есіне сол секундте түсті Жапар.
Кара бұлт басқандай боп, танын атар.
«Тірі ме я өлі ме?» деген сұрау,
Басында сапырылды опар-топар.

Құтқару керек, егер тірі болса!..
Ал егер құрбандардың бірі болса,
Бұған да кан майданда өлу керек,
Жаулармен арпалыста, болып борша.

Соны ойлап шыкты ырғып биік шынға.
Халықты түсіп енсе, баткан мұнға.
Сергітіп салды айғай, селк етті жұрт,
Селк еткен секілденді дала, құм да.

Кайғылы қалын жұртпен бірге кейіп,
Селк етті осы тұста тұрған Сейіт.
Үн каткан кім екенін көрген шакта,
Адырак көзі кетті тіпті үлкейіп.

Барлық жұрт осы үнге көзін тіксе –
Жұпар қызы шанқылдаған жас бүркітше!..
Деді ол: «Кашар коян біз боппыз ба,
Ит косып, құс жүгіртіп, жау үркітсе?

Жок, үрікпейміз, шығамыз жауға карсы,
Беріспейміз, тірі кан барда тамшы.
Кітаптан көзін көрген, уа, халайық:
Мына бір оқиғаға құлак салышы!..

Баяғы Бұка ханның заманында,
Асырып күшін, айла-амалын да.
Келгенде Ки-Хұсырау, осынау ел
Онын да калмап еді камауында?

Кезінде арпалыстың өліп Бұқа,
Азалап кайғырғанмен, жалын жұта.
Құн ханым аттанғаны қайда жауға,
Халкының туын колға берік тұта.

Карулы жеңе алмаған қалын юнан,
Құн ханым Ки-Хұсырауды жерден күған.
Талай қызы тарихында болмап па еді,
Осылай кол бастайтын ер боп тұған?

Мен де сол Құн ханымның сіңлісімін.
Құш-куат, ар-намысы бір кісінін.
Бойымда бар деп білем, жүкте, халкым,
Салмағын тұған елдін, бір ісінін!

Шығайын, сенер болсан, колды бастап,
Жауларды жерден куу болсын максат.
Келмесе күш, жүргенше құл, құн болып,
Жатайық құрбан болып, жауды жастап!..»

Жұпар қызы, соны айтып, кілт қалды тынып.
Қалын жұрт, жансыз судай тұрған тұннып.
Жөнелді көтеріле көк теңіздей,
Толқыны сапырылған жағаны ұрып.

Шешіліп әлгі кезде буылған тіл,
Көбейіп жұрт ішінде сыбыр-күбір.
Деген сөз шығып жатты әр ауыздан –
«Қызы болмай ел бағына тұған бұл бір!»

Біреулер болғай емес – болды десті,
«Сөзі де, тұлғасы да онды» – десті.
«Біржола бастан ұшты деген бакыт,
Қайтадан айналып кеп конды» – десті.

«Қыраны үя басар шын мен құздын,
Секілді болған талай батыр қыздын.
Жолына түссе Жұпар, ел тағдырын
Бастауға береу керек. – десті, – тізгін!»

Сарқылып сөз таскыны осы сайға,
Көңіліне жауға шабар желік пайда
Боп алған калын ұйғыр деп сұрасты –
«Дыбысы естілмейді. Сейіт кайда?!»

Үн қатты Сейіт жұртқа «мен мұнда!» деп.
Өрмелеп шығып алып, ол шынға кеп.
Халыққа көзін тіккен, айтты айғайлап,
«Жорыма, ой-санасыз бос тұр ма?» – деп.

«Үн-тұңсіз ойланғаным сенің қамын,
Ай, күнің тұтылғанда жанса шамын.
Оңғарып жолын тәнірім, елге пана
Боларлық жарқыратып ашсын бағын.

Көнілі ел корғауға соғып тұрса,
Мойнына артса жүкті қызым мұнша.
Онаша бір-екі ауыз тіл катуға,
Сұраймын халайыктан бер деп мұрша!»

Халайық дауыстады «макұл сөз» деп,
«Уақыт аз, бітіріңдер, бірак тез!» деп.
Сұрады әке қыздан, кол бастарда
Максатын алдындағы тұрған көздең.

Жауабы қызының да болды қыска:
«Шығамыз жауға карсы, біз ұрыска.
Дұшпанды не женеміз, не өлеміз,
Әкегін, осы сертті берік ұста!»

Әкесі сеніп-ак тұр берген сертке.
Себебі – ол байлаулы іште дөртке.
Көріп тұр Жапар үшін әзірлігін,
Күюін өзі атылып калын өртке.

Мөлтілдеп көзіндегі тұрған жаста
Сурет жок Жапарынан көрер баска.
Дауысы естілгендей құлағына –
«Жұпарым!.. Күткар!..» деген – жанталаста.

Несі жар, сол қысымнан күткармаса,
Не өлі, не тірі боп жұпталмаса.
Сүйгені неге керек? Несі өмір,
Күнелту, сай-салада бұккан анша?..

Бұл ойдын оқылып түр беттен бәрі,
Жыртқышқа карсы шауып, жетпес әлі,
Шырылдап босқа өлудін, әке ойынша,
Отаншыл батыр кызға несі дәрі?..

Ауызы сөздің әзер басын құрап,
Қызына әке осыны айтты жылап.
Дым шықпас жылтыр тастай деп ойлайтын
Бұлактай көзінен жас кетті шұбап.

Деді «жау шыдатпайды бетпе-бетке,
Топыракты, жене алмайсын, шашып көпке.
Ендеше, карашығым, босқа аптығып,
Арандап жау колынан өлме текке.

Жаныңды, жарық-сәулем, жаксы ұғам.
Сенен кем кайғырмаймын мен де бұған.
Бірақ бұл сен ғана емес, туған елдін
Басына ашылмастай түскен тұман.

Тек кана өзінді ойлап аласұрмай,
Болмайды елдің камын қарастырмай.
Сен бол, мен бол, басқа бол, – туған елді
Тұманнан шығарайық адастырмай!»

Кен тартып демін катты aһ ұрды қыз,
Бойда бар ой-санасын шакырды қыз.
Конған сон әке сөзі көкейіне,
Сұрады не істерін акылды қыз.

«Кіреміз елді бастап, – деді, – құмға,
Алқап бар жан білмейтін талай мұнда.
Суы мен топырағы, енбек етсек,
Халықты асырайды нелер жылға.

Аландар күм шетінен жатыр қашық,
Еш жактан бара алмайды, жау жол ашып.
Адаспай сол тұстарға бастап баар,
Бұл елде еш адам жок менен машык...

Әрт болып одан кейін қауласа жау,
Тәсілмен талай түрлі ауласа жау,
Ұйғырды баса-көктеп ала алмайды,
Аспаннан жаңбыр болып жаумаса жау»...

Осыған алқа-котан жұрт кенесіп,
Байлады сөз түйінін бәрі «е» десіп,
Тігерге тұяқ қоймай, жау жеткенше,
Ел түгел кетпек болды күмға көшіп.

«Бір жерде баспасын, – деп, – жаулар тосын»,
Жұпарды басшы қып жұрт құрды косын.
«Салты, – деп, ата-баба» колбасшыға
«Хан» деген бір ауыздан берді есім.

Халкы хан көтерген сон, каны ұйып,
Желкеге Жұпар колан шашын түйіп,
Аш белін кемерменен қынай буып,
Киімін жауынгердің алды киіп.

Асынды асфаһанды алмас қылыш,
Шым болат найза түкті, егелген үш.
Шығышық сайын катқан кан тағы бар.
Торғай көз, киді сауыт, асыл құрыш.

Басына киген ауыр дұлығасы,
Әрен деп көтерерлік ердін басы.
Колына тұткан болат қалқанының
Найзадан шұрқ-шұрқ болған айналасы.

Көтерер болса қандай ауырынды,
Жап-жалпак болып кетті жауырынды.
Каршыға бейнесіндей төстек кеуде,
Сұнғак бой, кимылты тез, адуынды.

Жасанған шакта, түрмен, міне осындей,
Ал беті сұп-сұр болып корғасындей.
Сүйсіне қайран қалып қарады жұрт,
Деп «кас батыр бейнелі тұлғасын-ай!»

Батырға лайық атты халық тапты
Оны да жау-жаракпен түрмандатты.
Жұпархан конып атқа, үйғырлардан
Лек-лек қып, әскер түзеп, құрды салты.

Жау-жактан сағат сайын құткен қауып,
Үйғырлар отыра алмай тағат тауып,
Киратып құрылысты іске асар,
Жөнелді копарыла құмға ауып.

Біреулер кежегесі кейін тартқан,
Амалсыз сүйретіліп ерді арттан.
Түйелер кетті тізбек керуен боп,
Үстіне азық-тұліқ, сусын артқан.

Іздерін көшпелі құм қалды басып.
Жан жүрмес бұйраттардан кетті асып.
Жан білмес құдықтар мен бұлактардың
Жолшыбай ішті Сейіт көзін ашып.

Барғанда алыстағы шырқап құмға,
Табылды тұркы қыска өзен-жылға.
Олардың тоғайына төніп өскен
Жемістер: алма, алмұрт, өрік, құрма.

Кездесті бір мезетте кендеу жазық,
Суларға су шығарса арық казып.
Құнарлы топырағы боскан елге,
Тұрі бар беретұғын өмірге азық.

Үйғырлар осы араға орналасып,
Құм жапқан байлыктардың көзін ашып.
Енбек пен терін төккен кетпеншілер
Өзекті талдырмайтын тапты нәсіп.

Жаракты жауынгерлер атка конған,
Тоскауыл жасап, жаулар келер жолдан.
Бекініп бар тұстағы тар кезенге,
Жау аттап өте алмастай болды корған...

Түп-түгел Жапар колын қырған үйап,
Құтырған бурадай жау келген бұркап.
Үйғырдың қопарыла көшіп кеткен
Иесіз мекендерін қалды сипап.

Кеткенін босқан елдін білмей қайда,
Іздеуге кай жағынан, таптай айла.
Әр тұстан құмды қезіп тіміскілеу
Созылды жау жағынан бірнеше айға.

Таба алмай үйғырлардың ізін қуып,
Бара алмай маңайына болжап жуық.
Сандалған Қанси колы, шөлдетпек боп,
Өзенді жан-жактағы алды буып.

Алыста, өзендерден жаткан керік,
Үйғырлар сезілмеді белгі беріп,
Вань Ань-ши кайран қалды: «Құмға сінген
Бұл халық, қалған ба? – деп, – түгел өліп.

Естілген еміс-еміс деген хабар
«Жұпар қызы колбасшысы жауға шабар.
Кетті екен елін ертіп қандай жакка
Із-тозсыз сінген құмнан қалай табар?»

Осы оймен Вань Ань-шидін басы боп дал,
Көруге қызды іштегі артып құмар.
Жұргенде жаз, күз өтіп, кар ұшқындал,
Қыстан да келіп қалды сұық хабар.

Демесе жай әншейін «қыстың аты»,
Тек кана салқын күздей бар куаты.
Боп қысы бұл маңайдың жаймашуак
Қалыпта тұратын бар табиғаты.

Не ғажап, биылғы қыс болып баска:
Тастай боп өзендердін мұзы катса,
Басылмай кара дауыл, адам демін
Зорға алды құмға аралас кар боратса.

Көз буып жер де, көк те түманданып,
Аспанды кара сұр бұлт орап алып.
Жоғалып күн, ай, жұлдыз, Такла-Макан
Қайғымен тұнжырады кара салып.

Қансиді кернегенмен іште ыза,
Жіберген калың қолы камал бұза.
Қыстаса қырыларын аштан бәрі,
Қайтуға жазға дейін болды риза.

Ұйғырмен біткен жок, – деп, – әлі егес,
Ақылгөй адамдармен құрды кенес.
У Пэй-фан ендігі бас акылшысы,
Жұыкта Фын Юй-Чунь Фан болған емес.

Қансидің бүйтуіне болды себеп:
Вань Ань-ши аттанарда соғыска «е» деп,
Ақылға келген шакта, У Пэй-фанды
Ұсыныс өзгелерден болды ерек.

Деді ол: «Қытай күшті десек кырда,
Күштірек өзгелерден монғол құмда.
Ұйғырлар кашса құмға, тұс ізіне,
Монғолдан бір топ атты әскер күр да.

Ел бола, құмда туып, құмда өскен,
Монғолдар талай жалпак құмды кешкен.
Байғыздай бүтін бұғып отырғанмен
Шықпаған болар жорық әлі естен.

Әлі де ойнайды аттың құлағында.
Ілеспейді кергішіне қыранын да.
Шөлдерден нелер киын жан жүрмейтін,
Табады адам түгіл, қыр анын да».

Фын Юй-фу бұл ақылға аспай құлак,
Сілтеді «көй оны!» деп колын бір-ак.
«Аз үйғыр қанша батыр болғанменен,
Күшіне қалың қытай көрсін шыдап!

Басына бағасы жок ой кіріпті,
Бұл сөзін болып кетер елге іріткі.
Аузыңды берік бекіт, бізден басқа
Естіртпе жан адамға бұл бүлікті!»

Қансидін тиіп бұл сөз құлағына,
Ақылы Фын Юй-фудын ұнады да.
Әскерді жорық жолға аттандырды,
Тезірек жетпек болып мұрадына.

Жорықтың ақырында түспей сәті,
Қытайдың аз үйғырға әл-куаты.
Жете алмай, қалың колы кейін кайтты,
Көнілден оның қалай кетер таты?

Қансиді осы таттан ыза буып,
Сарайдан Фын Юй-фуды шықты қуып.
Зынданға Чунь Фанды койды қамап,
Басы да шабылар күн калды жуық.

Әлі де кайтпай Қанси райынан,
Максатка жеткізуді құдайынан.
Сұранып, қалың колмен бірге аттанды,
Көктемде, жаңа жылдың бір айынан.

Монголдан құрды косын кілен салтты,
Үмітін Қанси енді соған артты.
Басшы боп батыр дейтін Әмур-сәнан,
Құмына Такла-Макан тура тартты.

Бұл кездес үйғырларға кірді бүлік,
Себепкөр үйтуіне болды «сүлік».
Ірітті сүттей ұйып жүрген жүртты,
Ишандар, алпауыттар ішке кіріп.

Қалғанда көктем туып, жакындал жаз,
Егіндер құм ішінде көрініп аз.
Халыкты азғырыды іштен: «Алақанның
Аясындай тұракка боп жүрміз мәз?»

Жел үрсे құм калады түгел басып,
Егінді алу киын одан ашып,
Араның аңырайтып аштық келсе,
Жан сактар мекеніміз калды кашық.

Құнарлы, кандай еді тау сағасы!
Барқынды кандай еді су жағасы!
Байлығын ала білсен, кандай еді,
Бұл құмның кен жазыкты айналасы!

Мекеннен жері де мол, сұзы да мол,
Еңбекпен қолдан өскен нұзы да мол.
Қашып кеп тығылдық біз, жан сактарлық
Жері аз, Такла-Макан құмына – сор.

Ойламай камын мал мен бастың да біз,
Айналдық ел боп түгел кашқынға біз.
Жан сактар, ойламасақ, болашакты,
Қаламыз осы құмның астында біз.

Рас сөз кейбіреуге көрінді осы,
Сияқты сұлікшілдер елдін досы,
Молая берді ақырын қобалжыған,
Аңсаған мекендерін көніл босы.

Бұліктен жаман бар ма шықкан іштен
Ишандар болып алып, аздан үстем,
Токтату киындауды, Жұпарға ерген
Халыкка, азғандарды енді күшпен.

Біраздан олар быт-шыт ыдырады,
Ел туы, бүйтіе берсе жығылады.
Байкаса сонда Жұпар жұрт аукымын
Халыктың негізгі күш мығым әлі.

Көпшілік жағында әлі беріспеудін,
Құлдықка тірі жүріп келіспеудін.
Солармен ақылдасып көрсе Жұпар,
Жолы жок енді мұнда өрістеудін.

Осы топ жау жағынан күткен каяіп,
Еш адам келе алмастай ізін тауып,
Алыска, құм ішіне, Сейіт бастап,
Тағы да көтеріле жөнелді ауып.

Тапты су, тапты егін өсер ойпат,
Бермесін тағы ішті ұрттап, шайқап:
Жасанған жауынгерлер жан-жактағы
Жау келер сай-саланы жүрді байқап...

Сол кезде жетсе қаптап Қанси колы,
Ұйғырлық мекендердің сайы, жоны,
Кіріскең күн көрерлік кәсібіне
Бол қапты, құмнан келген елге толы.

Куанып алғашында бұған Қанси,
Ілеңде кебірленіп қалды Қанси.
Деді ол ишандарға: «Боласын ел,
Алдыңда білсөң егер, кінәнді арши.

Жұпарды тірі әкеп жеткіз колға!..
Мал, жанын өзіндікі түгел сонда.
Әйтпесе, енді қайтып шыға алмастай,
Белшеннен біржолата баттың сорға».

Онан соң не істеуді өзім білем!
Ұйғырдан мұны естіген қашып сүрен.
Қансиге бас ишан кеп құлдық ұрды:
«Кармакка, – деп, – сол қызды өзім ілем».

Соныма берсөң ертіп карулы қол,
Жеріне мекен еткен табамын жол.
Басшы бол Вань Ань-ши мен Әмур-Сәнан,
Құм жакка карулы әскер жөнелді мол.

Көп болды құмның аспас қыркалары,
Көп болды жолдың қыңыр-қиқаланы,
Жеткенде көп азаппен, Жұпарханның
Құлазып калған орнын сипалады.

Іісі сезілмейді бұл манайда,
Анырды, кеткендерін білмей қайда?
Солайша сандалуы қалың қолдың,
Созылып кетті тағы бірер айға.

Қайтуы мүмкін емес қызды таппай,
Қоймайды Қанси онда басын шаппай,
Кеткендей салы суға, дәрменсіз кол,
Қанғырды бетіменен құмды актай.

Еш жерде тоқырайтын тұрағы жок,
Жосыды бет-бетімен құм аны боп.
Кезігіп кейбір тобы шықпас шөлге,
Қап койды катал құмның құрбаны боп.

Осылай мүмкін ай, жыл өтер ме еді?
Қажыған жау да кайтып кетер ме еді?
Аңсаған азаттығын елдің колы
Максатты нысанаға жетер ме еді?

«Иесі шығасыға болып басшы»
Әртеген көкірегін кайғы аши,
Жұпархан кекке сусап аласұрған,
Бір кезде жау какпаның өзі басты.

Қашқын боп адам таппас құмды кезіп,
Жапардың қайғысына әрең төзіп.
Сандалған Жұпарханды ой-сананың
Салмағы өлтіретін болды езіп.

Жүргешпеп мағынасыз бұлай босып,
Жан-жакта жорткан жаудың алдын тосып,
Бекінді сайысуға, бұл ниетін
Сонына макұл көрді ерген косын.

Жауларды канғып жүрген іздел тапты,
Арада қанды қырғын болды катты.
Айтканда нәтижесін: тігер түяк
Қалмастан бұл айқаста жау жайрапты.

Қанғандай болды алғаш кекке сусын,
Өтелген тәрізденді бір ауыр сын.
Жұпарды мадактады деп косыны:
«Жаужүрек батыр болса, сендей тусын!»

Кекке емес, енді канға алды сусап,
Талай жау кез кеп қалған жатты жусап.
«Сүртеміз, – десті, – қылыш, найза қанын.
Мекеннен біржолата жауды кусак!»

Жұпардың сезген сон жау мекен-жайын,
Коршап ап сол тұстағы құм маңайын.
Қатарын калыңдатып, сақинасын
Сығымдалы қыса берді құн-құн сайын.

Бір кезде тарылды да осы шеңбер,
Ұйғырды қысып катты, дерлік «дем бер!»
Алкынып өкпе, жүрек, енді өлімнен
Қалмады дәрі-дәрмек жазып емдер.

Қалғаны – соңғы рет түяк сермеу,
Дұшпанға ар-намысын тірі бермеу,
Алысып қан майданда каза табу,
Өлігін көшіп жүрген құмға жерлеу.

Осы оймен жараланған аюдай боп,
Айқасты қалың жаумен тайынбай кеп.
Аузынан жалын аткан айдаһардың
Езуін жырта, жағын айырды-ай кеп.

Жеткендей әл-куаты мыңға бірдің,
Жауларға жанталаста жасал қырғын.
Тыксыра шегіндіріп, әкеп тықты,
Бір сәтте арасына қалың құмнын.

Кол мен кол опыр-топыр кетті аралас,
Әр адам өзін корғап, боп жанталас.
Талайлар төңкөріле құлап аттан,
Домалап түсті талай иықтан бас.

Соғыстың қызған солай алауында,
Біле алмай кай жағына карауында.
Жұпархан жауларымен кескілескен,
Бір кезде калып койды камауында.

Монғолдар еді оны бұл камаган,
Бар еді сол арада Әмур-Сәнан.
Жұпархан қылыш тұтқан тұра калды,
«Қәнеки, ажал жеткен, бас, – деп, – қадам!»

Колына Әмур-Сәнан «саспа!» – деді.
«Жан-жактан бұғалықты таста!» – деді.
Бұйрық бар «колға аман тұсір» деген,
Айла жок, енді бұдан басқа» – деді.

Жан-жактан қыл арқандар кетті жауып,
Жұпарды тұзактары тұра тауып.
Тартқанда сірестіре, козғалмастай
Боп калды, басқан жері кетсе де ауып.

Жау жағы тарткан сайын құтырынып,
Жұпардың шудан аты ытырынып.
Жұлқына жөнелгендеге арқан керген
Жұпархан қалды үстінен сыптырылып.

Тік тұрып қалды, бірак құлап тұспей,
Сымбатты,
ажарына сонда іштей
Монғолдар қайран қалған, бұғалықты
Тартпады сірестіріп енді күштей.

Сол кезде Вань Ань-ши де келе калып,
Естіген анызына сонда нанып.
Кыз емес,
кыз сиякты күн көргендей,
Карады көзін сүзе құмарланып.

Көп тұрмай, іле карғып түсті аттан.
Кылышпен арқандарды турап тарткан.
Босатып тұзактарын денесінен
Көздерін ала алмады кызға баққан.

Жауларға кызы да көзін оқтай атып,
Жанына жоламастай адам батып.
Бейнемен кимылдамай тұрған жерде
Қақшия тас құдайдай қалды қатып.

Төртінші тарау

НАМЫСТЫ СҰЛУ

«Жаркентте, Есен – Бура сарайында,
Женіске шакты тұрып қалайында».
Деп Қанси, катер күткен кен корғанның
Үстады калын әскер манайында.

Жорығы әлі калын әрі құшті
Болған сон, тез бітер деп күткен ішті.
Жұпармен қауышуга асықканмен,
Үміті шұбаландаپ ұзай түсті.

Әуелі «құн» дегені «апта» болды,
Аптадан – «ай... сонда не аткарылды?»
Жорыкты бастаушыға «тездет!» деген
Бұйрықпен, талай шапқын атка конды.

Тігіліп әр шакырымға жүйрік аттан,
Жалғаса бір-біріне оқтай аткан,
Кимылмен күнде хабар келіп жатты,
Ең жырак жерде жүрген жорық жақтан.

Алмаскан жүйріктедін, шабысымен,
Шынғыстың наизағайлы «әдісімен».
Үздіксіз хабар жетіп жатқанменен,
Болмады жаксылыктан әлі сілем.

Жұпарға ғашық болған дерті үдең.
Алқынып өкпе, ауыр сыздап жүрек.

Сарғайып жүзі, бойдан майы тарап,
Сұлдері сүйретіле кетті жүдеп.

Естірі – сұрғылт құмдай сүренсіздік.
Бар хабар – «құмды шеттен түре сүздік».
Кеткен бе жерге батып, көкке ұшып,
Бір жерде белгісі жок басқан із ғып.

Деп Қанси: «Баткан да жок, ұшкан да жок,
Жын-шайтан емес, көріп ұстарға жок.
Жан керек болса тапсын!» – деп әскерін
Бұйрыктан бұйрық сайын қысты әрмен кеп.

Үдетіп Қанси солай қыстағанын,
Құн сайын «таба алмадын, ұстамадын!»
Деп зіркілдеп, өткір боп алды мұлде
Жүзіндей қыл қабатын ұстаранын.

Жакында оралуға кенірдектер,
Балтана «бас шабамызы» деп жендеттер.
Кайрап ап қылпылдата, қырғын жасар,
Коршалап болғанда әзір төніректер.

Найзағай, майдан жактан келді шапқын:
Вань Ань-ши депті «кыздың жөнін таптым.
Хуанди – көктін ұлы, етсін сабыр,
Сұлуын құшуына қалды «аз-ақ күн!».

Әкелді бұл хабарды У Пэй-фан ку.
Болғандай көтерілген еңкейген ту.
Жадырап Қанси, бойдан ыдырауға
Айналды күшіне ашып жиналған у.

Тезірек құмар қызын құшпак болды.
Құшса уын түгел сарқып құспак болды.
Құн емес, сағат сайын майдан жайын
Қансиге хабарланып штаб тұрды.

Күтпеген жаналыкты етті баян:
Алып жер, болмай шыкты, қыз онай ан.

Ақылы, айласы көп қолбасшының
Өжеттік, батырлығы болды аян.

Қызыға түсті Қанси енді тіпті,
«Түбінде тұтылар» деп болды үмітті.
«Жарасыз тірі жеткіз!» деп бүйірып.
Өзі сол «куанышты күнді» күтті.

Күткен күн келе коймай, кетті алыстап,
Жұқарған шыдамын ол әрен ұстап,
Жыртылар халге таяу калған шакта,
Майданға шықты өзі тың қол бастап.

«Ауыр жол, ыстық күнде жанға жайлы
Болар» деп, түйеге кен ашамайды.
Орнатып, адам жатар аркасында
Төсек сап, белуардан кілем жайды.

Үстіне ак жібектен құрды шатыр,
Шанжиып қоленкеде Қанси жатыр.
Ұлпа-құс канатынан, желиіншегі,
Коршаған төніректе кілен батыр.

Осындаі салтанатпен шықты жолға,
Белшеден құмға кіре, батты сорға.
Ішінде бұйрат құмның, кейде шынға
Шыккандай, құлағандай кейде орга.

Ырғала-тенселгенде кетті есі,
Қанбактай домалаған боп түйесі.
Кей кезде омаката, қалады аман
«Қасиетті көктін ұты – бар киесі».

Бұлайша жүре алмай мінді атка.
Мұнда да изендерген көп ырғакқа.
Қаны аккан ашасына жара түсіп.
Каттырак түйе үстінен батты азапка.

«Болар, – деп, – мүмкін жайлы» мінді есек.
Құмда ол көлік екен жокка есеп.
«Болмауын әттең иттің! Оған да бұл
Мінетін!» – деп әскері таратты өсек.

Денеде калмай жері ауырмаған,
Жүруді бұндағай халде ауырлаған.
Қанси сүм берді бұйрық: «Колда жаяу
Көтеру күймеден де тәуір маған».

Деген гой «жазған құлда бар ма шаршаш»
Әскерде қалып енді босқа самсау.
Күймені кезектесе көтерісіп,
Сүйретті сұлделерін боп тек жан сау.

Жолшыбай болдырғаны қала берді.
Азапты әскер ілгері бара берді.
Солайша бірнеше күн жол шеккенде,
Жеткізген «куаныш сөз» қара көрді.

Әкеңген шапқыншының қуанышы:
Жұпархан тұтқын болды «бітіп күші!»
Деді ол «қолға аман түскенімен,
Түрі жок болатұғын бізге кісі».

Мұртынан мұны естіп құлді Қанси.
«Тотықса, – деді, – білем оны арши.
Жабыққан қызы көнілін жарқыратар
Қолымда жан көрмеген, талай бар сый.

Айттай ма «қызы көнілі қызылда» деп.
Бүркіт те жығылмай ма қызылға кеп.
Құрығым бұл жолы да шыкты ойдан
Сенетін «тұзак-бауы ұзын ба?» деп.

Мойнына батыр қыздын түсті тұзак,
Енді ол бара алады қайда ұзап?
Құй көнсін, құй көнбесін, онын жары
Боламыз құдай коскан енді біз-ак!

Бар еken бұл арада бұлак көгелт,
Шатыр тік, демалайын бәрін демал.
Жығылсын жау қызы келіп аяғыма.
Мен емес құлдық ұрып қызға барап!»

Жау жағы арпалыста болып үстем,
Жұпархан амалсыздан колға түскен.
Тіл катпай жан адамға жатып алды,
Мөр калмай кышырлаткан өткір тістен.

Кеткендей ұшып мидан білер сөзі,
«Ah» ұрса жалын атып жан-лебізі.
Еш адам карай алмай кетті тайқып,
Кадалса, улken өткір кара көзі.

Бұл кызыға жан болмады құмартпаған,
Сұлу қыз қасарып ап тіл қатпаған.
Көруге көзі жеткен, десті іштен, –
«Құмартпай тұрар калай шыдап адам?!»

Осындаи болды ойда, Вань Ань-ши де,
Деді іштен – «өл, осындаи бір жар сүй де!»
Өзі де өле ғашық бола қалып,
Жүргегі алаулаған тұсті күйге.

Құрығын бұл сұлуға патша салса,
Соншама өртөнгенмен амал канша!..
«Көрмей-ак койсам нетті!» деген зардан
Жыртылып жүргегі оның болды пәрша.

У Пэй-фан кезіктірмей кетті алып,
Вань Ань-ши амалы жок, қалды налып.
Жұпархан шатырына келген шакта,
Қанси сүм кете жазды естен танып.

Бола алмай ие, баста ақылына
Күн кіріп келгендей боп шатырына.
Кажырсыз жасық бетін теріс бұрды,
Қарауға жетпей тура батылы да.

Онысын қылығы деп женген жаудын.
Жұпархан бүркітіндей бейне таудын.
Қадала қарап төмен түсірмеді
Енсесін, дегендей «мен әлі жаумын!»

Түзелмей патша көзі – карауытқан,
Оралға коймай тілге, сөз ұмытқан.
Коймалжын какырық боп жабыса қап,
Сілекей аузындағы әрен жұтқан.

Жиюға жарамай қап созған аяқ,
Колдары секілденіп каткан таяқ.
Қысылған жүргегінен ыткан қаны
Сұр өнін кара құрен түске бояп.

Сүйрие қадалғандай мыңдал ине,
Шаккандай құмырскалар үйме-жүйме.
Денесі тітіркеніп шымырлады,
Жынданып кетер болды мынау күйде.

Малдай-ак өлерінде тұяқ серпер.
Дегендей «кетірмесем, жалыны өртер!»
«Шатырдан шығар» деген ым көрсетті,
Жүрегі төмен тартып, құйылып тер.

Қыз бұнны белгісі, – деп, – «басынудын»,
«Женгенге жорасы, – деп, – тасынудын».
Бекінді – көрмессін, – деп, – сен белгісін
Құлдық қып, аяғына бас ұрудын!»

Қыз шыға Қанси келіп өзіне-өзі,
Манайды сонда ғана көріп көзі.
Бұрынғы кисық ойды ақылменен
Кірісті түзетуге болып тезі.

Қыз жайлы естігені болды да шын:
«Мұндай да болады еken ажар, мұсін!..
Жалқынды күн екені рас болды,
Жаралған жердін жүзін жылтыту үшін!»

Не болмак жердің жүзі күн тұтылса?
Ашылмай аз уақытта, ұзак тұрса?
Макал бар қытайда да: «аспандағы,
Үреді ай мен күнге ит құтырса».

Канси да не бітірмек күнге үріп?
Жегенмен не болады анша бүріп?
Одан да тауып көнілін, көндіріп ап.
Өтсейші тату-тәтті өмір сүріп.

Құйылып осы арнаға толқыған ой,
Сұлуға кияннattan көрсетпей бой,
Құрметке бөлеп, егер көне калса,
Жасамақ болды әлемге әйгілі той.

Шакырып У Пэй-фанды берді бұйрык.
Ұйғырдың жерін, елін тартам сый ғып.
Пекинге сарай салып, бар ұйғырга
Ұстаймын сол арадан өзін би ғып.

Иланған тигізбеймін дініне мен,
Салтының сұқпаймын кол біріне мен.
Мешіт пен мәдресе де, берем ерік
Орхуннан келе жаткан тіліне мен.

Сарайын қалатымын мәрмәр тастан,
Боятам мұнарасын түспен аспан.
Гауһардан ай орнатам төбесіне,
Жан-жакка күні-түні нұрын шашқан.

Жинатам қытайдың бар шеберлерін,
Таңдаулы, олардың да өрендерін.
Тектірем ішіне де бұл сарайдың
Олардың колдан келер өнерлерін.

Көргендер көзін алмай, дейтін «не бұл?!»
Жинатам жиһаздарды сұлу не бір.
Тұратын бұтасында бұлбұл сайрап,
Ішіне бөлмелердің өсіртем гүл.

Есігін, терезесін алтындалатам,
Тастандарды нелер кымбат жарқылдалатам.
Жудырып жұпарменен сарай ішін,
Жанға жай хош іспенен салқындалатам.

Көнілін еріккенде көтеруге,
Беремін сұлуларды нөкеріне,
Кабағын ренішпен қактырмаймын,
Бас болып өзім қызмет етемін де.

Суретші атаулыны алдырамын,
Жұпардың түр-тұғасын салдырамын.
Кесте, бояу, ағаш, тас – бәрінде де
Бейнесін мәнгі өлмейтін қалдырамын.

Сарайға соктырамын кең ғып корған.
Терен ғып іргесіне казған ордан.
Тасқынды ағып өзен, жағасына
Өсірем ұлан-байтак жыныс – орман.

Орнасын сол орманға мын үй үйфыр,
Сағынған туыстарын түссе күй бір.
Жұпархан барып тұрсын, бакылауда
Болсын тек ол жасаған әрбір кимыл.

Жасатам кора ішіне көркем таулар,
Тынбайды шын, күзынан бұлак саулар.
Олар көп құйылатын терен көлге,
Өсірем, еріккенде, балық аулар.

Дегізбей «мынау келді, анау қалды»,
Жинатам қытайдағы барлық аңды.
Тұяғын тік басарды түгелдетем,
Ішіне коса барлық маймылдарды.

Деместен құрт-құмырска, жылан-шаян,
Жаны бар макұлтықты адамға аян.
Ішіне коса айбынды айдаһарды,
Бәрін де жорғалактың әкеп коям.

Келісті іші-сырты түгел сай бол,
Асылы жарастыктан аса бай бол,
Салынған сұлұлықтың құрметіне,
Сарайға ат қойылсын «Чан няй-няй» деп.

Сенімді, жасы картаң тап монахты
Ие боп сол баскарсын сарай, бакты.
Жан адам жат-жарадан жолатпа деп,
Кат-кабат күзет қойып, тапсыр катты.

Біреулер жат-жарадан болса келмек,
Бастарын кырка берсін тұрған жендет.
Тапсырын «ондайлардың өліктерін
Қаңғыған көшедегі итке бер!» деп.

Вань Ань-ши сол бакшаны сырттан бағып,
Тастасын жолағанның басын қағып.
Мұлтіксіз кызметті орындаса,
Кешікпей фельдмаршалым болуы анық!»

У Пэй-фан патшасынан бұйрық алған,
Өзінен төмендерге берді фарман.
Колынан бір шебердің жарты жазда
Жасалып болды сарай ойға алған.

Орнаған, бейне жердің жұмағы бол,
Кең сарай – Жұпарханның тұрағы бол.
Бастады құн кешіре, бакытсыз кыз,
Қамалған бұл корғанның бір аны бол.

Тамыктай болды оған «жұмак» іші,
Тұп-түгел жау көрінді аны, құсы.
Өсімдік атаулысы у шашқандай,
Алдырды әзерге дем, тар тынысы.

От болып күйдірердей кымбат тасы,
Зәһар боп, тағам болмай, берген асы.
Ғажайып ән-күйлер мен ойындардан,
Ләzzаттың орынында катты басы.

Арықта аккан су:ар, мөлдір бұған.
Көрінді жолап кетсе, шағар жылан.
Пекиннің шанкан жарық күндіздері
Буалдыр секілденді, бозғыл тұман.

Тұн болса төнірегін шайтан қаптап
Кеткендей зәресі ұшып, көз алактап.
Жаутаңдап жан-жағына карай қалса,
Әлдене жеп қоярдай жүр жалактап.

Қоркыныш сондай кездे билеп сезім,
Жан сактар сая таппай жұмса көзін,
Айнала жұтмаған секілденіп,
Ашады көзін тағы, етпей төзім.

Ұйыктаса одан-дағы жаман болып,
Қамап ап жыртып жейтін бар ан келіп,
Шошынып түргелсе, енді кірпік
Жұма алмай, жатады жай алан болып.

Шек қалмай ұйқысы мен ояуында,
Біле алмай жанын кайда қоярын да,
Мен-зен боп басы каткан бейбак сұлу,
Білмеді өзін қалтай жоярын да.

Жан жоғын анғарып ол енді аяр,
Білмеген шакта жанын кайда қояр.
Таппак боп тәсіл, егер кимылдаса,
Күзетші тырп еткізбес, ылғи даяр.

Оларға тұні бірдей күндізбенен,
Күні-тұні сактықпен көз ілгізбекен.
Қалпымен кимыл түгіл, тынысын да
Сезеді акырын ап, білгізбекен.

«Серігі болар» деген ұйғырларды
Көргенде, ұшыратқан жыртқыш анды
Сиякты үрейленіп сарайынан
Сырт жакка қадам баспай жатып алды.

Сұлуды осылайша баткан мұнға,
Өлімге жол тапканда, ой күбылма,
Кеудеден ұшар жаны әлдекалай
Ілтініп қалды әрен жалғыз қылға.

Онысы «Жапар тірі» деген хабар,
Бұл сыйбыс болмағанмен адам нанар.

Жібек жіп сияктанды, пәршаланған
Жүргегін кұрастырып кайта жамар.

Деген сөз: «кетпек емес бар жеткізбей»
Шыдамын Жұпарханның тырп еткізбей.
Тұрды ұстап, содан кейін қайғылы қыз
Тіршілік құрды, үмітсіз күн өткізбей.

Ежелден кызық нәрсе «үміт» деген,
Бір жайда, етсе егер үміт елең,
Ілгері ұмтылуға қажи ма адам,
Етектен жармасканмен «кудік» деген.

Жүргенін білмегенмен үміт қайда,
Жетекшіл сол шіркінді алса ойға,
Жөнінен көзін жазбай құштарланып,
Жетуге құрмай ма адам әдіс, айла?

Осылай үміттеніп Жұпар-дағы,
Араның ашып ажал жұтардағы.
Ілінген жалғыз қылы Жапар болып,
Шыңдалған шыдамы енді жүқармады.

Қабандай ара-тұра қүрілдеп кеп,
Шабуға батпай жүрек дірілдеп кеп.
Кететін тайқып кейін Қанси сүмға,
Бекінді Жұпар іштей жүгінбек боп.

Патшаға жүрді содан жылы ұшырап.
Кетердей женілденіп, желге ұшып-ак.
Дәмесі үдей түсіп күннен-күнге.
Келгіштеп Қанси бейбак болды ысырап.

Күндерде бір күн, айлы шуак тұнде.
Сарайдан Қансиге ере, шығып бірге.
Аулакта, гүлді бакша арасында
Жұпархан бірінші рет келді тілге.

Деді ол «Сен де адам, мен де адам,
Кымбат жок «адам» деген сөзден маған.

Шыныңды бүкпей, ашып айтар ма едін,
Адам деп бір сұрауды берсем саған?»

Жанғандай болып бейне, оты өшкен,
«Мұратқа жетермін» деп көнілі есken,
Жұпардың не сұрарын білмесе де, –
– Айтайын, – деді Қанси іркілместен.

«Рас па деген хабар «Жапар тірі?»
Байланып қалғандай боп Қанси тілі.
Болғандай безгек, бойы қалшылдай қап,
Өліктей құп-ку болып кетті түрі.

Қансидың бұл халдегі жаңын сезіп,
Отырды үн катпастан Жұпар төзіп.
Біртіндеп ес жинаған сүм патшаның
Көп жерді ақыл-ойы келді кезіп.

Не дерге іштей біраз киналып ап,
Жыландай жиырыла жиналып ап.
«Тірі» деп жауап берді. Нанғыш Жұпар
Шынымен қалды бұған иланып-ак.

«Сұрауда максатын не?» – деді патша.
Қаранғы түні етіп, таны атса.
Сайрайтын бұлбұлдай боп, айттар сөзін
Ағытты Жұпархан да бал-бұлакша:

«Патша бол, күт бол, еркек я әйел бол,
Адамның жүретіні жалғыз-ак жол.
Бай болсын, кедей болсын, ақырында,
Тар көрге осы жолмен кіреді ол.

Ендеше, аз уакыттық тірі кезде,
Рақат жақсылыктан не бар өзге?
Өтінем сала гөр деп он құлакты
Әделет күткен, патшам, мына сөзге.

Білемін сенің мені сүйгенінді.
Таппак боп менің көніл күйлерімді.

Кітапта молда айтқан жұмактан да,
Салдырын артық кып бау, үйлерінді.

Орнаткан ондағы сән-салтанатын,
Тек кана ертегіден халық атын.
Еститін ғажайыптар, шын өмірде
Жететін сенің ғана әл-қуатын.

Жол берсен зұлымдық пен кара күшке,
Оп-онай ойындағы тұрды іс те.
Кідірткен сол қылмыстан деп жоримын,
Куаты маҳаббаттың мендік іште».

Бұл сөзге Қанси катты құрсініп ап,
Айтары ол емесін түсініп-ак.
Тұрса да, жауап катты «сөйлей бер» деп,
«Ірікпей-ак қояйын сөз сыналадап».

Жапарды сана менің тынысым деп,
Тұншығам, онсыз өмір құрысын деп.
Бел буған шакта өлімге, жарқ еткендей
Болып тұр карсы алдыннан ырысым кеп.

Қалдым ба деп жорыған айырылып,
Бақытам келгендей боп қайырылып,
Тас шапсам тілетіндей көрініп тұр,
Жігерім қалған жасып, майырылып.

Жаршысы сенсің осы бақытимның,
Берсен бір тілегімді, уақытимның
Бәрін де арнап күні болар едім,
Өзіннің және тәж бен такытыңын.

Егер де олай күту болса керек,
Колымнан ұйықтатар ем өзім бөлеп,
Ояуда ажырамай қасында боп,
Аузыңа тосар едім колдан корек.

Тыныста көнілінді аулар едім,
Бұлбұлдай сайрап, судай саулар едім.

Шыбыннан бастап, сені мазатайтын
Макұлыктың бәрін-дағы жаулар едім...»

Жұпардың Қанси сонда сөзін бөліп,
Жаксылық атаулыны неге теріп
Отырган жайын жылдам естімек бол.
Деп койды: – «Бері орал, сөзден керік!».

Құбыла қалып жүдеу ак сүрені,
Дірледеп даусы, Жұпар «жаксы!» деді.
Неліктен күн болуды баяндайын,
Рұқсат берсөн егер, таксыр енді!»

Дегендей «макұл». Қанси изеді бас,
«Жапардың тірі екені болса рас:
Мейірімді ұлы патшам, өз қолыннан
Косылсын айырылған зарлы екі жас!»

Булығып жаска Жұпар енкілдеді,
Қансиді ыза буып селкілдеді.
Кайырылмас каршығадай ұзай тартты
Максаты таяу калған бертіндегі.

Жұпарды болмай қалып оғы атар,
Бел буып зұлымдыққа іштей катал.
Құмықкан үні сыртқа әрен шығып,
Сұрады: «Не істейді сонда Жапар?»

«Ол сенін, жаксы көрсөн – ұтын болсын,
Жек көрсөн есігінде құтын болсын.
Жауығар сеніменен дос табылса,
Бәрінен корғаушының бұрын өлсін.

Болайық тұрсан таяқ, жатсан жастық,
Өмірі ойламайық саған кастық.
Досын боп ен сенімді күн кешуге
Байлайық уағданы берік тас қып!

Осыған сенер болсан, мінеки кол!
Падишам, ұсак емес, ірі адам бол.

Айтканы имамдардын рас болса,
Бұндай іс ақиretтe жұмакка жол!»

Қансиде калғандай-ақ тіл байланып,
Айтарын бұл арада ірікті айла ғып.
Созыла түрегелді орынынан,
«Жауабын берермін, – деп, – бір айланып».

Жауабын жіберді ол У Пэй-фаннын,
«Максатқа жеткізбесе ойыма алған.
Өлтіртем көз алдында басын шауып,
Жапарын колға түсіп тірі калған.

Егер де көнсе Жұпар, Жапарын да
Азат кып вандарымнын катарында
Ұстаймын, өсіремін жылдан-жылға
Байлығын, абыройын, атағын да.

Сап көрсін осылтарды таразыға,
Енді мен көне алмаймын мазағына,
Мейірімді құшағымды тікен көрсे,
Кинаудын салам талай азабына.

Екінің өзі тандап алсын бірін:
Еркімен не маған жар болсын бүгін.
Немесе басын шапкан Жапарының
Көзінше ұшыртамын, өртеп күлін».

Бұл хабар құлағына каккан шеге –
Секілді тітіркеніп түгел дене,
«Бір күнше ойланайын», – деді Жұпар,
Зорға ап демін, сөзін айтып бөле.

Тілдесіп болар емес мынау күйде,
«Айтайын, – деді У Пэй-фан, хуандиге.
Тілеймін жаным ашып: сүйгенінді
Апаттан аман сакта ханға ти де!

Әйтпесе дүние тұр бүлінгелі,
Жетерлік ханның саған жүгінгені.

Тілегі іске аспаса, қырғын жасап,
Отыр хан сусап қанды сіміргелі.

Мейірімсіз, жамандыққа бір бет алса,
Халқынды тып-типыл ғып, қырып барша,
Өзінді есіктең күні етеді,
Ойлаши, осылардан мақсат қанша?

Болады ақылсыздық мұның бәрі.
Кеш емес, кисығынды түзеуге әлі.
Мен кетем, жылдам ойлап, тезірек шеш,
Кайырылмас, улы ханның түспей кәрі!»

У Пэй-фан соны айтты да кетті шығып,
Бұрынғы ауыр жара тіпті ұшығып,
Жүргегі жыртылардай жаншылғанмен,
Жұпархан құламады жан ұшырып.

Не өлер, не тірілер мұндай жайда,
Жылауға, талықсуға уакыт қайда?
Тенселе басып аяқ, кен бөлмеде,
Не істей қамын карап, батты ойға.

Патшаға жар болу ма – ен жеңілі?
Ол ойдан шошып кетті ер көнілі:
Бергенше ел намысын қатындыққа,
Жақсы ғой саси-шіріп жатса өлігі.

Толқыған ойы осыған калды қатып,
Ойланып өлтүге жок тағы уакыт.
Ішінен алтын тордын «соның дұрыс» –
Дегендей жымындағы ажал жатып.

Жайынан сол «ажалдың» айтайық сөз,
Халыққа баяндайық оны да тез,
Кобра деген жылан алтын тордың
Ішінде жатыр еді жылтырап коз.

Жыланға Жұпар әуес жас күнінен,
Арбауын білмейді жұрт не тілімен,

Бар түрін жер бетінен аулау тұгіл.
Шакырып алатын-ты кейде інінен.

Қисап жок жыландарды тапқышында.
Ұстайды донғалана аткышын да.
Ұстайды шіміркенбей қолыменен.
Ең улы, ең ашулы шаккышын да.

Жыландар өзге адамнан безінетін,
Жұпарға әлдекалай кезігетін.
Уакытта аз арбасып, тез көнеді,
Көзінен залалсызын сезінетін.

Колға ұстап, мойнына кейін байлап,
Ермек кып оларменен Жұпар ойнап.
Жұргенде, жакындаса баска адам,
Кашады бет-бетімен тырақтайлад...

Жұпархан Чан няй-няйға қамалғалы,
Аңдай бол жалғыз жүрген аралдағы,
Бәріне адамзаттың үрке карап,
Ішінен бір де дос-жар таба алмады.

Бұктеліп төсегінде алды жатып,
Еш кыбын таба алмады жан уатып,
Кан қашып, дене арып, әлі кетіп,
Мезгілсіз солған гүлдей қалды қатып.

Бір сәтте күтушісі төгіп уайым,
Тұрғанда айтып қалып жылан жайын,
«Соны ермек етер едім» дегеннен сон.
Кобра салакұлаш болды дайын.

О, ғажап! – төсегінде жаткан көлбеп.
Жұпархан ымдағанда «бері кел!» деп.
Кобра мойнына асылды да...
Енді сол қалғап күнге болды ермек.

Жыланның бұл бөлмеде жасап орнын,
Ішіне тиыштатып алтын тордын.

Жұпархан зеріккенде етті ермек,
Тек торға камап, көнілі тартса солғын.

Ғажайып! – кездерінде ермек етер,
Өнерпаз адамнан да болып бетер.
Орындалап бар «бұйрығын», білмей жүрді,
Жұпархан уакытын да қалай өтер.

Ал, кобра, көрінсе адам жат-жарадан,
Иттей боп, карсы ұмтылып абалаган
Кей кезде қуып шығып, кейде бойын
Жазбайды бұқтетіле домалаған.

Сарайда білетіндер осы қалпын,
Жатпаған шактарында торында алтын.
Кобрадан үрейленіп, кен бөлменің
Келмейді есігінен бері жақын.

Жұпархан шактарында батқан мұнға,
Қайғысын баяулата қосып жырға
Отырса кобрасы қасына кеп,
Болады түсінгендей осынау сырға.

Тілімен жалап көзден аккан жасын.
Мұнайса қеудесіне сүйеп басын.
Жаутаңдал жылтыраған өткір көзі,
Аңиды Жұпарханның көзқарасын.

Көзінен жадыраған көрсे белгі,
Сорайып тіс, салбырап төменгі ерні.
Ойнакшып, кайнан қағып, бұқтетіліп,
Қылады опыр-топыр жүрген жерді.

Солайша кобраға дос болғанмен,
Сездірмес жан адамға астарменен.
Басында алдырғанда, «казам жетсе –
Өзгеден емес, осы достап олем!»

Міне, енді, таяу келіп қалды каза,
Өзіне өле қалар берсе жаза.

Алдында туған елдің тарихының
Күнәсі, кіршігі жок, ары таза.

Ал сонда, өлу үшін не істемек.
Жыланға калай айтпак «шак, тісте!» деп
Шакпауға амалы жок айла тауып,
Қапыда жылан – досын ол күштемек.

Жұпархан келіп алып сондай күйге,
Жыланға деп бұйырып «колда биле!»
Досының ойнакшыған кеудесіне
Батыра сұғып калды өткір ине.

Жыланның жаны сонда ышқынып қап,
«Бұның не?!» дегендей боп ыскырып қап.
Жұпардың ак төсіне уын төге,
Қапсыра қадай койды тісін мықтап.

Түршігіп дене тістен, шымырлап төс,
Бакұлдық алмак болып барында ес, –
Жыланға деді Жұпар «Басқа амал жок,
Сенде емес, кінә менде, өтінем, кеш!»...

Қылышын жылан сонда түсінгендей,
Бұл үйде суық соғып үсінгендей.
Сәкіге салаң етіп құлай кетті,
Жұпардан бұрып бетін, түсін көрмей...

Жұпардың денесіне жайылып у,
Халіне жеткен шакта дінке құру.
Естуге сөз түйінін жылмаң қағып,
Бөлмеге кіріп келді У Пэй-фан кү.

Ісініп жатыр екен Жұпар талып,
Кеудесін кере, әзер демін алып.
Шұбалған кобраны көрген шакта.
Ұғынды уланғаның жылаң шағып.

Ұғынды болғандығын шешім катал,
Куатын жинап Жұпар, тек тіл катар:

Екі-ак сөз болды айтары: бірі – «Жапар!»
Біреуі – «Сүйегімді еліме апар?»...

Бұл халді естіп Қанси, көзбен көре.
Ілеңде барса жетіп, сұық дене
Қимылсыз тына ұлтты. Жылады ол –
Жұпардың шоктай қызығылт бетін өбе.

Сүйгені рас еді патшаның да,
Ұрынып кәрі терек жас жалынға.
Өртеніп, күл-көмірі қалар болды,
Күш жұмсап, ойы іске аспады да.

Жок еken ешбір камал, іштен берік,
Боп шыкты жүрек барлық күштен берік.
Соны ойлап Қанси патша сырттан тірі.
Қалғандай болды енді іштен өліп.

«Кешір!» деп, тірі емес, бас иетін,
Енді ұғып шын отанышыл – қасиетін.
Созыла тұрған Қанси, У Пэй-фанға:
«Орында, – деді, – айтқан өснетін».

Жер емес тез көметін, тұрған таяу,
Не керек, бұндай жолдан әскерді аяу.
Вань Ань-ши қалтың колмен қыз сүйегін
Жеткіzsін мекеніне жүріп жаяу.

Әшекей қымбат тастың әртүрлісін
Үстіне сепкен табыт, алтын болсын.
Тігіліп төбесіне жібек шатыр,
Ішіне самал сокқан салқын болсын...»

Вань Ань-ши естігенде мына кепті,
Шошынып өртөнерлік халге жетті.
Бейнесі Жұпарханның арманда өлген,
Тізбек боп, көз алдынан көштей өтті.

Амалсыз аттанғанда, баста күшпен,
Құмартып, бұл сұлуды көруге іштен.

Есінен адасқандай болып кеткен,
Жұпарды көрген шакта колға түскен.

Салғандай қызға емес, күнге құрық,
Сілейіп карсы алдында қалған тұрып.
Қадалған өткір қара көздерінен
Жан сырын ішіндегі болған ұғып.

Өкініп содан кейін қылышына.
Ракымсыз, карғыс айтып құрышына.
Серт етіп қалған іштей «жәрдемдесем, –
Деп ойлап, – бұғын бұғаудан шығуна».

У Пәй-фан қызды лезде онашалап,
Алуға үлгере алмай арашалап.
Көзінен ғайып болған Жұпарханды,
Тәсілмен құткармак та жанасалап.

Манайын күзеткенде Чан няй-няйдін,
Болғансып төнірекке қатал айбын,
Сырміnez адамдарға еппен айтқан
Мәнісін іштей ойлап жүрген жайдын.

Әуелде арка сүйеп аз адамға,
Біраздан үміт өрті маздағанда
Карсанда Жұпар өлер, оның колы
Қалғанда даяр болып козғаланға.

Міне, енді, Жұпар өлді... қалды капы!
Вань Ань-ши секілденіп алмас сапы.
Кайғыға кайралды да, кек алуға
Бекінді жеткенінше әл-куаты.

Қансидің кабыл алды жарлығын да:
Әскердің бағынышты барлығын да.
Лек-лек қып сапка тізіп, Жұпарханның
Мәйітін көтерді де шықты жолға...

1963–1965

АЛДАБЕРГЕНОВ ТУРАЛЫ АҢЫЗ

Kipicy

Бастамай-ақ бұл жырды
Баяғы өткен Баяннан,¹
Жыртайық жаңа өмірді,
Бастайық бізге аяннан.
Аяным да емес аз
Әр ұттаптаған неғер миллион.
Талайының қысы-жаз,
Дәм де таттым үйінен.
Түзінде де сан рет
Кездестім еңбек үстінде.
Бір білек пен бір жүрек
Болғандай халғе түстім де.
Талайынан тамаша,
Көңіліме түйдім сыр.
Сан кітап болар санаса,
Сырларында жатыр жыр.
Жыртан та келем кезекпен
Ол сыртарды шетінен.
Кем емес аттын өзектен
Теренде шексіз бекіген.
Таусылатын түрі жоқ.
Қазсам да қанша қиналып.
Қаусыратын түрі жоқ,
Ақын біткен жиналатып.

¹ Баян – орыс фольклорында «Жер атасы» саналатын мифологиялық образ.

Қаусырсын қайдан, Октябрь
Жарқырап таңы атқаты.
Советтік Отан жылдан-жыл
Биікке шырқап аттады.

Бұрын «ер» дег таныса,
Согыста гана жеңгенди.
Азат еңбекте жарыса
Танылған көрдік ерлерді.

Біреу емес, бұл ерлер
Советтік шықты әр үйден,
Жарысқа түсті өрендер.
Ерекпен қатар әйелден.

«Білімді» бұрын десе ет
Оқуы көп ғалымды:
Тәжірибеде татай ер,
Үлгілі іспен танылды.

Бұкіл Совет еліндік
Кеңісінде ерлер орісі;
Партияның лениндік
Ісінің бұл жемісі.

Татай адам тамсанып
Бұл жемістің дәміне:
Жариялатыды жар салып,
Суретшінің бәрі де.

Мен де жырлай берейін,
Жеткенше ал-құатым.
Түгел тұсам демейін,
Ішетін мол сұатым.

Бұл сұатқа ортақтың
Сүсындар жерін бастайын.
Замандас пен ұрпақтың
Үлесін де тастайын.

АРДАҚТЫ АДАМ

Бұт жолы жырлар адамым –
Нұрмолда Алдабергенов.
Жеткізе алсам бояуын,
Жаза алсам менгеріп.

Колхозы оның тамаша,
Ылғида емес, өрге аскан.
Аскар тау, бейне, караса,
Жемісті енбек ұласкан.

Еңбекте жұрт бірігіп,
Койғанда есім топқа бір.
Колхозшылар жұмылып,
Атаған оны «Октябрь».

«Нұрмолда колхоз өрені» –
Деп койса оны ие ғып,
Жүреді ол үнемі
Сол жұртына сүйеніп.

Колхоз мұлкін бар адам
Өз мұлкіндей жинайды.
Тұғандай бір анадан
Бірін-бірі сыйлайды.

«Нұрмолда айтты, бітті!» деп
Бағынады басқалар.
Он сегіз ұлт – бір білек
Нағыз интернационал.

Партия басшы, ел косшы.
Шашау шықпай жұмылған.
Тұрлі тұс, жұпар иісті,
Олар букет буылған.

Осы букет советтік
Мызғымас берік қолда тұр.

Ортасында бөлек түп –
Нұрмолда біздің биік гүл.

Аспанға колы жеткендей,
Аттап өтіп шын, құзды.
Кеуденің үстін бөктерлей
Қадаған кос жұтдызы.

Орденді тізіп кояды
Қаз-катар тұрған жасактай.
Құлпырған түрлі бояуы
Кәдімгі кемпіркосактай.

Сондыктан да бұл ерді
Білмейтін жан жок Одакта.
Кезіне жеткен кемелді,
Санайды жемісті даракка.

Іскерлігін теңейді,
Мактаныш қып айттарда:
Генералов Семенге,
Не Посмитный Макарға.

Шетелдің не адамы
Құмар оны көруге.
Делиде карсы алады,
Жабахарлал Неру де.

Мысырға барса, Ніл бойын
Аралап бірге қасында,
Біледі сұрап іс, ойын,
Гамәл Ғабдо-Әннасыр да.

«Мұхиттың бұзып камалын,
Атағын желдей есті!» деп,
Шакырады конакка
Кубада Фидель Кастро.

«Көрмесем де, сыртынан
Ісіне канық досымын!» –
Деп іздеп кеп жүртынан
Дәм татады Хо Ши-мин.

Кореядан, қытайдан,
Африкадан лек-лек боп,
Бай колхозды ұлғайған
Келеді халық көрмек боп.

Конактар түгіл тілектес,
Бағыттас бізге елдегі.
Келсе де ол қың етпес,
Америка фермері.

Қыс демей я жаз демей,
Келсе-дағы қай күні:
Бұл колхозда жок кедей,
Молшылықта бар үйі.

Құлдары жок, кожа жок,
Халықтың бұндай тегісі. –
Жарыста өсірген оза кеп,
Социализм жемісі.

Тұыскан елдер еңбектін,
Кайнатса ұлы казанын,
Ортасында көрнекті
Орын ап жүр казағым.

Талай ұл, талай қыздары,
Жүлдесін алды жарыстын.
Ұлы егесте қызғаны,
Барады шырқап, алыс тым.

Шырқаған топта Нұрекен –
Барады алдыңғы катарда,
Сондыктан ісі жыр екен
Шетелде де, Отанда.

Кен жайылған бұл жырға
Дауысымды мен косайын.
Тарлан тарткан боз жорға
Бұлқілдей аяк басайын.

ТОЙ ҚАРСАҢЫНДА

Біздін үйге жол түсіп,
Келе калды Нұрмолда.
Әкепті қымыз бір торсық,
«Жүрмес – деп – бата құр колға».

Карашибіры көзінің –
Қасында ұлы – Төлеген.
«Көшірмесі өзінің» –
Жан жак оны демеген.

Күлән мен осы Төлеген –
Тірісі туған ұл-кыздан:
Махаббатқа бөлеген
Төлеші биыл тоғызда.

Әкесіндей бұнын да
Денесі молдау пішілген.
Кабағын, бетін, мұрынын,
Аудармай-ак түсірген.

Сарғылттау өнді әкесі,
Баласы бәлкім конырлау:
Әкедей жалпак шекесі,
Ерні аздал қалындау.

Рені, өні, иегі,
Ақжарқынға келіпті:
Болған сон тен сүйері,
Табиғат солай бөліпті.

Мінез – ойын байқауға
Болған ең әлі кішкене,
Жай жобалап айтарға
Әкедей бұл да мық шеге.

Әкесіндей бұл-дағы
Білмегенің сұрағыш:
Ненің қалай тұрғанын
Абайлағыш, сынағыш...

Сыртымен емес ішімен,
Әкесіне тартсын, тек!
Білімімен, ісімен
Әкеден де артсын, тек!

Адал, арлы ұл, қыздың
Бәріне осы айтарым!..
Сүрлеуін кумай әр іздін.
Тақырыпка кайтамын.

Нұрмолданың бұл жолы
Бермекпіз жайын баяндап,
Демесем – «Үйге кіргені»,
Орнықпайды аялдап.

Жолықканда әрдайым
Жүрісі оның асығыс,
«Бірдеме жетпей... сарыуайым»,
Жүреді ылғи басып іс.

Бұл жолы да басып ол
Кәнігі өз әніне,
Қарамады сасып ол,
Мәкеннің бермек дәміне.

Асфальт екен көшелік
Сапарының уайымы.
Көп көшеге төселіп,
Азына жетпей дайындық.

Абыржып батыр келіпті,
Өйтпеуіне бола ма?
Колхозында көрікті
Той болмак жуық арада.

Отызға толған бұт тойын
Бүкіл Совет Одағы,
Мейрамдап, қызып күлкі-ойын,
Болады сыйлы қонағы.

Тойлағанда көреді.
Кора-копсы үйлерін.
Көргісі және келеді
Жеке үйлердің күйлерін.

Нұрмолда оған қынбайды,
Карасын мейлі сығалап,
Бір үй де нашар тұрмайды,
Болса да қалай сынамак.

Октай тұзу және кен,
Көшелердің бойында,
Жайкалып өскен сәнімен
Сәулетті терек, қайын да.

Каз-катар қаздай тізілген
Көленкеде ақ үйлер:
Аулада жеміс, жүзімдер
Дәмі тілді үйірер.

Ақ үйлерге сұкса бас,
Мұнтаздай жинак, таза іші.
Суретші мен жазушы.
Сипаттамай шыға алмас

Білетін біздей егделер
Ескі ауылдың жайларын.
«Кедей түгіл, тең келер
Жок, – дейді, – бұған байларын!»

Бір үйге кірсөн, кен, жарық,
Әйнектен күн нұр құйған.
Бөбектер жатыр демалып,
Балапандай бұлтиған.

Бара калса дәм айдал,
Колхоздағы клубқа.
Таңданар еді карай қап,
Атакты Има Сумак та.

Емханаға ен жаксы
Мағынада кызғанып,
Болар еді тұрмакшы,
Профессор Сызганов.

Салтанатты, кен, зәулім
Ғажап көркем мектебі.
Одан да ғажап гүл-баудын
Тотыдай бояу төккені.

Көп көтеріп шалқытпай,
Тенемей-ак басқаға.
«Алматыдан артықтау,
Болғанға дейін астана!» –

Десем боп тұр ауылдын
Сипатына сыйымды.
Колхоздық кана қауымнын
Колынан солай құйылды!...

Шыккысыз, кірсөн тұрағы
Адам түгіл, малдардын.
(Сыртынан да ұнады,
Сарайындай хандардын).

Ішінде семіз сиырлар,
Қайырып жатқан құйісін.
Сезбейсің мұрын жиырылар
Тезектін де иісін.

Жайылымда койлары,
Шөмшектеп жерден терген от,
Жуандығы, бойлары
Торсиган бейне бегемот.

Мындаған үйрек, каз, тауық
Шықканды жемге шұбактай.
Бұрқырап аккан тас жарып,
Кұлаған таудан бұлактай.

Тік өркешті түйесі
Жоталаңған биқтей.
Ешкілері иесіз
Тағы боп өскен киіктей.

Автомобиль, самолет
Болғанмен көптен көлігім.
Жылкы десе елендеп,
Желігеді көнілім.

«Ер канаты – ат» деген,
Жасымнан бойға сінген сөз:
Сондыктан атты кем демен
Ракетадан – ұшқан тез!

Бұл колхоздың жылкысы
Шетінен түгел сайгұлік.
Бейілмін болсам жылкышы,
Бағуға да тай мініп.

Бұл сөзім, бірак балалық
Секілді жай сағынған...
Десек те, кайда баралық,
Машина көп ағылған.

Гараждарда тізіліп
Тұр олардан бір кора.
Бәріне де қызығып,
Мінесін жолға, далаға.

Тасымаса машине,
Тенқиіп астық жондардай,
Сарайдың сыймай ішіне,
Боп кетер еді Жонғардай.

Сендерге кідіре кетейін,
О, сарайлар, сарайлар!
Таңданбай мен де нетейін,
Таңданған соң талайлар!

Секілді бұлтар ордасы
Хандардың емес, патшаның.
Қымбатты іші – коймасы
Нанбасаң есігін аш та үніл!

Үңілгенде көрерін
Тау-тау бидай үйілген.
Жемістен де мол өнім,
Шырыны тілді үйірген.

Жүгерінің ұзынша
Дәндері тізген меруерт,
Бал татып қанттық қызылша,
Анарын жарсан – қызыл өрт.

Сарайда барлық тау-тау боп,
Үйіліп түрлі жатыр дән.
Бұл колхозда жоғы жок,
Өнетін жерге дақылдан.

Жекешеде дорбадан
Аспаған астық құйылып,
Бұл колхоздай болмаған
Жетісу бұрын жиылып.

Өсіруге мұнша астық,
Мәшинені ұстаған.
Отыз жыл бұрын тапладық,
Бүкіл Қазақстаннан!

Атамауға бола ма,
Электрдін қуатын.
Ауылда да, калада
Сан байлық, колынан туатын?

Бұл колхоз да сүйенген
Электрдің күшіне.
Тау-тау болып тиелген
Нелер ауыр ісіне.

Жұмсаса билей кетеді
Кідірместен жасқанып.
Қымылын ермек етеді,
Тұрған адам басқарып.

Істің женіл-киынын,
Күні жок тұрған аткармай.
Жұлдызы аспан қырын
Тұнде ауылға жапқандай.

Мол дәулеттің, несіне,
Сипаттап бәрін тізейін.
«Жазыпты, – десен, – өсіре»,
Колхоздың көр музейін.

Барлығын барлай баяндап,
Қайда шың барып, қайда күз,
Айтады кідіре аялдап,
Қызметінде тұрған қыз.

Сайрап тұр экспонаттар
Тарихын талдап колхоздың,
Қалғанын артта канша жар,
Екенін қандай шыккан шың.

Көркем шың, бойы тым биік
Коммунизм өрінде,
Тұрады Нұрмолда жынып,
Кім келсе де көруге.

Шаруасы был да,
Бар тараудан түрлі тым.
Өтеген тартып сыйын да,
Мемлекеттік міндетін.

Артығымен орындалап,
Егісі мен мал басын.
Колхоздын өтеп, дамыл ап,
Ортак жеке жарнасын.

Жайғасып өзге жұмысы,
Алынып қолға құрылыс.
Болмайды жай тұрысы,
Күні-түні кайнап іс.

Алдағы жылдың анықтап,
Тағы бір рет жоспарын.
Ұшуға тағы шарықтап,
Даярлау кажет аспабын.

Бір ғана түйткіл: «Көшенин
Асфальт бол бәрі бітпеген».
Болып та қапты өсудін
Отыз жылы күтпеген.

Байланысты осыған
Ұлан-асыр той болмак.
Мол дәүлеттің тасыған
Нұрмолда кемін көрсе ойлап:

Жиналғанда қалың жұрт,
Біле алмастық есебін,
Жонғардан жылжи келіп бұлт.
Төге салса нөсерін.

Асфальтсіз көше бойында
Малтықса сазға аяғы.
– Болды, – деп, – мәлім жайын да»
Қылмай ма әжуга конағы?

Нұрмолда содан қынжылып
Алматыға шауыпты.
Іскер, бірак кү жігіт
Гончаровты тауыпты.

«Төлеуге құнын жұмыстың
Жетеді колхоз байлығы.
Мөлшерін айт бұл істін,
Бітептүғын қай құні», –

Деп жол жайын кенесіп.
Сырғытпа түрін байкай кеп,
Тұжырыпты егесін, –
«Үкіметке айтам!» деп.

Содан ба, әлде ұқты ма
Шабандығын кимылдың.
Жол бөлімін ықтыра
Гончаров жазған бұйрығын.

«Бір жұманын, ішінде,
Төсөліп асфальт бітсін!» деп.
«Бай колхоз шат пішінде
Конактарын күтсін!» деп.

АТТАНАР АЛДЫНДА

Қалтасына салған соң,
Гончаров берген бұйрыкты:
Бір шай ішіп алған соң,
«Волга» есімді жүйрікті

Балтады да Нұрмолда
Тартты тұра аулына...
Тигеннен кейін күш колға,
Жеп-женіл істін ауыры да.

Начальник айткан мерзімде
Асфалъты да аяктап:
Өтетін тойға кезінде
Билетті бөліп таратпак.

Нұрмолда келді қалаға.
Аз уақытта айналып.
«Іс көп, – деп. – осы арада»
Жатпады тағы жайланаңып.

Әбігерлікпен өткізіп
Күндізін де, түнін де.
Екі-үш күндей күткізіп,
Бір күні сокты інірде.

«Даяр шай болса ішем де,
Қазір-ак, Мәке, аттанам!..
Абыржыған пішінде
«Сыбағаң бар, – деп, – сактаған.

Жібермеймін жегізбей!»
Макұлдан мұны Нұрмолда
Басқа айтарын дегізбей. –
«Тез камда, женгей, тез камда!»

Нұрмолда кызық демесек.
Конақ болған атағы,
Өзгеміз өндіре жемесек,
Ол жай ғана татады:

Май дегеннен безеді,
«Жүрмін, – деп, – көптен диетте».
Тек кана, кейде өзеуреп,
Мұжуге құмар сүйекті.

Жасы елуден асканмен,
Азу тісі балғадай,
Кеміреді касқырдай,
Кез келгенін талғамай.

Арак-шарап дегенді
Тигізбейді ерніне,
«Сінірсін, – деп, – жегенді»
Айран – сүтті өндіре.

Тартады тершіп мандаіы,
Күрен шайды сүт күйған.
Тұрмаса қайнап, канбайды
Самауырға бұқтырған.

Мәжілістің кезінде
Жана сырын білдірді.
Жидырмайтын езуді,
Адам боп шықты құлдіргі.

Ертегі емес, солары
Көргендері өзінің:
Бір герой өзі болады,
Қосып кимыл, сезімін.

Бос кенес емес және де,
Бәрі істің пайдасы:
Ұмтылғанда жанаға,
Жасайтын әдіс-айласы:

Қалжынмен де, іспен де,
Мақсатын берік тұтуы.
Сөзімен де, күшпен де
Әр уакытта ұтуы:

Ұтканының бәрі де
Өзіндік емес, қоғамдық:
Жастарға да, кәріге
Әрдайым үлгі боларлық.

Қоғамдық іс дегенде,
Көрмейді ұйқы, құлқіні.
Болмайды оны бөгеуге
Не күндіз де, не тұні.

Бүгін де біздің Нұрекен
Мәжіліске біраз алданып,
«Айлы әдемі тұн екен,
Жүремін – деді – камданып».

Жалынды Мәкең: «Қайным,
Көзіннің ал, – деп – шырымын!»
«Болмасын, женгей, уайымын:
Тұнде жолға шығуым, –

Бұл ғана емес, сан рет,
Мезгілсіз жортып үйренген.
Кездескен талай көр-түндер,
Көзге инедей түйрелген.

Тас каранғы шактарда,
Адым жер алдын көрмеген.
Нелер биік шаттарға
Ат жалын құшып өрлегем.

Нелер терен құздарға
Құлдырап төмен түскемін:
Кездесіп жанбыр, мұз, карға
Тоңазып, кейде үскемін.

Жаз анызак ыстықта,
Кезгемін құм, шөл арасын.
Ат жалын талай құштық та,
Үйтқып құмнан борасын.

Далада қасқыр, тауларда
Аюлар талай камады.
Ұқсан аспаннан жауғанға
Сары маса жаудай талады.

Женгенде үйқы, кей шакта,
Мызғыдым үстінде аттардын:
Араласып құм, шатта
Жыландармен жатқамын.

Шетсіз шөлде, кей кезде
Таусылса азық, адасып.
Жан иесін кез келген
Шикідей жедік таласып.

Тамшы су таппай, анырып,
Өлерлік халге түскенде,
Аттың куре тамырынан
Кез болды, – канын ішкен де.

Демей ме казак, женгей-ау,
«Мал арыстанның ауызында?»
Байлық та онай келмейді-ау,
Жұрмей жан тары қауызында.

Қындығын соғыстын,
Кояйын, женгей, айтпай-ак.
Жауларды колдан женістім,
Жоғалсын құрғыр кайтпай-ак!..

Сондай құндер басынан
Өткенге бұл түн немене?
Дарияда шалқи тасыған,
Ақырын жүзген кемедей.

Асфальт жолмен мәшине,
Ағады сырғи тербетіп,
Мейлін қалғып есіне,
Мейлі аяқты көлбетіп.

Жатып ал, артқы диванға,
Қаласың катты ұйыктап.
Үйге жетіп тұрғанда,
Жаткан жағын ұйып қап...

Бізде де женгей, катын бар,
Ерінің тапқыш көнілін:
Дененің үюы ұмытылар,
Сипаса баптап келінің!..»

Мәкен күліп, сол кезде:
«Мактауын, кайным, жетті!» – деп.
«Деп ойласам: кербез бе?
Екен ғой, келін епті!» деп,

«Тұн қататын жайыңды,
Енді ғана ұқтым» деп:
Деп маған да: – «Қайнымды
Көрдін бе? Сөзге ұтқыр!» деп.

Сонымен бітіп әзіл сөз,
Нұрмолда ұлықсат алды да,
«Даярла, – деді, – женгей, тез,
Кетейін ертіп шалды да.

Шакырмаймын алалап,
Өзініз де жүрініз!
Той жабдығын бағалап,
Кемдігі болса білініз.

Білініз, жәрдем берініз,
Түзесуге кемдікті!
Шаттансын тойға көніліміз,
Етейік риза ел-жүртты!»

«Той болар күннін алдында,
Коналқаға жетем», – деп.
«Жұмыстарым бар мұнда,
Сәкен жәрдем етер» деп.

Мәкен калып койды да,
Нұрмолдамен аттандым.
Сөйлесе отырып тойды да,
Тын сырын біраз актардым.

ЖОЛҒА ШЫҚКАНДА

Замандастар, ұрпактар,
Алматыда тұратын!
Кездесе қалса бір шактар
Серуендең жолға шығатын.

Беттеп жүріп көрші бір,
Станция Ілеге!
Болсын, бірак, тұнде бұл,
Жолшыбай токтап тұнеме!

Күз я болсын жаз айы,
Болсын айлы ашық тұн.
Аспанның күмбез сарайы,
Тұндырысын жұлдыз жымынын!

Қажет емес ол тұні,
Желдін, құшті, бәсені.
Автомобиль екпіні
Оятса, ызғындал еседі.

Бұзылған соң күйісі,
Жай ызғын емес, екпіндеп:
Жусан сасып иісі,
Үрлейді ыскыра, өткір леп.

Сыртта ыскырма, келе ғой,
Терезені өзім ашайын!
Долданбай-ак өбे ғой,
Ернің төсімді тосайын!..

Тегіс жол, жұмсак мәшине,
Тербеліп қалғи бастасам,
Салқын леп үрлеп төсіме,
Сергіп ұйқымды ашпасам.

Кор ете қап, қызығын
Көре алмас едім манайдын.
Самалдың тындал ызынын,
Төнірекке караймын.

Артта ақ жон Алатау,
Ай сүтін еміп бөккендей,
Ак жотаға ай такау,
Еңкейсе ерінің өпкендей.

Биік шындар тенкие,
Тігілген аппак отаудай.
Аласа шындар көп түйе
Қатарласа жатқандай.

Аспанды бөктерлей шұбалған,
Тұтас тау – шексіз камалдай.
Жан жоктай оған шыға алған,
Жау жоктай оны ала алған.

Ұзаған сайын барады,
Алатау шөгіп, төмендеп.
Тіккен көз енді талады,
Құмарткан «тағы көрем!» деп.

Аласарған ақ жота,
Жер жиегін көбелей.
Жоғалды біржолата,
Тенізге батқан кемедей.

Іледен де бұл кезде,
Алыстап біз кеткеміз.
Ызындастып, лезде,
Аркарлыға жеткеміз.

Шықкан шакта биіктен,
Аркарлының өріне.
Жұлдыздарды киіп кеп,
Шықкан даймыз төріне.

Құлдыраса ылдига
Мәшине зулай лып беріп,
«Жардан тенізге ырги ма?
Кете ме батып, күмп беріп?» –

Дегендей жүрек өрепкіп,
Шырадай көзін жанады.
Елемей, оны керек қып.
Машина заулап ағады.

Зауламак түгіл ұшса да,
Тез таусылар дала жок.
Жалпайып жатыр сұстана,
Теніздей шексіз кара көк.

Талай жаудын сан ғасыр
Тартса-дағы азабын.
Өзі кең және өзі асыл,
Алыпты-ау жерді, казағым!

Токсан сегіз Бельгия
Өлкене сыяр халықсын.
Осыншама жерге ұя
Көшіп жүріп салыпсын!

Сонша жерге сан ғасыр,
Жүрдін-ау казак сыя алмай!..
Ұйтқыттап бай, хан – масыл,
Төбелестін-ау, ұлмай!..

Береке, бірлік таппадын,
Дау-жанжалың астаса:
Бітпейтін еді-ау лакканын,
Басыңды Совет коспаса!..

Тек Советтің тұсында
Ел болдын тұтас, ерікті.
Шарыктап бакыт құсын да,
Дәүлеттің тасты көрікті.

Іші-сырты кең жерін,
Екен толы казына.
Игілікті мол менгердің,
Канатың кең жазыла.

Ұлы Одақтың бай, көркем,
Болдың бір ғажап отауы.
Жыл сайын биік өсті өркен,
Аспандап абырай, атағын.

Жайылды даңқын дүниеге,
Ел елдің шет жұрт білмейтін.
Енді жаудың бүйіріне
Ел болдың наиза түйрейтін.

Талай жүйрік ере алмай
Сен сілтеген карқынға,
Шаңыңды да көре алмай
Қалып койды артында.

Көркем далам, кен далам,
Тіл жетпес сені бағалап.
Тауыса алмадым, мен балан,
Үздіксіз қырық жыл аралап!

Түгел көрем десе егер,
Ешкімнің жетпес шамасы.
Өркендей бер, өсө бер,
Бақытты казақ даласы!..

* * *

Тез калғып және тез сергіп,
Тез ұйыктап, тез оянған.
Нұрмолда емес кем дерлік
Ең сакқулак кояннан.

Қалғысын я ұйыктасын,
Сыбырларды сезіп дәл:
Қаранызшы, ұмытпасын,
Қайталап айтып бере алар!

Сұрасан өзінен, сергектік
Қылығына таң болып,
Жауабы: «Өстім өрлең тік
Шынына өмір, «аң» болып.

Көрген жоқ ешкім күс, аңды,
Ұйқыда қапы ұрылған.
Жыртқышты я адамды
Сезініп күні бұрыннан.

Жан сактар жерге жармаса,
Жытпай ма жылдам бой ұрып?
Сезімі сондай болмаса,
Кетер еді жойылып.

Ірі аңды койып, мысалы,
Алайық киіктің лағын.
Туа сала тосады,
Катерлерге құлағын.

Ене емшегін ембестен,
Бет койып өрге жатады.
Қауіпті сезсе, көрместен,
Биікке ырғып атады.

Ал, мен ше? Мен енеден
Туа көрдім таршылық.
Себесем катар денемен,
Кететін болды жан шығып.

Жарты миым калғыса,
Жарымы тұрды күзетте.
Кішкене күннен ан құсан,
Сакқұлак болым тыз етпе.

Өзіме кейде білінбей,
Жүргенде ұйқылы-ояуым.
Еш ісімде мұдірмей,
Атқарып мінсіз коямын.

«Мактанды» деп ойласаң,
Білетін сұра адамнан.
Балалық шактан әркашан,
«Құс-ұйқы» атым тараған.

Айтқанының шындығын
Өзім де көріп келемін.
Сондыктан дедім: «Шын бұнның!»
Бір сөзін бекер демедім.

Уак кенеске таусылар
Емес екен мына жол.
Жұз емес, мыңдап бар шығар,
Кездесетін ылди-өр.

Пысылдап дем алғалы,
Нұрекен қалғып қояды.
Зымырауы «Волганың»
Секілді егіз аяны.

Тұнере төнген бұл түнде
Зымырау түгіл, мейлін ұш!
Ағынды судай іркілген
Тұнжырай тұнып пысады іш!

Сондыктан ба, кім білсін,
Келеді ұйқым ашылып.
Аспанның жыптыр күмісін
Барады бұлт жасырып.

Бұлтка ма, тауға ма,
Жоғалды барып, шөгіп ай.
Кап-кара түнек айнала,
Бейне кою карамай.

Тұн тонын тіліп қайшыдай
Фарлары көзге шағылған.
Біріндеп барып таусылды,
Мәшинелер ағылған.

Жыландаі түркы тым қыска,
Алда, асфальтті із ғана.
Жарысамыз кей тұста,
Косаякпен біз ғана.

Қосаяқ жалт бергенде.
Өтеміз ағып ілгері.
Мені де торлап мендейді
Ауыр әсер түндеңі.

– Нұреке, деймін, калғыған
Нұрмолдаға сол кезде.
Бүркіттей тұлқі андыған
Салт етіп ол лезде:

– Немене, Сәке? – десе, мен:
– Табайық ермек, үйқышашар! –
Десем, күліп Нұрекен
– Түн бе еді, – дейді – тан асар?

– Кенесейік! – деймін мен,
– Кенесейік! – дейді ол.
– Кызық кенес айтып бер?
Кыскарсын мына қашық жол.

Қашық жолға мәшине
Келе жатқандай аяңдап!..
Тұскенінше есіне,
Бер өмірінді баяндап!..

Олай дейтін себебім:
Шаруа жайын сан айттың.
Табылып талай керегім,
Білімінді молайтың.

Мен ғана емес, талайды
Тамсандырды байлығын.
Үлгі деп халық карайды,
Істеріннің барлығын.

Талай ғалым, мамандар,
Арнады томдар көлемді.
Ақыннан бар адамдар
Шығарған топтап өлеңді.

Әр кезде алған әсері
Молайғанда құралып,
Көп нәрсе жазды қөшелі,
Бір ғана Ғабдол Сланов.

Жасап талай жорыкты,
«Роман жазу ауыр» деп,
Очеркті тоғытты,
Бакбергенов Сәуірбек.

Қалжындал айтсак көрем деп.
Атқарған сендер зор істі.
Түк жазбаған, көп қой жеп,
Ақындар кейбір борышты.

Мен олардың іздерін
Кояйын шарлап баспай-ак.
Сөздерімнің тізбегін
Құрайын, бәлкім, басқарап.

Ұзын сөздін, Нұреке,
Қыскартқанда аяғын:
Бір тақырыбым жыр етер –
Сенің өмірбаянын.

Одан жұрттың білері:
– «Баяғы – батырак, бұгін – ер».
Казіргі сенен тілегім –
Осы жайды айтып бер!

Кайда тудын, кайда өстін.
Нелер көрдін бәрін айт!
Шол, бәрін өткен белестін.
Бұгінге жетіп бір-ак кайт!

– Құрметті Сәке, бөлмей-ак
Маған ғана уақытты.
Жырынмен түрлей бер бояп,
Нұрманбетов Ақыкты.

Ең күрметті аксақал,
Жетпістен асты, бірак жас.
Алпысында ап токал,
Туды үш ұл қарбалас.

Көрмеген ол ұлдарды,
Күдіктеніп, етер сөз.
Көрсөн тартып тұр бәрі, –
Орак тұмсық, шегір көз.

Немесе, Сәке, сипатта
Ноғайбаев Саумалды.
Қызылшадан ойпатка
Үйді талай тауларды.

Не жазып көр, агроном
Забрицкий Бористы.
Ақылы тапкыр, ойы кен,
Дәл болжайтын бар істі.

Қойшылардан жазуға
Дәл келеді Құрманбек.
Жарыста ылғи озуда,
«Бар койы егіз туған» тек.

Жұлдызды қойши іздесен –
Асантаев Базарбай.
Қойшыны «жұз мын» десен,
Бірі де койды оза алмай.

Бәрін тізіп кетейін,
Еңбектің Ері – он алты.
Бірінен-бірі өтеді,
Түйіндеп айтсам – бәрі алтын!..

Мың екі жұз үйдің мен
Таппас ем, жаман адамын.
Тек іске кос, біліп жөн,
Жұмса тауып амалын.

Жұмса іске әркашан,
Колынан оның келерлік.
Дүниеде жан жок орасан,
Бағынған барлық шеберлік.

Дәрігерге көне ме,
Мысалға алсақ – комбайн?
Колынан іс өне ме,
Білмегеннің әрдайым?

Білгеніне жіберсен
Аткармайтын шебер жок.
Тапсан ырқын түгел сен,
«Жалқау», «олак» деген жок.

Колхозды десек, – «аса зор
Машиненің денесі»:
Ондағы барлық енбеккер
Не – бөлшек, не – шегесі.

Тұтаспаса солардың
Бір орынға каруы.
Ауырды женіп атар кім?
Биікке киын баруы.

Он бес жыл бұрын бұл колхоз,
Болса да елдін сорлысы:
Кеткені бертін байып тез,
Ерлердін ғана кол күші.

Колхоздық атак, әлі де
Әйі бол, биік өссе бой,
Колхозшының бәріне
Ортак осы абырай!

Ширек ғасыр басқартып,
Сыйламайды боска кеп.
Билейтұғын жасқантып
Бұл заманда патша жок.

– Кашсам да калай бұлтарып,
Койдын-ау, Сәке, құткармай!..
Боп жүрмейін мен «алып»
Көленкеде жұрт калып!

– Бұл сөзіннің, Нұреке,
Жок артық я қатасы.
Дегенмен сені жыр ете
Деседі олар: «қатасы!»

Жемісті ағашка жайыла
Өскен олар көп бұтак.
Токтасак жеке жайына,
Әрқайсысы бір кітап.

– Оларға да жетерміз,
Алдағы күнде аяңдал.
Әзірге ермек етерміз
Бер өмірінді баяндап.

– Ойбо-о-й, – деді Нұрмолда, –
Сілтедің тағы іріре!
Жетеді нак, бұл жолға
Ол жайдын жүзден бірі де.

Сізге ненін керегін,
Айтпай-ак іштей сеземін.
Қыскаша айтып берейін,
Өмірімнің кейбір кезенін!

Тамагын кенеп алды да,
Нұрмолда кенес бастады.
Жеткенше біз ауылнина,
Талайын айтып таstadtы.

АТА-ТЕГІ ТУРАЛЫ

— «Мен жасымнан көргем жок,
Катысып билік-ерлікке.
Сөзі түгіл бетпе-бет.
Би мен ерді көрдік пе?

Әй, көрмеген шығармын,
Батырды да, биді де.
Бейнеттен болмай шығар күн,
Көруге колым тиді ме?

Тиген жок, алған үлгім жок
Биден, ерден, шешеннен.
Бұл жөнде басқа білгім жок,
Әжем менен шешемнен.

Алтымда өлген шешемнің
Аты еді Назира.
Салдарынан кеселдің
Тап болды жастай ажалға.

Сымбатты, сұлу, акқұба,
Адам-ды биік денелі.
Сыйлатқан жақын, жатты да
Әлінше тиіп көмегі!..

Калжында мақ болдым да,
«Сен қалай тудын содан?» – деп,
Күн бар ғой әлі алдымда,
Токтадым «кейін соғам» деп.

— Ескі ауылда білесің
Барлығын қандай өнеге.
Әженің бауырына кіресің,
Боласың бірінші немере.

Мен көрген күні бейбактың,
Өтті көген басында.
Тұрса да шығып кайнап күн,
Кой сауды косак қасында.

Өнері ме немесе
Болды ма екен жан шері?
Тітірер адам денесі,
Дауысы зарлы әнші еді.

Ауыр еңбек үстінде
Көмекейі бұлқілдеп,
Ән айтса, өтпей ешкім де,
Тыңдайтын тұрып, «шіркін!» деп.

Білмей де қалдым, сол халда,
Неден, калай өлгенін.
Қыстығұн, сұық боранда,
Білемін, тек көмгенін.

Атам, әжем, әкемде,
Шықлаған тек жан қалды,
Долы жел биік көтерген
Құлағымда зар қалды!»

Елестеп көзге сол өлім,
Кеткендей жаны түршігіп,
Нұрмолда тартып кен демін,
Алды бір ауыр күрсініп.

Осы бір тұста мәшине
Бір белестен әрі асты.
Көкесін алып есіне,
Нұрмолда сөзі жалғасты.

– Эжемнен, жүрттан естуім,
Арғы атамыз – Жалайыр.
Етеді аныз: «өскен, – деп
Желкесіне жал айыр.

Нар түйеге тендересер
Ірі екен, – дейді – денесі.
Қадала қалса тас тесер
Өткір, – дейді, жебесі.

Садак тартса құлаткан,
Киядан құлжа, текені.
Құланды ұстап қыраттан,
Жетектеп ұстап кетеді.

Жолбарыс пен аюды
Жекпе-жекте алған деп.
Сондыктан бүкіл руы,
Ұран еткен «Қабылан» деп.

Кейінгі біраз атана
Созбайын бері шіреп тым.
Оның да шықкан атағы
Жалайырда – Шінетпін.

О да батыр деседі,
Жаудан елін қорыған.
Өліпті ақыр деседі,
Шыңғыс ханның қолынан.

Шінеттен өрген бергісін
Дей алмаймын: «таратам».
Болмаған би, ер кісі –
Білетінім: өз атам.

Атамның аты – Өренбек,
Әжемнің аты – Айтолыс.
Атамды атайды «мерген» деп,
Осы манда ел тегіс.

Аспанда күс, жерде аңға
Атқаны бос кетпеген.
Өзі өскен заманда,
Одан мерген өтпеген.

Өмірінде бар малы,
Жалғыз ғана ат болған.
Жаксы ат болған арманы,
Сондай ат ылғи тап болған.

Әжемнен туған деседі,
Он екі ұл, сегіз қыз.
Ан етін жеп өседі,
Сол ғана боп бар дәм-тұз.

Әжем колдан илеген,
Ан терісі кигені.
Өлтірмей сондай күйменен,
Атамның ғажап, сүйреуі!

Ұлдарының бәрі де
Өзіндей ірі дәу болған.
Денеге сәйкес әлі де,
Дендері түгел сау болған.

Мал тұлғі болғаны –
Жалшылыққа бытырап:
Он ұлы катын алмады,
Өмірінше болып батырап.

Қайда өліп, қайда көмгенін
Он батырактың бәрінің.
Білетін жан жоқ елдегі
Адамдардан әлі күн.

Әкем болған ұлдардың,
Кенжесі және күйкісі.
Батырак өншен құлдардың
Ен жасығы, шикісі.

Әкеммен туыс қыздардың
Болыпты бәрі ажарлы.
Заманда ауыр – қыздар күн,
Шетінен болған базарлы.

Бейбактардың әкесі
Шықпай жатып қыз аты,
Калыңмалың өтеуши
Алған да кеткен ұзатып.

Менімен күрдас бір кыздың
Еді аты – Тазагұл.
Күшігіндей күндышың
Жан еді көркем, таза бір.

«Он алтыншы жыл» атты
Болмады ма дүрбелен?
Сокканды дауыл сол катты
Ел калды ма бұлмеген?

Білмей де калдық сол кезде,
Көп «аға» кайда кеткенін.
Білмедік үйдің лезде,
Өлерлік халге жеткенін.

Әкем байғұс сол тұста
Болған еді сыркатты,
Күн көрерлік кол қыска,
Жоқшылық бізге тым батты.

Сол кезде бір бай сиякты,
Өнкіген кәрі қүшіген.
Ак сақал, ак мұрт киякты,
Жаншошырлық түсінен.

Тазагұлді он жасар
Сатып ап бір қап тарыға
Әкетті!.. Күш жок таласар.
Өлердей батты-ау, жаныма!..

ЖАЛШЫЛЫҚ ТОНЫН ЖАМЫЛУ

Нұрмолда ауыр күрсініп
Тағы бір рет алды да:
Бастады кенес күлшінып,
Тамағы аздап карлыға.

– Біздің елде болды бай,
Каракожа дейтүғын.

Биені бітеу, какалмай,
Түйені түгімен жейтүғын.

Кожаларды демей ме:
«Пайғамбардың тұқымы?»
Кен болмай ма көмейге,
Мол болмай ма жұтымы?

Сырт караган адамға,
Еді Қара – мұләйім.
Екі сөздің бірі «Алла!..
Бере ғөр, патша құдайым!»

Жылан өнді кісі де,
Каска бас, беті бір уыс.
Қанын тарткан ішіне,
Қара тастай сұық тұс.

Карға тұмсық, кисық көз
Ойнақшиды тұлкідей.
Қылтығы да катығез
Жиырылған кірпідей.

Капсырап қышқаш сиякты,
Иміген мұрын, иегі.
Танкы мұрт, ұзын киякты,
Сақалы – қошқар күйегі.

Қара дene катыңкы,
Бурадай бейне жараған.
Жанырлық пышак жак-ұрты,
Түрі иттей қабаған!

– Пау, шіркін! – дедім, – Нұреке,
Келтіріп бактың келбетін!
Бояумен жаркын түрленте
Жасап бердің суретін!

— Асырып айтты дей көрме,
Жалғаны емес, расы.
Шығармас ешкім бекерге,
Білетін жүрттан сұрашы!

— Сұрайын оның несіне,
Сөзіне көнілім иланды.
Қай малды мол өсірсе,
Айтып бер, енді жиғанды!

— Қаракожа болатын,
Кейде орташа, кейде бай.
Манаңға сыймай қалатын,
Сауда койын келсе айдай.

Өз колында бір мыңдай
Қой, ешкі ғана өсетін.
Сауда койы бір ынғай
Жиырма мыңдай десетін.

«Қаркарадан жиғаны,
Кояндыда өтеді.
Сонан соң елдің имамы
Болады да кетеді.

Сәлде орап, ел актап,
Жүреді бала піштіріп.
Аурулы үйде конактап,
Емдейді оқып, үшкіріп.

Пидия, зекет, садака...
Сарқылмайтын бұлағы.
Жынын шашып бората,
Баксызық та құрады.

Талак, неке киярдай,
Аз болып тағы олжасы.
Жеседі бірге, ұялмай
Катындардың қалжасын.

Жиғандарын тасиды,
Арбалап та, дорбалап...
Жалшыларға ашулы,
Жүрсе де ылғи «аллалап».

Аткармаса ойындаі,
Әлдекалай бір ісін:
Коймайды сыйдырып айырмай,
Таспадай жон терісін.

Әбін, Кожа әкесі
Болыпты одан да айуан:
Орыстан тамыр күпесін
Өлтіріп, содан байыған.

Өренбектің ұлдары
Жалшысы болған кезекпен.
Батып ұрыскан-ұрганы,
Ұзак тұрмай, тез кеткен.

Талай жыл баккан малдарын,
Батырак атам – Мерген де.
Күнелткен тістеп бармағын,
Шыдаған корлық көргенге.

Айттым ғой мана әкемнің
Үйленбей он ағасы,
Корлықта өтіп бекер күн,
Өшкен деп, – акыр карасы.

Кызы еken сорлы, Кожада
Жүретін бір жалшынын.
Келісе капты өзара,
Болмапты оған мал шығын.

Ал әкемнің алғаны
Екенін айттым – Назира.
Болғанын эйел саңлағы,
Біткенін – сұлу ажар да.

Ажарына сай біткен
Мінезі мен қылышы.
Дейсің ғой, «Қалай іліккен
Әкеннің оған құрығы?»

Құрығы түскен шешеме,
Әкемнің емес, әжемнін.
Шешемнің әкесі деседі:
Жалшы екен көрген әзер күн.

Ата-анадан Назира
Жасында жетім қалады.
Бермей төнген ажалға,
Әжем асырап алады.

Хал-қадары жеткенше,
Өз қызындай бағады.
Жорғалап алдында кептерше
Әжеме шешем жағады.

Әбеннің көзі түседі,
Назира оннан аскан сон.
Кетпей ме құрбан кесегі,
Аш қасқыр аузын ашкан сон?

Шешемді алмак болады,
Төрт катынның үстіне.
Табылмаса амалы,
Кім төтеп болмак күштіге?

Әжеме сөз салғанда
Өтініп, қызды беруін.
Әжем амал колданған, –
«Боп койған деп келінім!»

Кожа зорлық жасауға,
Рұлы елден батпаған.
Түсіп сондай тұсауға
Шешем жанын сактаған.

Менсінді ме, жок па әлде,
Әкемді бейбак «ерім» деп,
Абыройлы, токтаулы,
Жүре берген «кеңін» боп.

Қал-қадары жеткенше,
Әжем күткен қызындаі.
Не қызметін өткерсе,
Шешем де жүрген бұзылмай.

Жетеді кайдан: каршадай
Шағынан болса сауыншы!..
Жүретін күн жок шаршамай,
Басынан аскан бар ісі.

Қарындастым Бибіш пен
Мен-ак тірі қалыптын.
Күн кешті Бибіш күйінішпен,
Мен-ак көрдім жарық күн.

«Күйініш» дейтін себебі, –
Қытайлық казак – бір бай шал,
Әкемді алдап, – «Беремін
Матастырып қалынмал» –

Деп он жасар Бибішті
Әкеткен... Содан хабар жок!..
Болдық та қалдық күйінішті,
Бірак істер амал жок!..

Бейнет пе, әлде кайғы ма,
Жасынан шешем байғұсты.
Женді де, күштен айырыла,
Мен ес біле кан құсты.

Төсек тартып бірер жыл,
Айналып сорлы масылға,
Суалып ақыр бітті өмір,
Жиырма бір жасында.

«Әлдекалай косылған
Жары еді» десек те,
Кұса боп әкем тосыннан
Жатып алды төсекте.

Біраздан кейін байғұска,
Тіршілік жасар жан бітіп,
Жоқшылық айдап алыска,
Алып кетті қанғытып.

Осы бір тұсқа килікті,
Көтеріліс – дүрбелен.
Теніздей шайқап ел-жұртты,
Калмады ауыл бұлмеген.

Біздің үй де бұлініп,
Өлмеуге аштан тырбандык.
Құрықка Тазагұл ілініп,
Болып кетті құрмандык.

Алыста әкем... бар салмак
Түсті жалғыз әжеме.
Жүректі журдік жай жалғап,
Қатықсыз кара көжеге.

Біздің үйдің мен ғана
Жұмысқа жарап еркегі.
Бұған дейін көр-бала,
Далдандаған ерке едім.

Аштыққа киын төзуім,
Қалды еркелік адыра.
Сонына түстім козынын
Жалшылық тонын жамыла.

ТЕНТЕК ТАСЫҒАНДА

Барынша сілтеп көсілген,
Мәшинеміз бұзылып.
Кілт токтап, жіптей есілген
Әңгіме кетті үзіліп.

Шофер түсіп, көтеріп
Мәшиненің капотын.
Деді: «Сабыр етелік,
Іс болды танға жететін».

«Сусадым» деген сұлтаумен,
Әлденені жұтып ап.
Тілдесіп үнсіз мылқаумен
Кетті әр жерін шұқылап.

«Сайтастың жоны, бұл» дейді,
Біз токтаған қыратты,
Ышқына жел үрлейді.
Тұндыратын құлакты.

Әрі, лебі өнменнен
Өтетұғын сұп-суық.
Бұл жотаны өнгерген,
Калғандай бейне қыс туып.

Тойтарып демді ішіне,
Тұншығып тыныс қысылып,
Болмасаң ие күшіне,
Кетерліктей ұшырып.

Әлі де тас каранғы,
Коршаған бізді төнірек.
Нұрмолда ауыр дем алды,
– Болмағай, – деп, – керемет!

– Не керемет? – дегенде,
Делдие түсіп танауы.
Ыныранып әренге,
Кайтарған маған жауабы:

– Өзіне мәлім, ауылдың
Шығысында Жонғар бар.
Ежелден енесі дауылдың,
Қар жамылған занғар бар.

Тау ішінде кезең бар,
Атанған «Жонғар какпасы»,
Тентек атты өзен бар,
Басы кардың нак қасы.

Тасымаған шағында
Тізеден сұы келеді,
Тасыса сел боп ағын да,
Дарияға төтеп береді.

Қарулы ат көлденен
Тырмысып әрен өтеді
Қой, ешкіні – бейне сен
Калқыта алып кетеді.

«Жонғар желі» атанған,
Сұрапыл катты дауыл бар.
Іргесін түре қопарған,
Қорқады одан ауылдар.

Басталады күйін боп,
Ол да алғаш Жонғардан.
Қашады киыр-шиыр боп,
Жан калмай жолда жануардан.

Қазандай тасты канбактай,
Домалатып кетеді.
Ыңғары бетті қаратпай,
Өнменіңнен өтеді.

Биік таудың басынан
Мұз бенен карды сұрып.
Ағады Тентек тасыған,
Ел апшысын қуырып.

Бұрканған Тентек үдетіп,
Тасыған бетте желігін.
Кетеді елді жүдетіп,
Ғарық кып маңын, егінін.

Қирата қанқақсатып,
Елдін бейғам кезінде.
Кетеді кейде оқсатып,
Тұрғындардың өзін де.

Өткен жылы Жонғардың
Желі катты есті де,
Тасыған Тентек долданып,
Қалдырыды әрен ГЭС-ті де.

Сайдағы село үйлері
Жөнелді қалқып астаудай!
Талай зор үйлер күйреді,
Орнында шөкім тас қалмай.

Жасырмай айтсак, жетерлік
Адамның да шығыны...
Ойласан зәрен кетерлік,
Тентектің сондай қылышын.

Ол жайында айтатын
Әңгімем бар ілгері...
Себебім не коркатын,
Осынау желкем түндегі?

Ұнамай тұр бұнынның,
Ышқына сокқан өкпегі,
Ғажап емес тым шұғыл
Тентектің тасып кетпегі.

Отары койдың бар еді,
Жоғарырак сағада.
Жусайтын жері тар еді –
Аталатын «Тал кора».

Тал кора тұсы кен ойпат,
Казандай кайкаң шүнірек.
Малға пана – жел жайқап,
Өседі қалың тал, терек.

Ортасында обадай,
Құралған құмнан төбе бар.
Қарасан тұрып анадай,
Ойпатқа тіккен сөре дәл.

Тасыса Тентек, сол тұсты
Кететін еді сел басып.
Ел жинап бойда бар күшті
Шығатын жанталасып.

Кейбір кезде елдін де
Күші жетпей қалатын.
Сыптырғып кетіп сел мұлде,
Қойлар сендей агатын.

Сөйте ме деп бүгін де
Жүргім тұр өрепкіл.
Киын болар бұл тұнде,
Ел отырса керек қып.

Елге тезірек жетуге
Мәшине құрғып бөгеді.
Сел басса жәрдем беруге,
Жаяу кеткім келеді!

– Не дедін?! – деппін «жаяулау»
Деген сөзге елеңдеп.
Такырға да таяулау
Келіп қалдық төмендеп.

Козыкөш жер осыдан,
Жатыр ауылдың түйесі.
Манайы ырыс сасыған,
Аукатты адам түйеші.

Жетеміз тез жаяулап,
Өтіп бірер кыратты.
«Кой – деп едім, – даярлап,
Қайтарда ішем шұбатты».

Шіркін шұбат бұл кезде,
Қандай кою, кышқылтым!
Сімірсен жадырап лездे
Біtedі бойға күш бутін! –

Сілекейім бұл сөзге
Кетті менін шұбырып.
Жететін болсақ лезде,
Бой жазғым келді тынығып.

– Жаяу-ак, онда, барайык,
Бусанар аздап аркамыз.
– «Макұл! Деме, «орайык»,
Төтелеп тұра тартамыз!»

– Қаранғы тұнде, дауылда,
Жолдан жазып кетпесек?
– Көзді жұмып табуға
Кепілмін, егер беттесек!

– Қамамай – деп күлдім, –
Қырдың корқау каскыры?..
– Каскыр түгіл, Тентектін
Женбейді бізді таскыны! –

Еркексініп мен дағы
Бекіттім енді жүректі.
Жолда каруланғалы
Алдым темір күректі.

– Не болмак, – дедім, – жаяулап
Барғандағы ұтарын?
– Шұбатты койған даярлап,
Сіміріп, ауылға жытамын!

– Немен?

– Ат та ермейтін,

Желмая – жүрдек түье бар.

Мәшіннен кем жүрмейтін

Жарау екі бие бар.

Қайсысы колға түссе тез,

Мінеміз де тартамыз.

Аман болса колка, көз.

Машинедей жортамыз!

Нұрмолдамен екеуміз

Еңісті бойлай жаяулап,

Өткізбей уакытты, бекер біз,

Жол тарттық ілгері аяңдал.

Аздан кейін каранғы

Түнгे де көз үйренді.

Ентелей аттап кадамды.

Артынан бастым күйбенге.

Біраздан кейін дауылдың

Күшті екпіні бәсендереп.

Аугандай бастан ауыр күн,

Ашылды аспан эсем бол.

Елестетіп көзіме,

Ак қылышық қара құндызыды,

Тұрғандай көрдім, өзіме

Күлімдеп сансыз жұлдызыды.

Кей жұлдыз акты зымырап,

Кияға тарткан киялдай.

Ауыр ой бастан ыдырап,

Ініне кірді жыландай.

Болмағанмен басылып,

Әлі де желден ызындау.

Түйткіл ойды жасырып,

Кенеске кірдік кызулау.

* * *

Мен казакпын, мекендең
Өсken орман, жазыкты.
Тауына кім тепендең,
Бұлайша тақым жазыпты?

Тау түгіл, әрен шығамын,
Белеске көлбей жағалап.
Ылдида талай құладым,
Кей жерде кеттім домалап.

Казір де сілем кататын
Түйешіге барғанша.
Халге жеттім жататын,
Серігім колтыктап алғанша.

Ылдида да, өрде де,
Мен бассам аяқ аксандаپ,
Болса да ауыр, зор дене,
Нұрмолда келеді қақшандап.

Ор я жартас жолыкса
Секіреді лактай.
Мен көтерем – арықша,
Баспаймын аяқ, сұратпай.

Көнбей де коям кей жерде.
Дегеніне – «өтелік!»
Игеріп денемді әренге,
Нұрмолда алады көтеріп.

Болдырған кезде серігім,
Деді: «Еніске кетеміз.
Жер жок енді демігер,
Нысанага жетеміз!»

Тайғанактап койғанмен,
Еніске женіл аяңдау.
Нұрмолда еркін алды дем,
Басталды өмірін баяндау:

— Тасуын айтсам Тентектін,
Түседі еске балалық.
Козышы боп мен кеттім,
Табанға шегір кадалып.

Сол табанмен баспаған
Жер жок Жонғар бойында.
Табылмастан баска адам,
Қараның бактым койын да.

Табынмен жусап інірде,
Табынмен бірге ерте өрдім.
Қыс тонып шидін түбінде,
Жаз ыстыққа өртендім.

Жаз жаңбыр, қыс боранмен,
Болса да күнім алысу:
Көбіне ішіп қалам мен
Саптыаяқтан сары су.

Әйелі болды Қараның
«Сара сұлу» атанған.
Имамы бұл даланың
Оған да болды катал жан.

«Бетінен баска әйелдін
Бар денесі ғаурат» деп,
«Сазайынды беремін,
Жүрмесен еркектен аулак!» деп.

Оқ жыландай ыскырды,
Дыбысынан ызғар сап.
Жолатпай ерден ешкімді,
Болды өлердей қызғаншак.

Ұстады корып бейбакты,
Жігіттер түгіл баладан.
Дейтін де «сенімен ойнапты»,
Еркекті бетіне караган.

Ашуланса перетін,
Тұскенді алып көліна.
Көгере, талып өлстін,
Қояншық, тентек долы да...

Күн кешкенмен корлықта
Бай болды Сара мінезге.
Қылышы жағып бар жұртқа,
Алды тартып лездे.

Ұстаса да косағы,
Кетірмей таяқ тәбеден.
Бар асын жұртқа тосады,
Кенпейіл, колы береген.

Күйеуінің көп күні
Ат үстінде өтеді.
Халықка жарқын беттігі
Сол күндерде жетеді.

Колын тарта кояды,
Қожасы үйге оралса.
«Мырза» атын жұрт жаяды,
Сыйлайды жақсы адамша.

Осы Сара болмаса,
Өлер едім мен аштан.
Жен үшінен жалғаса,
Сол ғана маған қараскан.

Қысқасы, содан басталды,
«Бармақ басты, көз қысты».
Елемей алшак жастарды,
Екі жүрек ұғысты.

Кездесе калса онаша,
Айтатыны «карағым».
Жанымнан өтсе жанаса,
Кетеді беріп тамағын.

Белгілі жерге немесе
Ас апарып кояды.
Жабыса қалам кенеше,
Сірсеке карным тояды!

– Жетті, – дедім, – Нұреке,
Сұлуынды мактауын.
Толтырып аузынды жыр ете,
Жегенінді актадын.

Акырында, сонымен,
Қайда кетті сол Сара?
– Кейінірек тенімен,
Косылыпты бейшара.

Асықпасаң ол жайға,
Кейінірек оралам.
Келтірейік орайға,
Кенесті айткан манадан.

Қостадым соны мен дағы,
«Нұреке, сөзің макұт!» деп.
Жалғанды кенес, – «Ел-дағы,
Алдымызда жакын», – деп.

Күшігінен өсірген
Болды ұялас қос итім.
Кетпейді әлі есімнен,
Сол бір, екі дос итім.

Бірі ұрғашы, бірі еркек,
Еркегін койдық «Шыңдауыл»,
Ұрғашысын кеспелтек,
Атап кеттік «Қырғауыл».

Екеуі де көк қаска,
Балуан дене, ірі еді.
Жаңғырып дауысы тау-таска,
Арыстандай үреді.

Коссан батыл барады,
Білмейді аннан таюды.
Кездесіп калса жарады,
Қакпакылдаап аюды.

Аю түгіл, тайыншадай
Бір рет камап барысты.
Қан болса да шаршамай,
Қашырганша алысты.

Ан шошырлық түріне,
Алыстан коркып қарай ма?
Қасқырлардың бірі де
Жолаған емес манайға.

Тек, айыбы – шабыска
Жүйрік емес, доландау:
Болғанмен мықты алыска –
Куып жетіп ала алмау.

Ал қылыққа келгенде,
Дерліктей «бетер адамнан».
Таниды бір көргенде,
Екенін адап, арам жан.

Қаппайды адап адамды,
Аттаса да басынан.
Жүргізбейді арамды,
Жолату түгіл касынан.

Таң сәріден табынмен
Қабаттаса өреді.
Кешке тағы бағынмен
Ауылға қайтып келеді.

Малға босқа ермейді,
Күзетінде қабаған.
Ақсақ лак бермейді,
Не кора, не даладан.

Бытырап шалғай жайылып,
Алдынан мал кетпейді.
Қалынына кайрып,
Ұнатпайды шеттеуді.

Жұптарын жазып жүреді,
Табынның екі шетінде.
Сезілсе қауіп үреді,
Серігі жәрдем етуге...

– Иттерінді мактадын,
Сипаттарын жеткізе,
Аяқтамай тоқтадын,
Балалық шакқа бет түзе!

– Ескертпей-ак, өзім де
Оралып соған келемін.
Катпаған буын кезімде,
Айтайын иттін көмегін.

Айнымас жан серігім –
Жүргенде кос ит қасымда,
Көншіп балалық көнілім,
Болмады уайым басымда...

Есінде бар ма, ағажан,
Басынан өткен балалық?
Балдан да тәтті сол заман,
Шіркін-ай, келсе оралып!

Астыма мініп тал атты,
Тауларды кезіп кетер ем!
Тасыса, шытпай қабакты,
Тентектен де өтер ем!

Бөгелмей көнілім жұлқынған,
Не тұрса да алдында.
Тотыдай түсі күлпирған,
Күп берер едім шалғынға.

Тілді үйірте теріп жеп,
Қымыздықты жуамен,
Жалтылдаپ ұшса көбелек,
Жан таласа қуар ем!

Шаршамас ем ертеден
Қара кешке қуғанға.
Жидектей қызыл – бөртер ем.
Жүгіруден тынғанда!..

Бәйтеректен аранын
Бал салған тауып қуысын,
Алар ем тыңдамай талайын,
Толғанша екі уысым!..

Шакса өлтірер жыланнын
Тілі мен тісін суырып,
Түгі де кетпей шыдамнын,
Алар ем белге буынып!..

Құрғактардағы құстардан
Жұмыртқа коймай шағатын,
Өлтірер едім дұшпанды
Күмірскаға талатып!..

Саксынған ұшқыр андарды,
Жібермей-ак ұзакка,
Деп күліп – «байғұс алданды»,
Тұсірер едім тұзакка!..

Бір сәттерде сыймаған
Секілденіп жерге мен:
Жұқ болмай жанды кинаған,
Шындарға шырқай өрлер ем!

Жып-жылтыр және тым тіп-тік,
Болмай бөгет кия-шын.
Көрер ем көзбен бүркіттін
Жан көрмеген ұясын.

Жетпес еді батылым,
Балапанын алуға.
Қалыктап ұшып акырын,
Қымс етсем бүре калуға.

Қандықөз ұя басары
Кетпес еді айналып.
Жамылып ылғи тасаны,
Құтылар едім айла ғып!

Сырғыр едім төменге,
Сарқырама сұындай.
Ауырмас еді денем де,
Дем тартар едім буынбай!.. –

Осы бір тұста төменнен
Ит үре қалды шәуілдеп.
Нұрмолда сөзден бөгелген
Токтады «жакын ауыл» деп.

– Кетіппін, – деп, – көлденен,
Балалық шакқа қызығып.
Айтайын! – деп, – енді мен,
Әңгімелді тұжырып.

Балалық шакты есіме
Алмадым, Сәке, боска мен.
Жатпай бір күн шешініп,
Жарымай киім, аска мен.

Қайнағанмен дамылсыз,
Қазанында бейнеттің:
Балалықпен уайымсыз,
Корлыкта жүріп ержеттім.

Кожанын құрдас баласы,
Болмады биік кегейден.
Мен он бестер шамасы,
Жігіт болым серейген.

Жалпаймасам көлденен,
Түркым содан арткан жок.
Шешемдегі – бар денем,
Кескінім, бірақ тарткан жок.

Жалшылық жанышп жасымнан
Боп өскен соң бұйығы.
Басымнан сез асырған,
Адамның болдым тұйығы.

Керкілдесіп кісімен,
Бетінен жанның алмадым.
Көптің қашып ішінен,
Жиылған жерге бармадым.

Біреулер: «Тұсті, – деп жатты, –
Тағынан құлап ак патша».
«Ақ қашып, қызыл кеп жатты –
Жок-жітікті жактаушы».

Біреуі де бұл сөздің
Құлағыма кірмеді.
Бәрінен қызық, тау кезіп
Қойды бағып жүргенім.

Қара Қожа сол тұста,
Балалы қаздай байпандап,
Айналды, бейне «туыска»,
Қожайынсымай айқайлап:

Итінен жаман ұстайтын
Жалшыларға күтім бол.
Ыстық, сұық қыспайтын
Халде, киімін бүтіндел.

Бір ісін бұрын жақпаса,
Бәріне казір ырза боп,
Ас бермей бұрын боктаса,
Енді ашық кол мырза боп...

Бара берсе осылай,
Жалшы боп мәнгі кетер ме ем.
Койса Тентек тасымай,
Ашуымды көтерген...—

Серігімнің кенесін,
Құлағыма құя кеп, —
Болсын деп оған демесін,
Дыбыс костым «Иә» деп.

— Жиырма бірінші жылды біз,
Атайдыз фой «тауық» деп,
Жер такыр мидай, сол жаз, күз,
Жұтарлық төнді каяп кеп.

Қайдан болсын – ала жаз
Аспаннан жаңбыр тамбаса.
Тауға шығар кедей аз,
Байларменен тармаса.

Тауды барып жайлайтын,
Көлік кайда, күш кайда?!

Байдан сұрап алмайтын,
Себебі – ертен қыспай ма?

Такыршылық соккан соң,
Осылайша төтеден:
Кедейде не күй сакталсын,
Мал болды жазда көтерем.

Жал-құйрығын жылқылар
Тауысты түгел жұлып жеп.
Койда түк жок қырқылар,
Қызыл шака – жүнін жеп.

Салқын тауда, биікте
Бай жатса малын семіртіп,
Ұшырап кедей күйікке,
Көбейді сасық өлімтік,

Тауға бағып жаз бойы,
Малдарын Қара кожа да,
Қауіpte жок еш ойы,
Ілікпеді бір мал казага.

Лажсыз жылжып етекке,
Таудын қары төмендей,
Күп перді жетіп Тентекке,
Шалғынга – жасыл берендей.

Сылдырып Тентек сайларын,
Күз бойына жайлап ап,
Балқашка қыс койларын
Болды Қара айдамак.

Мын шакты койға әжеммен
Екеуміз ғана бакташи.
Бір сәтте кондық кезенге –
«Мал коранын» нак касы.

Қожаның үйі таудағы
Тогайлы бір саянда.
Ит, құспен аң аулайды,
Сирек кеп малды жаярда.

Айтпадым ба есуін,
Жонғардың желі кенеттен.
Ел қашып одан, көшуін
Жылдамдатып тез өткен.

Жабылып ел, малдың да
Тастамай бәрін айдаған.
Қалғаның дауыл аттында,
Ілезде соры қайнаған.

«Такыр тауық» күзінде,
Біз де сорға іліктік:
Қаһары түтеп жүзінде,
Бас салды дауыл ұтып тік!

Күндіз емес және тұн,
Жаткан шак шырт ұйқыда.
Боп кетті дүние шу, ын-жын.
Тигендей қаскыр жылқыға.

Төбеге тіккен күркені
Әкетті дауыл ұшырып,
Тоғайды жайпай өртеді,
Жерошак оты ұшынып.

Шошынып біз оянып,
Ұйқыны ашып ұлғірмей,
Тасқыны Тентек таянып,
Келе жатты күмбірлей.

«Ә» дегенше болмай-ак,
Төбенің маңын сел басты.
Маныраған малды аяп,
Корғауға жан таластык.

Жүретін иттер бұл, мезгіл,
Алыста үріп ансырап:
Талағандай жел ызынын,
Тығылды бізге кансылап.

Ағыны екпіндей су өсіп,
Кетті асып тізеден,
Сырғыта әкетті сіресіп,
Бұқадай, бейне, сұзеген.

Амалын жок, сонда да
Екпіндеңен тасқынға.
Жөнелді толқын малды ала,
Үқсан қуған қаскырға.

«Сактайтын бар ма?!» дегендей,
Шуласты койлар маңырап.
Үрей боп әжем өлердей,
Жіберді жылап, анырап.

Мен түстім селге күп беріп,
Шықпак болып қойды алып.
Әжем де түсті шылп беріп,
«Қайттім, – деп, – құдай?!» зарланып.

Жөнелді жұтқи Тентектің
Мені де катты екпіні.
Десем де «мыкты ерекпін»
Жедім одан тепкіні.

Ыкка ағып кеттім де
Әрен деп кана онадым.
Бір төбеге лектім де,
Алкынып зорға дем алдым.

Орала кап басыма –
«Әжем қайда?!» деген ой,
Кап-кара судай тасыған,
Дүрілдеп кетті тұла бой.

Бұндай халді көрмеген,
Киынға талай төзе кеп.
Даусымды коға желге мен,
Салдым айғай «әжелеп».

Кайталасам сан рет,
Кайтарар жауап дыбыс жок.
Барады сыйдал жан жүрек,
Алкынды өкпе, тыныс жок.

Құм топыракты сапырып,
Кетті су, сары көже боп...
Зарлана бердім бакырып,
«Әже!.. Әже!.. Әже!..» – деп!..

Касымда Нұрмолда тұрғандай,
Сол қалпында шырылдан.
Төбемнен найзағай ұрғандай,
Кетті бойым шымырлап.

Дедім: «Мына зарына,
Мен де еліп кетермін!
Түсір де жылдам жадына,
Тез айтшы, токетерін!»

— Арт жағында көп сөз жок, —
Деді Нұрмолда — созатын.
Кетеді енді кек сөз боп,
Қайғы мен ашу қозатын.

Кояншық ауру секілді
Тасқын да Жонғар желі де.
Бұркан-таркан көпірді,
Ойнатып жынын өнірге.

Бір кездे буған жынынан
Екеуі де айығып,
Бәсендең дауыл ұтыған,
Су да кейін жайылып.

Тұксиген кабак табиғат
Ашуын бойдан таратып.
Бола қалды ракат
Арайлап алтын таң атып.

Мен тізеден саз кешіп,
Денемді сүйреп әзер деп,
Шыksam да қоймай төбешік,
Ешбір жерде әжем жок!..

Және де ешбір сыйбыс жок.
Койлардан я иттерден.
Зарландым «өлген дұрыс деп,
Тірі кор боп бүйткеннен!..»

Шөп оралса аякка
Сүрініп, діңкем құрыды...
Сап ете қалды құлакка,
Бір кезде иттін ұтуы.

Селк еттім де, селтиіп.
Тұра қалдым елеңдеп.
Күм тәбеден үрпийп
Келеді бір ит төмендеп.

Саз, топыракқа бар дене
Ұйпа-тұйпа малшынған:
Зілді ауыр әлдене
Басқандай бойы жаншылған.

Секілденіп сүйегі
Күл-талкан боп кираган,
Сенделіп, жоктай сүйері,
Басады аяғын киранан.

Таянғанда таныдым,
Өзіміздін Қырғауыл!..
Кеткен гой алып қаруын,
Долы тасқын, сұм дауыл!

Атын атап «күшім!» деп,
Жакындал едім, жалт берді.
Айтқандай «өзін түсін!» деп,
Жалт бұрылған жакка үрді!..

Ой келді: «Маған андаткан
Болмаған еді ишара!..
Әжеме алып бармак па,
Бастап мені бишара?»

Жанұшырып жүгірдім,
Қалмай иттің сонынан.
Жынғылға жетіп кідірдім,
Шәуілдеп каншық торыған.

Малшынған сазға киімі,
Жастанып күмдү, қырынан
Жатыр әжем бұйығы,
Әл бітіп, сүлдер құрыған!..

«Әжетай!» деп бас салып,
Көтеріп алдым кеудесін.
Кеткендей бойға күш дарып,
Мені аман көрген соң.

«Нұржаным!» деді кемсөңдеп,
Бетіме бетін тигізіп.
«Тілеп ем тірі көрсем!» деп,
«Қоштасса, – деп ем, – сүйгізіп!»

Көрдім, сәулем, тірідей,
Тілегім теріс болған жок.
Енді іркіттей ірімей,
Өле қалсам арман жок!..»

Қыскарсын, ұзак сөз енді,
Жаңартпайын жанқалап,
Түйіні: әлсіз әжемді
Жеткіздім косқа арқалап.

Жинастырып шошайттым,
Дауыл шашкан күркені.
Аксарыбас қоса айттым
«Болғай, – деп, – әжем, тек тірі!»

Суға кеткен қойлардан
Не сыйыс, не хабар жок,
Сыздайды жүрек ойланған.
Бірак істер амал жок!

Бай да жетті інірде,
Мінген атын борбайлап.
«Қалдырмай малдың бірін де
Қырдың ба ?!» деп айғайлап.

Хал-жайды көріп, талықсып
Атынан аунай құлады.
Ашуы кернеп, ал өксіп,
Сакалын жұлып жылады.

Жұбатқан мені қамшымен
Жіберді тартып басымнан.
Жаңбырдан аккан тамшымен
Бір болды каным жосыған.

Қараның халін түсініп,
Қол да, тіл де катпадым.
Тек «таяктан ұшынып
Кетер» деп көзді сактадым...

Әжем шыкты ойбайладап,
Сенделіп жанталаса.
Қараға – «Таксыр, қой-қойладап»,
Жылады тілеп араша.

Араша түгіл, әжемді
Жіберді түйіп кеудеге!..
Қарайып кетті көзім де,
Қалтырап кетті бар дene.

Сол бір шакта, Тентектей
Бұрқан-таркан тасыппын.
Ұмар-жұмар жентектей,
Қараны астыма басыппын...

Шенгелімді бүркіттей,
Әлдекімдер кайырып.
Қылғындырып өлтіртпей
Алыпты Қараны айырып...

Айырғаны құрысын,
Болған кайғы-зары көп!..
Токтатқан әжем тынысын!.. –
Кеудесінде жаны жок!..

Зілдей кайғы басқанда,
Сылк еттім сүлдем құрыды:
Қырғауыл қарап аспанға,
Үн коса маган ұлды!..

МАХАББАТ ЖОЛЫ МЫҢ ТАРАУ

Алдағы бұйрат белесте,
Көсіле ойнаған, көмескі,
Әлдене жарық елестеп,
Жіберді бөліп кенесті.

Жарқ-жүрк сәуле көбейді,
Топала ойнаған тұлқідей.
Нұрмолда кенеп көмейді,
Жиырыла қалды кірпідей.

Неге өйткен себебін,
Сұрап едім саумалап.
– Қауіптеніп келемін, –
Деді, – іштей «сауғалап».
– Неге?

– Тентек долданып,
Болмагай еді, тасыған!..
Қайтпағай еді көп жарық:
Бұзылған көпір касынан!

Нұрмолда солай деді де,
Жүгірді ойға ентелеп.
Тырыстым мен де еруге
Күргіммен жер тіреп.

Ұшты төмен, тың адам
Секілді, артына қарамай:
Кей кезде таудан құлаған
Тастай болып домалай.

Асфальтті жол сол сайды,
Тартылған еken жиектеп.
Жарқыраткан манайды,
Фарлар жетті иектеп.

Ортасынан тар жолдын
Тігіле қалып, алшы бол,

Құлашын жазып кос қолдын,
Нұрмолда тұрды қалшиып.

Екпіндеген «Победа»,
Шүрр етіп, кілт токтады.
Ай-түйге шофер карамай,
Сыбап бізді боктады.

«Естерін дұрыс адам ба,
Бұл тұрыс, кай тұрыс?!» деп.
«Тұнде байқай алам ба,
Жол ирелен – бұрыс?!» деп.

Қылмыстыдай біз тегі,
Болған кезде ұпартман,
Мәшинелер тізбегі
Токтай қалды шұбалған.

Коршаган топтан таныдым,
Малдыбаев Ыскакты.
Токтатты басып карығын,
Көрсеткен бізге кыспакты.

«Тұрмысын, шырак, танымай?
Күрметті бұлар адам!» – деп,
«Қойсайшы, боска налымай!
Шығын жок, бәрі аман», – деп

Деді шофер: «Не пайда,
Бұлардың маған атынан?
Он бес жыл алу онай ма?
Әрі кетсе, – атылам!»

Бізге шофер жекіріп,
«Жүріндер! – деп, – абайлап!»
Руліне барып отырып,
Ілгері карай кетті айдал.

Басқалар да ілесе,
Артынан оның шұбырды,
Өзгелерін түгесе,
Ыскак кана кідірді.

Бірінші сөз: «Апыр-ау,
Жұрсіндер жаяу кай жактан?
Білдіндер ме, батыр-ау,
Окиганы сорлатқан?!»

Қосарлана «Не?!» деп ек,
Жауабы: «Тентек киаратты!
Селге толып сай-өзек,
Кой атаулы суға акты!»

Нұрмолда: «Шырак, не дейсін?!
Ойының ба, шының ба ?!»
Нұреке, баспен төлейсін,
Баттың ауыр шығынға!

Бұгін түнде кенеттен,
Дауыл мен тасқын бастала,
Ести сала көмекке,
Аттанды барлық астана.

Мәшинеге қарамай,
Самолетпен бардық біз.
Кауіптін алдын орамай,
Капыда, бірак, калдық біз.

Біз жеткенше сел қаптап,
Отардың орны тып-типыл.
Құм төбеде конактап,
Койши тіккен құр үй тұр!..

Көмек ете барғанда,
Әлгілердін барлығы –
Санын соғып қалғандар,
Тасқынға өтпей жарлығы!»

«Бұл не деген маскара,
Бакытсыздық еді?!» деп,
Секілді, бейне, жас бала –
Жіберді Нұрмолда еніреп.

Кайғыға шомып, калтырап,
Нұрмолданын бүлгени,
Сұрлана канын тартып ап,
Ыскактың ойына кірмеді.

Тек айтканы – «Таппадық,
Сізді кала, даладан,
«Бастық қайда?!» деп халық,
Арадай бізді талады!»

Жайдан-жай тұрып, менін де
Терлең кетті мәндайым.
Жабырқаған көнілде,
Аз сөзбен айттым жол жайын.

Деді Ыскак: «Мен дағы,
Ендеше кейін орайын!
Ашулы ғой ел-дағы,
Өзім ертіп барайын!»

Мәшинеге бұрылған,
Сүмірейе отырдық.
Шығынға катты ұрынған,
Қынжылып іштей өкіндік.

Ыскак алда, біз артта,
Заулап мәшін сыландалап.
Лезде актаңдак та,
Білінді алдан қыландалап.

Жел де енді бәсендеп,
Болды көзін ілгендей,
Күн шексе кесте әсемдеп,
Тұра ма бұлт түрленбей?

Тұрленген бұлт өртене,
Өрледі аспанға асыла.
Кигізді ғажап сәүкеле,
Шоқылардың басына.

Тоты канат тан нұры,
Аспанға кен жайылып,
Құлпырды жердің ой-кыры,
Шэйі шапан жамылып.

Көркейгенмен табиғат,
Тұспенен талай кұбылыс,
Тіл қатыспай, жандай жат,
Біз отырмыз тым-тырыс.

Отырған шакта осылай,
Тартып ішке тынысты:
Коя ма адам шошымай!
Естісе кенет дыбысты?

Ұскактың даусы!.. «Жолдастар!»
Деді, – Атты-ау, тан ғажап!
Жакұттай жайнап сұр тастар,
Тұрленіп кетті-ау, тау ғажап!

Керемет әсер береді-ау,
Ақындар түгіл, басқаға!..
Әдемі ойлар келеді-ау,
Күш жетсе, жазып тастауға!..

Осындей жарқын дүниеде,
Сіздерді келем кейітіп...
Жегізіп жанды жүдеуге,
Болған да жок, тегі түк!..

Мал да аман, жан да аман,
Тасқыннан тасты калқыткан.
Жай сөзім еді алдаған,
Сіздерді мана коркыткан.

Шынын айтсак, жолдастар,
Дауылдың рас сокканы:
Арнасына сыймай тар,
Тентектің таси акқаны.

Колхозшылар күнібұрын,
Сезініп осы қауіпті,
Болмаудың мал мен жан шығын,
Әдісін тез тауыпты.

Төсепті тактай, тар торап
Темір жолдық көпірге,
Фар жаныпты жарқырап,
Қой айдалар бетіндегі.

Шулаған кой айдаға,
Жүрмепті, бірақ бұйығып.
Олар жатқан сайларға,
Кеп капты Тентек құйылып.

Жан басы сүйрей жөнелген
Койларды бірден-екіден.
Кейінгі койлар бөгелген –
Сөгіле ерген шетінен.

Арткы жағын қалқыта
Үлгергенмен су басып,
Айдаушы койды малтыта
Ап шыкты жанталасып.

Тасқынға бермей бір матын,
Өткізген түгел көпірден:
Құрытып Тентек амалын,
Екпіннен кайтқан лепірген.

Су сарқылып арнаға,
Басылған сол кез дауыл да.
Күзетіп аз жан ғана,
Басқалар қайтқан ауылға.

Самолетпен ұшып кеп,
Осы жайды көрдік те:
Оралдық кейін риза боп,
Жүрт жасаған ерлікке!..»

Түсініп енді «қыспакты»
Нұрмолда – буыны бекіген,
Қапсыра қысып Ыскакты,
Сүйіп алды бетінен.

Көншіп көніл, куанып,
Шүкіршілік еттік біз.
Кеткенін білмей су алып
Көпірге де жеттік біз.

Жалпак, мыкты көпірді,
Әкеткен тасқын суырып.
Әлі де жынды секілді,
Ағады Тентек буынып.

Кесек тастар түбінде,
Сырғыды сумен күтірлеп.
Ақ көбік ойнай жүгірген,
Бусанады түтін боп.

Жанқадай қалқып барады,
Толқынға жуан бәйтерек!
Ілінсе бізге араны,
Күл болар ма ек, кайтер ек?..

Нұрмолда қарап тұрды да,
– Қатты екен, – деді, – екпіні!
Құшады сені қылғына,
Бассан болды, тек, бұны!

Жаяу түгіл, ат түгіл,
Жығады грузовикті де.
Босатпай талай акты бұл,
Ең жүзімпаз итті де!

– Арғы жакқа өтүге,
Ағын өткел бермесе,
Ауылына жетүге,
Не амат бар, ендеше?

– Темір көпір маңына
Мәшинемен барамыз.
Оның аргы жағына
Ат шакыртып аламыз.

Поштасынан Ақсұдың
Кояйын ауылды хабарлап,
«Білмеді-ау, жайын, – деп, – судың»
Отырған болар аландап.

Телефон соғып алған сон,
Көпірге тез жеттік біз.
Ыскакпен коштасып калған сон,
Ар жағына өттік біз.

Әлденедей себеппен,
Күткен аттар келмеди.
Киімнен қызу лебі өткен,
Күн аспанға өрледі.

Саябыр салқын самал да,
Осынау кездे тына қап,
Бұлышығыр ауа заманда,
Көгілдір түспен тұна қап:

Желлінген сайда сағымның
Жібегі жұка, күлтілдеп,
Манағы долы ағынның,
Екпіні енді бұлкілдеп.

Сарғылттау сүттей, бетінен.
Сыпрыып алған қаймағын,
Егіннің орны шетінен
Көз жетпес кеңдік аймағын.

Әлдекайда... жыракта...
Жұмыстан жүрген босамай,
Трактор үні құлакка
Ызыңдайды масадай.

Белгісіз тұста тағы бір,
Кояды поезд қиқулап.
Ін маңында суыр жүр,
Саксына оттап, шикылдап.

Ешкібас пен Такырдың
Жан біткендей тасына,
Өрген малдар жыптырладап,
Өн бойына шашыла.

Жонгардың карлы жотасын,
Шыжыта күн қыздырып,
Жайнатып жалт-жұлт оқасын,
Қыркада шын, күз күліп.

Бозторғай біткен «жаз кайтты»
Дегендей шырқап аспанға.
Арасын үзбей соза айтты
Жырлаған үнін косқанда.

Көз әрен деп шалатын
Биікте тырна тыраулап,
Кимылсыз жайса қанатын,
Кететіндей жерге аунап.

Одан төмен тізіле,
Ұшады қаздар канқылдап,
Жөнелердей бізді іле,
Жапалак жүр жалпылдап.

Тұрлі тұс гүлдер аспаннан,
Жауғандай бейне, себелеп,
Жалтылдай ұшып жасқанған,
Нелер көркем көбелек.

Биыл да шексіз көп болған,
Жемісінің шығымы.
Халқы бөге жеп тойған,
Жанға рахат шырыны.

Бал сорған гүлден араша,
Жан құмартып іздеген,
Осы екен-ау, тамаша,
«Конырсыған күз» деген!..

Жылы күн, жым-жырт табиғат,
Жанға рахат, – жер жұмак,
Тербеткендей бөлеп ап,
Кетті дene маужырап.

Нұрмолда да сол кезде,
Анырайта ауызын есінеп,
«Келетін аттар лезде,
Кешіккені несі?!» деп.

«Қисая қалғып алуға,
Жердің беті дымкос» деп,
«Аяңдап ақырын баруға,
Сонау тұста тұр кос» деп.

«Ұйқы – дұшпан қамады,
Төңіректі коршай кеп,
Шенберіне алады, –
Деп, – Қазір-ак құрсау боп».

Деп, – «Одан да ерінбей,
Косқа аяңдап барады!
Қалғысак катып темірдей,
Коста тез ұйқы канады!»

Біз осыған келістік –
«Жазған құлда шаршau жок».
Кенеспен ұйқы бөлістік,
Ақырын ілбіп, алшан жок.

Нұрмолданың әйелін,
Атайды «Ақжарқын» деп,
Көп койылтпай бояуын,
Үйленген қалай қалпын, тек, –

Білмек боп, қойшы қасына
Келе жатып, аяндал,
– Болайық, – деп, – ашына
Отіндім – бер, – деп, баяндал!

Білгенімді бұл жайда –
Деді Нұрмолда, аянбан.
Сүоім басқа алайда,
Козы Көрпеш – Баяннан.

Ақжарқынға Қозыдай
Туа ғашық болғам жок.
Бесікте жылап азынай,
Лапылдай от боп жанғам жок.

Не Төлеген болғам жок,
Көш бойлап, қыз таңдаған,
Қособада қалғам жок,
Жібекке жету боп арман.

Мәжнүндей, немесе,
Санаған солып кепкем жок.
Ләйлі не демесе,
Жынды болып кеткем жок.

Бірак мен де әйелге,
Ұйыған жокпын көрінген.
«Әу, Ақжарқын!» дегенді
Атаймын сүйген көнілден.

Қайтемін жұрттын, ол барда,
Баяны мен Жібегін?
Байланып соған қалған да,
Өмірлік жан жүрегім.

Неліктен оны таңдауды,
Болғаныменен әйел көп.
Қысқаша ғана толғаулы
Берейін сөзбен дәлелдеп.

Бұл сөзге құлак елеңдеп,
Кетті ұйқым ашылып.
«Тыңдауға әзір келем» деп,
Құлак түрдім асығып.

– Бастайын, – деді, – кеңесті,
Бұл жолы да әріден.
Боп қалған сөзден көмескі, –
Кажет-ті маған бәрінен.

Өмірімде ен ауыр
Батты әжемнің ажалы.
Жыртыла жүрек боп жауыр,
Жанымды жеді азабы.

Тіріде сүйген әжемді,
Өлгөн сон сүйдім мың есе,
Бұдан гөрі төзөр ем,
Пышакпен денемді іресе!

Откізгем жок еш тұнді,
Әжемнің қабырын күзетпей,
Тыйым ойын-күлкімді,
Жұдettі қайғы сұзектей.

Катынынан айырылып,
Канғырған әкеме бармадым.
Қытайдан келген қайырылып
Атамның тілін алмадым...

Бауыры мұздай қара жер,
Біртіндең көнілді сүйтты.
Енбекте төккен қара тер,
Таратты бойдан уытты.

Селге акканмен койлары,
Бай адам, тегі жұттай ма?
Кім білсін, нені ойлады, –
Кашты Қара Қытайға.

Содан кейін жалданып
Мен қакпаған есік жок.
Аспабын кажет колға алып,
Аткармаған кәсіп жок.

Олардың бәрін жазбак бол,
Калам алсаң қолына,
Кен жайыла көздап кеп,
Сыймайды нелер томына!..

– Нұреке, келер оның да,
Алдағы күнде кезегі.
Әнгіменнің – жадыңда,
Үзілмесін өзегі!

– Болсын!.. Бірак, керек кой,
Оған да шығар баспалдак.
Тонналарым бөлек кой,
Айтайын азын мыскалдап.

Жүре бердім сол бетпен,
Айдалғанша ірі бай,
Жалшылық жастан терлеткен,
Бітпеді олар құрымай.

Байлардан кейін жалданым,
Бірер жылдай кулакқа.
Бейнетпен ауыр, сандалым
Ауылдан кетіп жыракка.

Жүргенде, сөйтіп, жойылды,
Село мен ауыл кулагы.
Кедейлер косып мойынды,
Бірігіп басын құрады.

Кинамадым мен жанды,
Кәсіп іздеп, жүріс кып.
Құшак жая карсы атды
Құрылып жатқан Түрксиб.

Жапыра істеп жұмысты,
Еңбегім болды өнімді.
Ұннатьым катты бұл істі,
Күйге түстім көнілді.

Осы бетпен, мүмкін, мен
Жұмысшы болып кетер ем,
Айырған ойын-күлкімнен,
Келмесе пәле төтеден.

Дегенім «пәле» – әкемнің
Ашығып маған келуі.
Косыма әрен әкелдім,
Жакын екен өлуі.

Жаяулап зорға жетіпті,
Қолына ұстап тал таяқ.
Денесі құп боп кетіпті,
Бет-аузы да жалқаяқ.

Сұрастырса сорлыдан,
Атам да осы қүйде екен.
Жоламайтын жан бұған,
Екеуі бір үйде екен.

Кедейтерге бұлар да,
«Қоскан екен мойынын».
Өзге түгіл, ұлы арман
Етіпті аска тоюын.

Оған-дағы жарымай,
Аштыктан кеүіп-ісіпті,
Әкемді қалдым танымай,
Жан шошыр халге түсіпті.

Тарығып, солай несіпке,
Қалса да кеуіп бірі бол,
Мен аткарған кәсіпке,
Өлсе келер түрі жок.

Қын болды безуім,
Жүдеген әке, атадан.
Қайталанды төзуім –
Бейнетке колды матаған!..

– Матауың не? – дегенде
Нұрмолданың жауабы, –
– Асыра сілтеу бұл елге,
Қырын кеп, жүдеп-жадады.

– Жана еңбек – ТОЗ-ында,
Такыр кедей – қырық үй бар.
Құдайдың жалпак жазында
Қырық сиыр – арық, тыртыған.

Он ат және бес бие,
Шетінен бәрі көтерем.
Жарамды көлік – үш түйе,
Бар жүрісті өтеген.

Түрени өтпей ескірген,
Жеті есқі омаш бар.
Кемпірдей тісі кетілген
Тоғыз тырма ағаш бар.

Тұрманы тозған ер-токым.
Табыла қалса, жүген жок.
Басқа аспап та кон-коқыр,
Кей сайманнан сілем жок.

Жаралы жандай ен бойын,
Шандыған екі арба бар.
Өзгесін тізе бермейін, –
Он күрек, бес балға бар....

Адамнын «ас» дегеннен,
Мысық құйрық татканы.
Күнде «кашан өлем мен?»
Жан біткеннің айтканы.

Голощекин антүрган,
Осындаі халге келтірген.
Күн көрер күші сарқылған,
Айырылды ел түрден.

Бұл қатені партия
Тез көріп, тез түзеді,
Еткенді зиян халқына,
Күлкі ғып елге қузеді.

Алғаш колхоз егінді,
Сепсе де жыртып күрекпен,
Ісіне болып сенімді,
Аткарды адал жүрекпен.

Мен де жүрдім, сол топтын.
Қатарында алдыңғы.
Рахатын көрмекпін,
Жұмысым жүртты тан қылды.

«Қырсықканда іриді, –
Дегендейін, – қымыран»,
Демеп ем, – «дінкем құриды.
Тағы кеп дүние қырынан».

«Байғұстын мұрны қанайды,
Тисе, – депті, – аузына ас».
Аш табы өткен талайғы
Әке, атама қылдым қас.

«Қас қылдым» демей не дейін:
Оналудың орнына,
«Ішейін де өлейін»
Дегендей майға тойды да, –

Кара құрт шақкан адамдай,
Молайды ісіп-кебуі,
Шөкті де қалды тұра алмай
Мәлім боп енді өлуі.

Өлігімен коштасып,
Екеуін де жерледім.
Қайғыға қайғы үштасып,
Еш болды, еткен еңбегім.

Сыздаған ескі жараны
Жана каза білтелеп,
Далаңың жеке дарагы –
Куарған болым, бір терек.

– Жығылғанның үстіне, –
Дегендейін, – жұдырық».
Әкетті әл-күшті де,
Безілдеп безеккө ұрынып.

Жатып алдым жүре алмай,
Шеттегі ессіз кепеде.
Сілем қатты, тың алмай,
Қысылып өкпем жөтеле.

Колхозда бастық ол кездे
Ауғанбай сұм Қайыков.
Жұрт мұлқін жеп лезде,
Жіберді өзін байытып.

Аясын ба, арзанды,
Акшаны төкті аракка.
Сормағаны аз қалды.
Құн-тұн жүріп конакка.

Бұғалтыр қып бай ұлы –
Алдамжаров Сейітті.
Болмай тұк те қайыры,
Екеуі қатты кейітті.

«Өлді»-ге жорып маңыма,
Жан жоламай безгенде,
Шипа болып жаныма,
«Өлі балық» кез келді.

«Өлі балық» дегенім,
Тірі балық – Ақжаркын.
Сол ғана берді көмегін,
Төңген шакта ажал тым.

Жатқанда жанталасып,
Жөтелге бір күн булығып,
Есікті біреу кірді ашып,
Қарауға әл жок, дым құрып.

Еппен басып аяғын,
Қасыма таяу келді де,
Сыбырлай айтып аяуын,
Басымды сүйей берді де:

«Бүйенге құйған мына бір
Көжеге каткан сұт» деді.
«Жүректі жалғап сусын қыл,
Қазір де аздал жұт!» деді.

Сімірсем көже орасан,
Қышқылтым және сап-салқын!..
Әкелгенге карасам,
Жай жұстаныс – Ақжаркын!..

Естігем: «Ата-анасы
Құлдықта шіріп өлген» деп,
«Бірер ай бұрын шамасы,
Қытайдан ауып келген» деп.

Не себепті?.. Кім білсін,
Тұскенін маған мейірі?
«Жаным-ау, қалай тірісін,
Бұл тұрмен!..» деп кейіді.

Содан кейін күн сайын,
Үздіксіз келді қасыма.
Түзеліп ішкі сарайым,
Онала бердім асына.

Оңалған сайын бәсендеп
Айыға берді безгегім.
Әрі әкем, әрі шешем боп,
Көрмесем бір күн төзбедім.

Азғантай күннін ішінде,
Тар дүнием кен жайылып,
Толыкты бойда күшім де,
Құттан-таза айығып.

Ұзын сөздің түйіні:
Ақжарқын болды періштем!
Қалтқысыз көңіл үйыды,
Жұбай болдық сеніскең!..

Нұрмолданың кенесі
Болмағанымен қыскалау:
Кәне, окушым, демеші, –
«Махабbat жолы мың тарау?!

ШАЛҚЫҒАН БАЙЛЫҚ ИШІНДЕ

Алыстан төбесі қылтиған,
«Қос» деген кигіз үй екен.
«Үйген тезек томпиган» –
Дегендер шөккен түйе екен.

Ар жактағы сайларға,
Шашырап кеп үй тігілген.
Жайылған мал, ойнаған
Балалар зыр жүгірген.

«Біреу жаяу, біреу салт» –
Дегендей жұрт әбігер.

Ақ киіп, мініп ақбоз ат
Шоқыткан болар дәрігер.

Шапқылар кәзір кезі ғой
Қызып жаткан құземнін.
Бакканы істің тезі ғой, –
«Қалайша жылдам күзер кім?»

Мәшине я колқырықтық
Кой терісін кесіп алмағай!
Бір шөкім түгіл, бір жіптік
Жұн қырқылмай қалмағай!

Аяғы ұзак байланып,
Кой іші кеуіп кетпегей!
Шалағай боп байламы,
Құземшіні теппегей!

Кей семіз кой өлмегей,
Тарылып тыныс пысынап!
Қырықтықтан шошып көрмеген,
Қалмағай токты кысырап!

Жел де, кол да кымқырмай,
Құзем жүні жиылғай!
Киініп халтық құлпырғай!
Кой түгі түгел бұйырғай!..

Осы істің бәріне
Жауапкер болар дәрігер.
Жеткенше уакыт, әлі де,
Жүрген болар әбігер.

Дәрігердің тисе көмегі,
Жаксы өтсе, құздін құземі,
Қырық мын костюм береді,
Бұл колхоздың бір өзі!..

Ауылға жакын қарсы атды
Бізді екі ит көкшолак.
«Жат адам бар!» деп жар салды,
Айнала үріп, коршап ап.

Аздан кейін таныған
Сияктанып бастығын.
«Босқа үрдік» деп налыған
Тәрізді кезіп тас түбін.

Кете барды, өзара
Әлдекайда жарысып:
Мас болған жандай бозаға:
Қаша, куа, алысып.

Бозғылдау үйге таянсак,
Қантарулы екі ат тұр.
Тұсамай-ақ шідер сап,
Бастастырған матап күр.

Үйге кірсек, әлдекім
Диванға қырынан жатыпты.
Көзін жұмып жатқан тың,
Тани кеттік Ақыкты.

Одан басқа бұл үйде
Бойжетіп қалған қыз отыр.
Еуропалық киімде,
Сәнденген бойын түзетіп.

Стиляга сиякты.
Тар киім емес тылтиған.
Ұмытып әдеп, ұятты,
Бар мүшесі бұлтиған.

Кызарткан жок ерінін,
Кан жалаған каншықтай.
Бұзбаган бояп көрігін,
Саздағы жылтыр шалшықтай.

«Кыз» я «ұлты» белгісіз,
Бұйралап шашын кеспеген.
Әр талы тебенге бергісіз
Жалғанып касы өспеген.

Онбайтындау тырналған,
Коймаған тырнак сүйритіп.
Касын да тонап қырмаған –
Қалдырып қылдан бір-бір тұк.

Кыз – көзіміз токтаған,
Тұр-тұлғасы келіпті.
Жас сұлу бұзбай сақтаған,
Табиғат берген көрікті.

Шілдеде піскен жидектей,
Кызылт көркем кескіні.
Кеудесі – кегер үйректей,
Шұбалған соған кос бұрым.

Дөңгелек кара көздерін
Корғаштап ұзын кірлігі.
Жанары құбыла өзгеріп,
Жаутанындау тұлқінін.

Қою касы имиген
Қанатындау карлығаш.
Арық емес кілбиген,
Сом денесі – талдырмаш.

Құмырскадай қыпша бел,
Қалайша тұр үзілмей!..
Қыскасы, – адам тоймай жер
Піскен, бейне, жүзімдей...

Кыз екенін ұмытпай,
Сыпайы, сұлу киінген,
Денесі тал шыбықтай
Ықшамдал іске түйінген.

Несіне тізе берейін,
Сұтулығын тағы да.
Кандай жігіт «өбейін»
Деп жүр екен бағына!..

Әркімдер ғашық болмауға,
«Екен, – деп – мынау, тым сұлу!»
Адресін бермей, алдауға,
Кояйық атын – «Нұрсұлу».

Бұл үйдің іші – бай, көркем
Кабинеттей жиылған:
Хабарды радио, танертен
Айтып түр каксан киырдан.

Мәлімет беріп ортадан
Қосарлана рация,
Қын боп тыңдау катардан,
Санғырап жатыр састьра.

Не істің қалай жүруін,
Сызыққа тізе құратын.
Оп-онай жайды білуін,
Сайрап түр айтып график.

Қаз-катар койған кітаптар,
Он жакта, жалпак шкафта.
Қалындар яки ұсактар
Тізіліпті бәрін әр сапқа.

Бастарын коса топталып,
Дегендей «кәні, ойнандар!»
Түр түгел бәрі балталып,
Музыкалық саймандар.

Емшінің дәрі-дәрмегін
Жөн-жөнімен тәптіштеп,
Бір шкафта көргенім –
Медикалық аптечка.

Жана, сәнді мебельдер
Жасалған коныр еменнен.
Фотода түгел тұр ерлер,
Керегеге ілінген.

Бәрінің де түрінде,
Женіске берік сенім тұр.
Жоғарырақ төрінде,
Күлімдей қарап Ленин тұр.

Уыктарға салбырай
Ілінген нелер плакат.
Жан сүйсінер балбырай,
Бұл үйде ғажап рахат!

Кигіз үй іші жайнаса,
Секілді, бейне, жаз гүлі.
Ұлттық түрді ойласа,
Осы емес пе мазмұны!..

Біз үйге кірген сыйдырдан,
Оянып кетті Ақық та.
«Ұйқыдан, көзді тұндырған,
Қалғып ем аз уакытқа».

Деді аксақал, әжімсіз
Беті қызыл күрен боп.
Жымиғанда жылы жұз,
Тістерін тұрдық түгендеп.

Амандық-саулық сұрасып,
Көншіге түсіп көнілді,
Білмек болдым сыр ашып,
Жаз қыздан жана өмірді.

Сөйлесе келе білесін
Бұл заманның баласын.
Іштей шат боп жүресін,
Сырттай кайран каласын.

Шықканыменен Нұрсұлу,
Жанағана қауыздан.
Жұлдыздай жайнап түр сұлу,
Күн сәулесі тамызған.

Он жылдыкты шакканмен
Өткен жазда бітіріп,
Білімді талай ұққан кең,
Құймакұлақ – тым түрік!

Қажетті түрде хабардар
Егіннен де, малдан да.
Кететін бастап түрі бар,
Керегі, егер, болғанда...

Кітапты көп сімірген
Өмірде бар сусыннан.
Көсемсімей, кідірген,
Сыпайы кызы – қымсынған.

Ұялшактық мінезін
Жіберсен аз жетектеп,
Біледі қалай жүзерін,
Ағады өзендей, кейде өктеп.

Домбыраға саусағы
Кем емес жортса Динадан.
Ойлама – «сарқып тауысады»
Ән-күйлерін жинаған.

Бүгежектеп әуелі,
Артынан, кезде, сыр ашкан.
Аузыңды жаппай, тек, «па-а»,
Бір кем емес Күләштан.

Әр өнерден өскенмен,
Тұганарлық от алып,
Мол және кең тексерген,
Білімі – радио-механик.

Малмен көшкен шактарда,
Жайлатаған я қыстаған,
Ракета аспанды акканда,
Дыбысын талай ұстаған!..

Бұл кигіз үй боп шыкты
Колхоздың, «Қызыл отауы»,
«Мәдени іске ұқыпты» –
Шыккан екен атағы.

Кино, концерт дегендер,
Бірінен соң бірі кеп.
Би-ән, күй, жыр, өлеңдер –
Өнердің талай түрі кеп.

Көнілді боп көп күндер,
Осылай тез өтеді.
«Қырда оқимын» дегендер,
Кітапты алып кетеді.

Ішінде баккан көп малдың.
Шүйгінді шола жайылған,
Бакташы болған адамның.
Бытыраттай малын кайырған.

Кенес ері жазушы,
Бір елден емес, әр елден.
Бірдей үлгі алушы,
Жамбылмен катар Гомерден.

Ал «радио» дегенің
Жер шарын ұстап уыска.
Табады малшы керегін
Тастамай ешбір күиста...

Өнерге мұнша көнілді
Отырған шакта тасытып.
Есіктен кіре көрінді
Парторг – Әбен Сасыков.

Қоныр өнді, толықша
Бұл жігітті танимын.
Іркілмей бұрынғы қалыпша
Бәрін де айтты жай-қүйдін.

Іле кірді түйеші,
Атантай карт Мәулімов.
«Колхоздың сусын – үлесі,
Тұрмын, – деп, – інген саудырып.

Қойши келді ілесе,
Балақаев Құрманбек:
Тау толып кетті күн өсе,
Далада жаткан қырман боп,

«Зампред» деп атайтын
Нысамбаев Сойдакты.
Дауылда, кеше қакайтын
Сактаған бес мың бойдакты.

«Электрлік аппарат.
Тұзу ме, – деп, – өрісте?»
Болыпты бәрін баптамак,
Есболатов Меніс те.

Сексендегі карт ұста.
Кораласов Байсары,
Жаяулап келген алыстан,
Күземге ауып ансары.

Әжімі катпар, кара өні
Темірге ұқсап тортанған,
Дәп кепті «күземді көрелі»
Мұсәпіров Аппак та.

Қажет болса қүзетке,
«Сыркатпын демей тұрғалы,
Келіпті, ашуға тыз етпе, –
Нұрпейісов Тұрғали.

Косылып ән салғанда
Жанғыртып тау-тасты үні.
Артистер кепті бұл манға.
Нұров Жұмат бастығы.

Қайсыбірін танимын,
Жиналғандар және бар.
Ұясындай қырғидын
Шұласты бала-шағалар.

Нұрмолда сонын бәрімен
Сұрасып болып амандық.
Білдірді көнілін, алмай дем
Малды аралап каарлық.

– Сәкен барып тыныксын
Иманқұлдың үйіне.
Шұбатына құныксын,
Теріс емес, басқа қуйі де:

Он бес мын сом, үш тонна
Астық – еңбекақысы.
Басқаннан соң іс онға,
Шіренген байлай жатысы.

Қонағына, Имеке,
Бір бағланды бауызда!
Пісір, етін жидіте,
Бал татып тұрсын ауызға!

Сыпайысып – «Бір жанға
Қайтесін козы сойғызып?
Дегенде: «Талай адамға
Береді ас тойғызып.

Биыл ғана қырық токты
Алады санап ақыға.
Үйінде оның той бопты,
Келіпті әдейі шакыра».
– Не қылған той?

— Көріпті,
Жакында ұл – немере.
Шалки шат боп келіпті,
Той жасау оған немене?!

— Э, ендеше макұл! деп,
Костай кеттім мен дағы.
«Қонақты қөбірек шакыр!» деп,
Шуласа қалды ел-дағы.

— Ақа, Әбен екеуін,
Бұл қонакка ере бар.
Беріңдер айтып керегін,
Әуелі, жатып дем алар.

Өзгелерін тараңдар, –
Деді Нұрмолда, – жұмыска!
Кәне, ойлан карандар,
Осылай істеу дұрыс па?

— Дұрыс! – десті шуласып,
Жиналып тұрған халайык.
— Жаткан жок па, іс басып,
Тиісті жерге тарайык!

— Бола тұрсын осылай, –
Деді Нұрмолда, әзір іс.
Жамыла ымырт, туда ай,
Бастармыз үлкен мәжіліс!

Бұл сөздер жұртқа болғандай
Бытырасты жан қалмай.
Командирдің бұйрығы,
Шапшандап жүріс-кимылы.

Иманқұл тартты үйіне
Әбен, Ахық, мені ертіп.
Таң қалдым тұрмыс-күйіне,
Ең бай үйге теңелтіп.

Мәдениет мұрасын
Шамаласан, өлшемі, –
«Емес пе, – деп тұрасын, –
Кызыл отау бөлшегі!».

Бұнда да сырнай, домбыра...
Әр тұста кітап – кыстырған.
Бір күйді, кайран калдыра,
Радио ғажап ыскырған.

Болғанменен азырак,
Бұнда да сәнді мебельдер.
Жұз жылы, кабак жазып ап,
Жылтылдайды келіндер.

Жайнаған барлық жасаулар,
Карасан көзді тұтып қап,
Қышқылтым шұбат – ішсе бал,
Тұр мұрынды қытыктап!..

Нұрмолда қалғыр дегенмен,
Келе ме үйкі мұндайда?
Сергіп барлық денеммен,
Серуен жасау кірді ойға.

Шұбатқа мол сусындал,
Жасап конак-кәдемді.
«Келейік жортып, болса ат», –
Деп көндірдім Әбенди.

Әбенменен екеуміз.
Салт міндік те аттандық.
Жайнай тұсті көркем күз,
Жана сыр тағы актардық.

Тұстікке дейін, кенірек
Айналаны шолғалы,
Жүрісі тышты, белі бек,
Міндік екі жорғаны.

Каңқайған қалын көп таудан,
Бойы кіші, өзі жас.
Жекелеп көрсөн қамаудан,
Ғажап тау екен Ешкіөлмес!

Жемісті ағаш тәрізді,
Бітіпті бойы жатаған.
Жасырған бойға бар ізді,
Өсімдік – аякты матаған.

Белуардан бетеге,
Жабағыдай ұйыскан.
Енсесін биік көтере,
Тек курайлар құныскан.

Солғанменен бұл кезде,
Түрлі түсті қырда гүл.
Келіншектей бол көзге
Ағарандайды құлқайыр.

Тұлғасы тықыр көрінген,
Қырқа да көзге толымды.
Шокталып әр өнірден,
Көрінді күрен тобылғы.

Шылкы май бол жарапған,
Қой, ешкі және түйе үшін.
Рахаттана адам дем алған,
Анкытты жусан иісін.

Мактанды Әбен: – Ешкіөлмес
Жарыктық жердің құты! – деп.
Жамылған көде бүнда тас,
Жерінде жок жұты! – деп.

– Жаздайды, – деп, – жарыла,
Малдар мұнда семірген.
Жеген оты ағыла
Саулайды, – деп, – желіннен!

– Ендеше, – деймін, – ел малды,
Алышка неге айдайды?
Ешкіөлместен табанды
Аудырмай неге калмайды?

– Кәзір, Сәке, мал көп кой:
Бір бізде кой – отыз мың.
Такырлап түгел жемек кой,
Қалың мал шалса отыз күн!

Сондыктан күзге арнаймыз,
Қалдырып бұны кезекке.
Малды қысқа айдаймыз,
«Ақдала», «Ортаөзекке».

Бұл екі жер – Балқаштың
Жынысты қалың – түбегі.
Оның да оты асыл тым,
Мал семіріп түледі...

Жобалап жайын караймын:
Болғанмен Әбен ойлы жас.
Шамалап халін талайдың
Көп істе өзі болған бас.

Тайпандаған жорғадай,
Сөзге де какпай ағып тұр.
Бірақ босқа зарламай,
Барлық іске қанық бұл.

Отарларды аралап,
Қайтқанда кейін айналып,
Нұрмолда ісін бағалап
Беруін айттым, жайланаң.

Деді Әбен: – Ондайға,
Сәке, менде жетпес күш.
Баяндаушы болмай ма,
Ашылғанда ескерткіш?

Колхозшылар атынан
Ескерткішті ашканда,
«Окы» деген хатынан,
Партком менен басқарма.

Берейін айтып қысқаша,
Ауызша түрде ұзынды.
Нұрекен тізгін ұстаса
Етеміз несін біз үлгі.

Bірінші үлгі – бойына
Біткен жақсы кіслік.
Жүреді деме, жайына
Сені отка түсіріп.

Әр кезде өзі көтеріп,
Алдымен істін ауырын.
«Сыннан бірге өтелік»
Дейтін камкор бауырын.

Екінші үлгі – бойына
Дарыған мөлдір тазалық.
Алысты алса ойына,
Бітеді беймаза ғып.

Мемлекеттік, қоғамдық,
Үйлік яки әдептік –
Істерді түгел адалдық
Қылышты кеткен әдет қып.

Үшінші үлгі – саккұлак,
Аң мен құстан елгезек.
Жүреді тынымсыз шапқылап,
«Шаршадым, – демей, – талды өзек».

Жұрттан бұрын көресін,
Қайдағы киын-қыстауда.
Каласың көріп төбесін,
Болмайды жетіп ұстаяға.

Төртінші үлгі – тұп-түгел,
Жанашыл ой-санасы.
«Қайтсем тез колға ілігер?»
Деп көрінсе, карасы.

Қалмайды қыр сонынан,
Жананы куа жөнеліп,
Мол қарман, ақыр, корынан
Игереді кенеліп.

Бесінші – аса сауатты
Болмағанмен окымпаз.
Әр ісіне жауапты,
Көніліне токымпаз.

Тәжірибелік істерде,
Ақыл-оый толуы.
Сондыктан сынға түскенде
Академик болуы.

Аттынышы үлгі – әкелік
Бойына біткен мейірім...
Дейді «жәрдем етелік»
Кәрі бол, жас бол – мейілін.

Саулыкта, күнкөрісте,
Жәрдемге біреу зар болса.
Салады аямай бөліске,
Колында не бар болса.

Жетінші үлгі – тәртіпке,
Кatalдығы темірдей,
Жакпасан, мейірім сен күтпе,
Тынбайды мужіл кемірмей.

Түзеліп қашан болғанша,
Құлағына маза жок.
Ауыр сөздер колданса,
Одан артық каза жок.

*Сегізінші үлгі – сүйеді,
Балаларын, жұбайын.
Бұл жөнде берік тиегі,
Демейді – «теріс бұрайын».*

*Халық ұлғі аларлық,
Мызығымас мыкты семья.
Косылмайды арамдық,
Кіршіксіз таза бұл ұя.*

*Тогызының үлгі – жан-тәні
Кіршіксіз таза – коммунист,
Айтары – «Құрығыр, құлқынын,
Партия дәмін адап іш!*

*Жөнге тарт, ылғи керекті,
Жалғандық емес, растық!
Партиялық билетті
Ұстамайық лас қып!»*

*– Осы айтқаның жетеді! –
Деп жібердім Әбенге.
Калайша аты кетеді деп
Ойлауши едім әлемге!*

*Ғажап болды-ау, енбектен
Осындай да ер шығып!
Байлыкты солай көлдеткен,
Ерінде бар ма кемшілік?*

*– Неге, Сәке, болмасын,
Періште емес, пендे ғой.
Қанша биік шарласын,
Аспанда емес, жерде ғой.*

*Ұлы Ленин айтпай ма,
Қатесіз адам жоктығын?
Кателеспей аттауга,
Кітаптық онда жок білім.*

Мектептік оның білімі –
«Әліп», «би» ғана бастауыш.
Сонымен білек түрініп,
Кете барды бастап іс.

Жетекшісі бұл істе.
Заманға адап жүргегі.
Нелер ауыр күресте
Жүртты жұмсай біледі.

Бақыламай сыртынан
Жүреді кайнап ішінде.
Үкіметтен, жүртынан
Ірікпейді, білім күшін де.

Ал кей кезде қатеден
Шалыс басса аяғын –
Себебін айтып матаған
Аскындырмай жояды.

Оның да бар, өзінше,
Досы менен дұшпаны.
Дұшпаны мактап көзінше,
Сыртынан пышақ ұстады.

Арыз айдал сан рет,
«Жаман жан» деп көрсетті.
«Алдауышының бірі» деп,
Астығын, малын өлшетті.

Өлшегенде шықпай кем,
Түсті бәрі артылып.
Демесе жай, – «бұның нен?!»
Көрген жок жазаға тартылып.

Кеткенде соғысқа тіленіп,
Бола тұра «броны».
«Келсе, – деп, – аман!» тіледік,
Колхоздың көріп тірегі.

Өзі кетті соғысқа,
Жауды женіп келем деп,
Түрлері шаруа – тоғысан,
Келгенше кетті төмендеп.

Кызметті атқарып,
Ауыр артиллерияда.
Сан жерді жаудан құтқарып,
Кетті алыстап кияға.

Жарылған доптан жарты жыл
Боп қалса да саңырау.
Әдеттен танбай жүрген бұл –
Киындыкка налымау.

Командирі сол кезде,
«Кайт!» десе де кайтпаған.
Ерлікпен түсіп сан көзге,
Азамат атын актаған.

Женістен кейін кеудеге
Тізіп келді орденді.
Онда да ісі өрлеуде
Болғандығын ел білді.

Орындасты айтканын,
«Жауды женіп келем!» деп.
Келе көрді жатқанын
Шаруа түгел төмендеп.

Ол бар кезде қакаңдап,
Жүретұғын «білгіштер».
Ол жокта босқа кокан damp,
Жок болды жайы түк істер.

Соғыстан келе Нұрекен,
Кірісті іске сыйбанып.
Шынында ісі ірі екен,
Кайтадан байлық құралып.

Тауға өрлеген өрттей боп,
Жайыла жанды лезде.
Тез айыккан дерттей боп,
Бола калды түрі өзге!

Ұзын сөздің, сонымен,
Қорытқанда қыскасын.
Коммунизм жолымен,
Басқарудың нұскасын.

Аз ғана жылдың ішінде
Көрсетіп-ақ тастады.
Аямай ақыл, күшін де,
Колхозды дұрыс бастады.

Екі мындаі қой басы
Отыз мынға барды айдал.
Бұрынғы «байлар» карасын
Көре алмады маңайлап.

«Отан сәнді киінсін», –
Деген бастап дәстүрді,
«Игілікке бұйырсын!» –
Деп бердік миллион костюмді.

Соғымға тартқан малдарды
Кеміне жүз жыл асар ек.
Үйсек сары майларды
Ондаған мая жасар ек.

Пулеметтің оғынан
Кем емес, жауға атылған.
Балапандар ағылған
Тынбай инкубатордан.

Байлықка жүртты кенелтті,
Шаруаны түгел көтерді.
Он жылда колхоз жөнелтті,
Екі мын вагон шекерді.

Жетістіктен биіктеп
Кетсе талай тау өсіп.
Кемдікті айтсақ түйін кеп,
Қасында оның төбешік!

Сондыктан да қеудеге
Қадайды ол сан жұлдызы.
Бұдан да биік өрлеуге
Дайын болып біз тұрмызы.

Ұлан-асыр халықка
Жасалғанда тойымыз.
Нұрекенде тарихта
Мәнгі сактау ойымыз.

Батырдың ерлік істері
Мәнгілік болып еске тұс!
Дегендей колхоз істеді
Нұрекене ескерткіш!

Байлыктың осы жеріне
Жеткенде, біз, санаған.
Сайдан қалтиып көріне
Шыға келді көп адам.

Самбыр кенес дүсірге
Түре калдық құлакты.
Шалқыған байлық ішінде
Тенедім оған бұлакты!

ЕҢБЕК ЕРІНІҚ БЕЙНЕСІ

Эпилог

Бұл колхоздың мекенін
Атайды еken «Шұбар» деп.
Айнала еңсесін көтере,
Қаз-катар өскен шынар көп.

Және жуан терек көп,
Сыймайтын екі құшакқа.
Екпе кайын бөлек бол,
Тұр орманға ұсал та.

Таласа өскен әр ағаш,
Тіккен қауырсын қаламдай.
Тұтасқанда бар ағаш
Еңсесі биік камалдай.

Бұл манайда «бір» емес,
Бұл сиякты көп «қамал».
Жалпая өскен, тік емес,
Әр камалға бол арат.

Нелер ғажап жемістін
Мол құнарлы дарағы.
Пайдасындай егістін
Одан да өнім алады.

Осынша қалын орманнан
Жайыла өскен шұбар бол.
Ойларлыктай бүгін жан
Орманнан қалың шығар! – деп.

Коршаған тау да жан-жактан
Құйылыш жатқан өзендей.
Ағыла шұбап кеп жатқан
Жанға жер әрен төзердей.

Екі күн бұрын осында
Жіберіп әдейі өкілді,
Бетондал, тас қып тастаған
Тентек бұзған көпірді.

Ағылған жанға бөгет жок,
Келсе-дағы кай жактан.
Ат, мәшине, самолет
Таусылар емес андаткан.

Күннің де бүгін ажары,
Жаймашуак, тамаша!..
Бейне гүлдің базары,
Адамдарға қараса.

Кеп жатқанда шұбырып,
Көлікті және жаяулы.
Түрлі түспен құбылып,
Асылын киген аяулы.

Бәрінің құйылар тенізі,
Колхоздың кең аланы.
Толғанып адам сезімі,
Караған көз талады.

Жиналған бұлтар колхоздың
Отыз жылдық тойына.
Айдала тіккен көп көздің
Оралған бір сөз ойына.

Аланда биік бір зат тұр,
Жамылып ак жібекті.
Арманы болып көптің бұл,
«Тез көрсет!» деп тілепті.

Көрмегенмен тасадан,
Халықка бұл мәлім тұс:
Наурызбаев жасаған,
Нұрмолдага ескерткіш.

Бұдан бұрын жасаған,
Наурызбаев «Абайды».
«Түсін – деп, аумай – осы адам!»
Қайран қап халық карайды.

Одан кейін жасаған,
Уәлиханов Шоканды.
– «Зор шебер, – деп, – осы адам!»
«Ғажап мұсінші!» атанды.

Нұрмолданы тағы да ол
Жасаған болар айнытпай! –
Деседі халық – берген мол,
Табиғат бұған байлықты-ай!

Митинг те ашылды.
Бітті сөздер сөйленіп.
Халық құмары басылды,
Ескерткішті тез көріп.

Әлдекімдер үстінен
Сылпырғанда жібекті.
«Өзінен аумай түсті!» деп,
Коршаған халық шу етті.

Жасалған бұл ескерткіш
Сұрғылт түсті коладан.
Дәл Нұрмолда – жылы түс
«Кола» болып караған!..

Уа, ғажап, бұл бюстін,
Болсайшы жері айныған!
Бір биеден бұл түсті
Туа да коймас тай, құнан!

Нұрмолда мына мұсінде
Айнадан өзін көргендей,
«Мұсіннің жан бар ішінде»
Десе де адам сенгендей.

Сәбіт Мұқанов

«Өзекті жанға өлім бар»
Нұрмолда өлсе картайып.
Тұруға мәнгі сенім бар
Осы аланда шалкайып.

Осы емес пе жаксының
Мәнгі баки өлмесі?
Қатесі жок, нақ шыны –
Еңбек Ерінің бейнесі!

* * *

Әрбір ісі маңызды,
Жаксылықка бастаған.
Тудырған талай анызды,
Осындай біздің жаксы адам.

МАЗМҰНЫ

Сұлушаш	3
Балбөпө	85
Жетім қыз	96
Батырак	117
Қандықөл	155
Құланың құны	166
Жүйткі, кара айғырым	189
Ақ аю	200
Жұпархан	247
Алдабергенов туралы аныз	324

Сәбит Мұқанов

ТАҢДАМАЛЫ ШЫГАРМАЛАР

8-ТОМ

Редакторы: *Сәлима Калғабаева*

Техникалық редакторы: *Гүлмира Ақажанова*

Корректоры: *Ботагөз Жұнісова*

Компьютерде безендірген: *Ермек Мейірбеков*

Компьютерде беттеген: *Ниязбай Оразымбетов*

Басуға 25.11.2020 кол койылды.

Пішімі 60x90 1/16. Кағазы оғсектік. Оғсектік басылтыс.

Каріп түрі «Times New Roman».

Шартты баспа табагы 27. 0. Таралымы 3000 дана. Тапсырыс №5586.

«Казығұрт» баспасының компьютер орталығында теріліп, беттелді.

«Казығұрт» баспасы, 050009, Алматы қаласы,

Абай даңғылы 143, 405-офис.

Ұялы байланыс: 8 (701) 777-97-62

e-mail: kazygurt@list.ru

ISBN 978-9965-22-607-6

9 789965 226076

Тапсырыс берушінің файлдарынан Казакстан Республикасы

«Полиграфкомбинат» ЖШС-нде басылды.

050002, Алматы қаласы, М. Макатаев көшесі, 41.